

სვეტიცხოველი

სამეცნიერო-სახისტორიო ჟურნალი

Svetitskhoveli

Scientific Historical Journal

ISSN: 1987 - 6874

№2, 2013

**საქართველოს საპატრიარქოს,
საქართველოს საინჟინრო აკადემიისა და
საქართველოს ზეპნიკური უნივერსიტეტის
თეოლოგიის სასწავლო - საეკლესიო ცენტრის
სამეცნიერო საისტორიო ჟურნალი**

**ედვინება უწმიდესსა და უნეტარესს,
სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქს
ილია მეორეს**

მთავარი რედაქტორი: მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე

მთავარი რედაქტორის
მოადგილეები: ვლადიმერ დოლიძე
მამუკა მაცაბერიძე

სარედაქციო საბჭო: ზურაბ გასიტაშვილი
ივანე გორგიძე
ვანტანგ გურული
შალვა ნაცყებია
გივი ღამბაშიძე
არჩილ ფრანგიშვილი
ტარიელ ფუტყარაძე
გურამ ჯავახაძე

კომპიუტერული
უზრუნველყოფა: ირმა ჯიშკარიანი
ქეთევან მანაშვილი
ლელა ბოქოლიშვილი

ჟურნალის ინტერნეტ მისამართი: <http://sveticxovelijournal.ge>

© სვეტიცხოველი
სამეცნიერო სტატიები რეცენზირდება სარედაქციო საბჭოს მიერ.
მასალის გადაბეჭდვა რედაქციის თანხმობის გარეშე დაუშვებელია.
ISSN 1987-6874
გამომცემლობა „ტექნიკური უნივერსიტეტი“, 2013.

ჟურნალ
„სვეტიცხოველის“,
1917 წლის
დეკემბრის,
ყდის ფრაგმენტი

სვეტიცხოველი მუდმივი მოცემულობაა საქართველოს სულიერი აღორძინების ფუნდამენტისათვის

XX საუკუნის დასაწყისში (1917 წელს) წმიდამღვდელმონაწივე პატრიარქის კირიონ II-ის ხელდასმით დაიწყო ჟურნალ „სვეტიცხოველი“-ს გამოცემა, ეკლესიის ერთგულ შვილთა დარაზმვისათვის რათა დამოუკიდებელი საქართველოს სულიერი აღორძინებისა და ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი ცნობიერების აღდგენის მკვიდრი საფუძველი შექმნილიყო.

დღეს, XXI საუკუნეში, საქართველოს არანაკლები სირთულის ამოცანები აქვს გადასაწყვეტი და გამძაფრებული ბრძოლა ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი ცნობიერებისათვის კვლავ მოითხოვს იმ სულიერი ორიენტირების და გავლენების ახლებურ გააზრებას, რამაც საქართველო ათასწლეულების განმავლობაში გამოატარა ისტორიის გაავებულ ოკეანეში და წინამდებარე ჟურნალიც – საქართველოსათვის საკრალური სახელდებით – „სვეტიცხოველი“ ამგვარი მისიის შესრულებას პირდება მკითხველს.

უწმიდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის ილია II-ის ლოცვა-კურთხევით და მიტროპოლიტ ანანია ჯაფარიძის ხელდასმით ჟურნალი „სვეტიცხოველი“ განაგრძობს სიცოცხლეს მკითხველისათვის.

ჟურნალ სვეტიცხოველის რედაქცია

ჟურნალი ეძღვნება უწმიდესსა და უნეტარესს, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქს, მცხეთა-თბილისის მთავარეპისკოპოსს, ბიჭვინთისა და ცხუმ-აფხაზეთის მიტროპოლიტს ილია II

პატრიარქმა თანადგომის დღედ 1 ივლისი დააწესა: უწმიდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის ილია II-ის ქადაგებიდან სულთმოფენობის დღესასწაულზე, ყოვლადწმიდა სამების საპატრიარქო ტაძარი, 2008 წლის ივლისი

"მოწყალების საქმე გადაარჩინს სრულიად საქართველოს" (თანადგომის დღედ 1 ივლისი დაწესდა)

არიან ადამიანები, რომელთა ზრუნვაც მართოდენ საკუთარი თავით, ეგოისტური სურვილებით შემოიფარგლება; მაგრამ, საბედნიეროდ, ასევე არიან ადამიანები, რომლებიც სხვებისათვის ცხოვრობენ, საკუთარ თავს სხვებს უძღვნიან. ქართველი ადამიანი ბუნებით სწორედ ამით გამოირჩევა: თუკი იგი ხელავს სხვა ადამიანის გაჭირვებას, აუცილებლად მიდის და ეხმარება მას. პავლე მოციქული ამბობს: "ურთიერთ სიმძიმე იტვირთეთ და ესრედ აღასრულეთ სჯული იგი ქრისტესი".

როგორ შეიძლება, ვიტვირთოთ სხვისი სიმძიმე, რით შეიძლება შევეწიოთ სხვა ადამიანებს? ზოგიერთი ფიქრობს, რომ არ შეუძლია სხვისი დახმარება, რადგან თვითონაც ხელმოკლედ ცხოვრობს. ყველა ადამიანს შეუძლია დაეხმაროს სხვას, თუნდაც არაფერი ებაღოს გასაცემი. ჩვენ უნდა ვიცოდეთ, რომ დახმარება მრავალი სახისა არსებობს: არსებობს სულიერი დახმარება, არსებობს სიტყვიერი დახმარება და, რაღა თქმა უნდა, მატერიალურიც.

***

დღეს ჩვენთან ბრძანდებიან საქართველოს საინჟინრო აკადემიისა და კომპანია "მედიანერვის" წარმომადგენლები, რომლებმაც შემოგვთავაზეს, დაწესდეს "თანადგომის დღე". თანადგომა ეს იგივე დახმარებაა. ჩვენ ვამაყობთ იმით, რომ ჩვენს მოსახლეობას გაჭირვებული ადამიანების თანადგომის სურვილი აქვს. თანადგომის დღედ 1 ივლისი დაწესდა. სწორედ ამან გადაგვატანინა ის პრობლემები, რომლებიც ბოლო 18 წლის მანძილზე გვქონდა.

ღმერთმა დალოცოს ისინი, რადგან ზრუნავენ გლახაკებზე და ფიქრობენ, თუ რით შეეწიონ მათ. მინდა ყველას გისურვოთ: ამაზე ფიქრი ყოფილიყოს თითოეული ჩვენგანის საზრუნავი.

*უწმიდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს
კათოლიკოს-პატრიარქის ილია II-ის ქადაგებიდან
სულთმოფენობის დღესასწაულზე*

*ყოვლადწმიდა სამების საპატრიარქო ტაძარი
ივლისი 2008 წელი*

მანგლელი მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე

სრულიად საქართველოს
კათოლიკოს-პატრიარქი

CATHOLICOS PATRIARCH
OF ALL GEORGIA

380005, თბილისი, მეფე ერეკლე II მოედ. №1
ტელ: 99 03 78, 98 95 41 ფაქსი: (995 32) 98 71 14

1 King Erekle II sq. , Tbilisi 380005, Georgia.

Tel.: 99 03 78, 98 95 41 FAX: (995 32) 98 71 14

ბრძანება № 76

სრულიად საქართველოს საპატრიარქოსადმი

10 ივლისი, 2009 წელი

XIX - XX საუკუნეებში საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმებისა და სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის გაუქმების პერიოდში მიზანმიმართულად ყალბდებოდა საქართველოს ისტორია და ენათმეცნიერების საფუძვლები.

ამასთან დაკავშირებით ვბრძანებ:

- I. საქართველოს საპატრიარქოსთან შეიქმნას საქართველოს რეალური ისტორიის დამდგენი მუდმივმოქმედი კომისია მისი მაღალყოვლადუსამღვდელოესობის, მანგლისისა და წალკის მიტროპოლიტ ანანიას (ჯაფარიძის) ხელმძღვანელობით;
- II. საქართველოს საპატრიარქოსთან შეიქმნას ქართული ენათმეცნიერების პრობლემური საკითხების შემსწავლელი მუდმივმოქმედი კომისია პროფესორ მანანა ტაბიძის ხელმძღვანელობით.

სრულიად საქართველოს
კათოლიკოს-პატრიარქი

უწმიდესი და უნეტარესი ილია II, აკად. ი. ფრანგიშვილი,
პროფესორები ვ. გორგიძე, გ. ჯავახაძე

სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი, მცხეთა-თბილისის მთავარეპისკოპოსი,
ბიჭვინთისა და ცხუმ-აფხაზეთის მიტროპოლიტი ილია II,
მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის პატრიარქი ალექსი II,
აკადემიკოსი ივერი ფრანგიშვილი

სარკვევები

მანგლელი მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ატლასი

(I ნაწილი, უძველესი ხანიდან X ს.-ის ჩათვლით)..... 17

საისტორიო რუკები უძველესი ხანიდან ქრისტიანობამდე..... 21

№1 ქართული ტომები (თუბალები, მოსოხები, კოლხები და ქაღლები)

ბიბლიის მიხედვით..... 22

№2 თარგამოსის მიერ საზღვრების განაწილება – 1) ეგროსი; 2) ქართლოსი; 3) ბარდოსი; 4) მოვაკანი; 5) ჰეროსი; 6) კაეკასი; 7) ლეკანი; 8) ჰაოსი..... 23

№3 ქართლოსის შვილების მიწა-წყალი..... 24

№4 ქსენოფონტეს გზა (ძვ. წ. V ს.) 25

№5 არიანე „აღექსანდრეს ანაბაზისი“ (ძვ. წ. III ს.) 26

№6 „მოქცევაი ქართლისაი“. ქართლის სამეფოს საზღვრები აზოს დროს..... 27

№7 ქალაქები „მოქცევაის“ მიხედვით..... 28

№8 საერისთავოები ფარნავაზის დროს..... 29

№9 ქართლის სამეფოს საზღვრები მეფე ფარნავაზიდან მირიანამდე „ქართლის ცხოვრების“ „მოქცევაი ქართლისა“ და სხვა წყაროების მიხედვით (რუკა A – საზღვარი მდ. ეგრისწყალამდე) 30

№10 ქართლის სამეფოს საზღვრები მეფე ფარნავაზიდან მირიანამდე „ქართლის ცხოვრების“ „მოქცევაი ქართლისა“ და სხვა წყაროების მიხედვით (რუკა B – საზღვარი ხილხალა-გულგულამდე) 31

№11 ქართლის სამეფოს საზღვრები მეფე ფარნავაზიდან მირიანამდე „ქართლის ცხოვრების“ „მოქცევაი ქართლისა“ და სხვა წყაროების მიხედვით (რუკა C – საზღვარი რკინის პალომდე)..... 32

№12 საერისთავოები ვახუშტის მიხედვით - კლარჯეთი, ოძრხე, წუნდა..... 33

№13 ქართლის გეოგრაფიული ნაწილები – „ხენი ქართლისანი“: ეგრისი, კახეთი, კლარჯეთი და „შუა ქართლი“ 34

№14 „არიან-ქართლი“ ქრისტეშობამდე IV-III სს. 35

№15 იბერებისაგან მიტაცებული პარიადრე, ხორძენა და გოგარენა (ძვ. წ. II ს.)..... 36

№16 ტიგრანოკერტი - ქალაქი იბერიასა და ზევგმას შორის..... 37

№17 ქართული ტომები შავიზღვისპირეთში..... 38

№18 პომპეუსის ლაშქრობა ალბანეთში..... 39

№19 პომპეუსის მიერ დენილი მითრიდატეს გზა ბოსფორისაკენ კოლხეთის გავლით..... 40

საისტორიო რუკები ქრისტიანობიდან XI საუკუნემდე 41

№20 „ოთხი დღის გზა“ სარაპანადან კირამდე (ართვინიდან მტკვრამდე) 42

№21 იბერიაში შემავალი ოთხი გზა სტრაბონის მიხედვით..... 43

№22 სამად გაყოფილი მესხების საცხოვრისი იბერიას, არმენიასა და კოლხეთს შორის. სტრაბონის ეპოქა (I ს.) 44

№23 „შუა იბერია“ სტრაბონის მიხედვით – Середина Иберии (Страб. XI, II 15)..... 45

№24 მანძილები პუნქტებს შორის და ტომების სანაპიროები საქართველოს შავიზღვისპირეთში (სტრაბონი, XI, II, 14)..... 46

№25 დიოსკურიადა 47

№26 ორად გაყოფილი იბერია მეფე ადერკისა და სტრაბონის ეპოქაში..... 48

№27 კლავდიოს პტოლემეაიოსი „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“ 49

№28 მდინარეები და პუნქტები არიანეს მიხედვით.....	50
№29 მდინარეები და პუნქტები არიანეს მიხედვით (ფრაგმენტი)	51
№30 ქართლის სამეფოს ქვემო და ზემო ერისთავები ერისთავნი აღმოსავლისანი და ერისთავნი დასავლეთისანი.....	52
№31 წმიდა ანდრიასა და წმიდა ნინოს ღვაწლი რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერის, გელასი კესარიელის, პროკოფი კესარიელისა და მოსე ხორენელის ცნობათა შეჯჯერებით.....	53
№32 პიტიუნტი და ბიჭვინთა.....	54
№33 საკათალიკოსოს სამწყსო რუის-ურბნისის კრების „ძეგლისწერის“, პროკოფი კესარიელისა და მოსე ხორენელის ცნობების მიხედვით.....	55
№34 ქართლის სამეფო IV ს-ში მეფე მირიანის დროს წმიდა ნინოს ქადაგების არეალი.....	56
№35 შვიდი მოწამე წმიდა ძმის განსასვენებელი ადგილები	57
№36 ალბანეთი IV-V სს.....	58
№37 საზღვრების ცვლილება IV-VI სს-ში.....	59
№38 საქართველოს საზღვარი რიხესთან – რკინის პალო.....	60
№39 Not. dign. (Notitia Dignitatum) V საუკუნის დასაწყისი (ნუსხა სამხედრო და სამოქალაქო თანამდებობისა)	61
№40 ანონიმი, პონტოს პერიპლუსი.....	62
№41 ვახტანგ გორგასლის საერისთავოები.....	63
№42 განახლებული საეპისკოპოსოები გორგასლის დროს.....	64
№43 ვახტანგის სამეფოს ნაწილების ოკუპაცია სპარსელთა და ბიზანტიელთა მიერ მისი მეფობის დასაწყისში	65
№44 ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობები.....	66
№45 ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობები აფხაზეთისა და კლარჯეთის გასათავისუფლებლად.....	67
№46 ფარნავაზისა და ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობები არიან-ქართლის გასათავისუფლებლად.....	68
№47 ქართლის სამეფო ვახტანგის მეფობის დასასრულს.....	69
№48 მცხეთის კათალიკოსისა და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზთა ეპისკოპოსების სამწყსო ზღვისპირეთში.....	70
№49 ჰერეთი.....	71
№50 რანი და მოვაკანი – ჰერეთის მხარე.....	72
№51 გულგულა-ხალხალა.....	73
№52 „პროკოფი ლაზიკის შესახებ“ (VI ს.).....	74
№53 პროკოფი კესარიელი, ლაზიკის ციხე-სიმაგრეები და პუნქტები.....	75
№54 პროკოფი კესარიელი, შაჰ ხოსროს გზა პეტრასაკენ.....	76
№55 აგათია სქოლასტიკოსი.....	77
№56 აგათია სქოლასტიკოსი (ფრაგმენტი)	78
№57 აგათია – ფრონტის ხაზი ლაზიკაში სპარსელ-ბიზანტიელთა 553-554 წწ. ომის დროს სპარსი სარდლების – მერმეროესა და ნახორაგანის მონაწილეობით.....	79
№58 თეოდორე ჭანის ლაშქრობა ფაზისის გარშემო.....	80
№59 დარინის გზა.....	81
№60 ჰელენოპონტოს, პოლემონისპონტოს და ლაზიკის ციხე-სიმაგრეები VI ს-ში იუსტინიანეს მიხედვით	82
№61 ზიგანას კათედრა (ლაზიკისა და ჭანიკის ეპარქია)	83

№62 არმენიის დუქის გავლენის არეალი (ცენტრში სატალაში) ფაზისამდე (ჭოროხამდე)	84
№63 ომი ლაზიკისათვის VI ს-ის I ნახევარი.....	85
№64 ლაზიკა – შემოსაზღვრული მაღალი მთებითა და ციხე-სიმაგრეებით.....	86
№65 სამხრეთ და ჩრდილო ეგრისი, კირიონ კათალიკოსი – ეგრისის არქიეპისკოპოსი.....	87
№66 Zichia ზიჩია ზიჩია და ნიკოფსია.....	88
№67 სამხრეთ იბერიის (ტაო-ბასიან-მესხეთის) ქართული საეპისკოპოსოები.....	89
№68 „მეორე ივერიის“ საკათალიკოსო და ვალაშკერტის სამამამთავრო	90
№69 ჩრდილო და სამხრეთ ეგრისი.....	91
№70 თეოფილაქტე სიმოკატა (VII ს.) – სპარსი სარდლის, ბარამის, ლაშქრობა სვანეთში	92
№71 ჰერაკლე კეისარი ლაზიკაში მანანდია-ის მიხედვით ლაზების (ჭანების) ქვეყანა	93
№72 კოლხეთი – ეგერია. სამხრეთ ეგრისი.....	94
№73 „სამეგრელო – ტრაპეზუნტი“ (სამხრეთ ეგრისი – „სანახები სამეგრელოსა“).....	95
№74 ლაზთა ეპისკოპოსების სამწესო და ლაზთა სამეფო VI ს-ში	96
№75 ხალხალი (გულგულა)	97
№76 საქართველოს საპატრიარქო (VII-X სს.).....	98
№77 ნოტიცია I.....	99
№78 ნოტიცია II.....	100
№79 ნოტიცია III.....	101
№80 ნოტიცია IV.....	102
№81 ნოტიცია VI.....	103
№82 ნოტიცია VII.....	104
№83 ნოტიცია VIII.....	105
№84 ნოტიცია IX.....	106
№85 ნოტიცია X.....	107
№86 ნოტიცია X (ა)	108
№87 ნოტიცია X (ბ)	109
№88 თეოფანე ჟამთააღმწერელი (VIII ს.).....	110
№89 ქართლის სამეფოს გაყოფა მეფე მირის სიძეთა შორის.....	111
№90 ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტო და იშხნის ეკლესიის წარწერა	112
№91 დავით კურაპალატის ანუ სამხრეთ ივერიის „ქართველთა სამეფო“	113
№92 ჰერეთის საზღვრების გაფართოება მეზობელი პროვინციების ხარჯზე.....	114
№93 ისტორიული სიმართლის დამახინჯება საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციის საზღვრებთან დაკავშირებით	115
№94 საქართველო IV ს. მეორე და V ს. პირველ ნახევარში (ისტორიული სიმართლის დამახინჯება).....	116
№95 უცხოეთის საპატრიარქოთა იურისდიქცია (ისტორიული სიმართლის დამახინჯება საბჭოურ ეპოქაში)	117
№96 აღბანეთის საკათალიკოსოს იურისდიქცია (ისტორიული სიმართლის დამახინჯება).....	118
№97 აღბანეთის საკათალიკოსოს იურისდიქცია (ისტორიული სიმართლის დამახინჯება საბჭოთა ეპოქაში)	119
№98 აღბანეთის საკათალიკოსოში შეყვანილი ქართული ეკლესია-მონასტრები (ისტორიული სიმართლის დამახინჯება)	120

№99 საბჭოთა ეპოქაში აღიარებული სომხეთის საზღვრები I ათასწლეულში
(მასში შეყვანილია ქართული მიწებიც) 121

№100 სომხეთის საპატრიარქოში შეყვანილი ქართული ეკლესია-მონასტრები
(ისტორიული სიმართლის დამახინჯება) 122

№101 ისტორიული სიმართლის დამახინჯება ქართიზაციის თეორიის შედეგად 123

№102 კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ეპარქიების რუკა..... 124

№103 კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ეპარქიების რუკა (ფრაგმენტი) 125

№104 ქართლის საკათალიკოსო კირიონ-I-ის დროს (VII ს-ის დასაწყისი) 126

№105 საქართველოს საეპისკოპოსოები XIX საუკუნემდე..... 127

№106 ალბანეთის საკათალიკოსო 128

№107 საქართველოს სამოფოსა და საპატრიარქოს საზღვრები..... 129

№108 „სპერი, ბოლო კლარჯეთისა, ზღვისპირი“ (VII-ის დასაწყისი)..... 130

საქართველოს რეგიონები და მათი საზღვრები

ქართული და უცხოური წყაროებით..... 131

ქართლის სამეფოსა და მისი საერისთავოების საზღვრები..... 131

ქართლის სამეფოს საზღვარი „მოქცევაი ქართლისაის“ მიხედვით

გერისწყლიდან ალბანეთ-სომხეთამდე..... 131

თარგამოსიანთა ქვეყნების საზღვრები „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით 131

ქართლის სამეფოს საერისთავოების საზღვრები ფარნავაზისას

(ქრისტეშობამდე IV-III სს.)..... 131

ქართლის სამეფოს საერისთავოების საზღვრები მეფე ადერკის დროს (I ს.)..... 132

ქართლის სამეფოს დასავლეთ და აღმოსავლეთ საერისთავოთა

ჩამონათვალი (III-IV სს.)..... 133

ქართლის სამეფოს საერისთავოები ვახტანგ გორგასლის დროს

[კათალიკოსი და თორმეტი ეპისკოპოსი ვახტანგ გორგასლის დროს] 133

ზემონი და ქვემონი ერისთავნი (VI ს.) 134

ქართლის სამეფოს ერისთავები მეფეების მირისა

და წმ. არჩილის დროს (VIII ს.) 134

საზღვრები რეგიონებისა 135

მარგვეთი..... 135

გერისი 135

ტყეცბა-გულგულა (გოლგოლა) – საზღვარი კახეთსა და ჰერეთს შორის 136

ჰერეთი 138

კახეთი 139

კამბეჩანი, ხორნაბუჯი და შაკიხი (შაქი)..... 141

სამშვილდის ქვეყანა..... 143

სვანეთი 143

ქართლის ცხოვრების რუკები 144

პირველი მეფე ფარნავაზი..... 144

მეორე მეფე საურმაგი 145

მეოთხე მეფე ფარნაჯომი..... 145

მეათე მეფე ადერკი

სამეფოს ორად ფაეოფა მეფე ადერკის მიერ 145

მეთორმეტე მეფეები ფარსმან და კაოს 146

მეცამეტე მეფეები აზორკ და არმაზელი 146

მეთხუთმეტე მეფენი ფარსმან ქველი და მირდატი	146
მეთვრამეტე მეფე ამაზასპ (<i>კვლავ გაერთიანება</i>)	146
ოცდამეოთხე მეფე მირიანი (<i>საზღვრების გაფაროება მეფე მირიანის დროს. მოემბტა სომხითი, რანი, მოვაკანი და ჰერეთი</i>)	146
ოცდამეხუთე მეფე ბაქარი (მირიანის ძე)	147
ოცდამეექვსე მეფე მირდატ ბაქარის ძე (მირიანის შვილიშვილი)	147
ოცდამეშვიდე მეფე ვარაზ-ბაქარ, ძე მირდატისი (<i>საზღვრების ცვლილება-შემცირება</i>)	147
ოცდამერვე მეფე მირდატ, ძე ვარაზ ბაქარისა	147
ოცდამეცხრე არჩილ I (V ს.) ძმისწული მირდატისა, თრდატის ძე <i>[მის სამეფოში აღარ შედის რანი და მოვაკანი, ილაშქრა რანში. რანის ერისთავი იყო ბარზაბოღ]</i>	148
ოცდამეცამეტე ვახტანგ გორგასალი (V ს.)	148
<i>ვახტანგ გორგასლის მეფობის დასაწყისში [ეგრისწყლიდან ციხე-გოჯამდე ქართლის სამეფოს ტერიტორიის დაპყრობა ბერძენთა მიერ]</i>	148
<i>[ქართლის სამეფოს უძველესი, ყოფილი საზღვარი ანტიანძორთან]</i>	149
<i>[საზღვარი ქართლისა და საზღვარი საბერძენეთისა]</i>	149
<i>„დასავლეთ ქართლისა“ – ტერიტორია ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ვახტანგის ანდერძით</i>	150
საზღვრები სამეფოს დაშლის შემდეგ (VI ს.).....	150
ქართლის სამეფოს დამცრობა სპარსთა მიერ და იუსტინიანეს მიერ დაპყრობილი მიწები	150
<i>[საზღვარი ავაზგიისა]</i>	150
რანი – ალბანეთი	151
სამეფო დინასტიათა ცვლა – ბაგრატიონების 7 ძმა	151
VII ს. ბიზანტიის იმპერატორი ჰერაკლე ქართლში	151
ჰერაკლე კეისრის - „ქართლის გზა“	152
საქართველოს საპატრიარქო ეკლესიის იურისდიქცია VII ს-ში	152
აფხაზეთის საკათალიკოსოს საზღვრები VIII-XVIII სს.	152
„საქართველოს საზღვარი“ მურვან ყრუს დროს	152
<i>[მურვან ყრუს შემოსევა]</i>	153
ქართლის სამეფოს საზღვარი აფხაზეთში	153
ქართლის სამეფოს ტერიტორიების დანაწილება მირ მეფის მიერ	153
ქუთაისის გამოცხადება ქართლის სამეფოს დედაქალაქად თბილისის არაბთა მიერ დაპყრობის გამო.....	154
არჩილ მეფე ეგრისში.....	154
ბაგრატიონები	154
არჩილ მეფე კახეთში	154
შაქი (შაკიხი)	155
პიტიახშები ტაოსა და წუქეთში	155
აფხაზეთი	156
კლარჯეთი და კახეთი ვიდრე ქსნამდე.....	156
საზღვრები IX ს-ში	156
აფხაზეთის კათალიკოსი	156
სარაპანა უცხოური წყაროებით	156
ნოტიციათა რუკები VI-X სს.	157

*(ნოტიციები ანუ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს
საეპისკოპოსოთა ნუსხები) 157*

ნოტიცია I 158

ნოტიცია II 158

ნოტიცია III 158

ნოტიცია IV 159

ნოტიცია V 159

ნოტიცია VI 159

ნოტიცია VII 159

ნოტიცია VIII 160

ფასიდი 161

ნოტიცია IX 161

ნოტიცია X 161

ნოტიცია X (ა) 162

ნოტიცია X (ბ) 162

ნოტიცია X (გ) 162

ნოტიცია X (დ) 163

მითი აბაზგიის სებასტოპოლისის ავტოკეფალიის შესახებ..... 163

ნიკოფსია არ იყო საკათედრო ცენტრი..... 163

რიზე 164

XV-XVII სს-თა ბერძნული ხელნაწერების გადამწერთა შეცდომები..... 164

შვიდი მოწამე ძმა 164

არმენიის დუქსი და ზიგანა
(მოხორა, ისუპორტი, კენეპარამბოლე, პიტია, სებასტოპოლისი) 164

ქართული მრევლი ისტორიული არიან-ქართლის მიწაზე
*„მეორე ივერიის“ საკათალიკოსო, ვალაშკერტის ქართული საეპისკოპოსო
და „აღმოსავლეთის კათალიკოსნი“ 165*

„ივერთა აღმოსავლის საკათალიკოსო“ კირიონ II-ის თვალსაზრისით 171

„ქართლისა და ყოველისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი იოვანე“ –
პარხალის წარწერა დავით კურაპალატის ეპოქისა (1001 წ.) 171

ბოლოსიტყვა 177

დუკანოზი ლევან მათეშვილი

ტრაპეზუნტის ისტორიულ-ეთნოლოგიური საკითხებისათვის..... 179

ПРОТОИЕРЕЙ ЛЕВАН МАТЕШВИЛИ, ИВАН ЭПИТАШВИЛИ

Письменные источники о «путешествиях» апостолов 186

METROPOLITAN ANANIA JAPARIDZE

CONCISE HISTORY OF THE GEORGIAN CHURCH 190

პროფ. ბადრი ცხადაძე

სომეხი მეცნიერები და ქართული მემკვიდრეობის
(ეკლესიების...) ე. წ. სომხურობის პრობლემა 224

ვასა ოთარაშვილი

ხუთი წმინდანის მამის – გრიგოლ კარბელაშვილის საფლავი..... 230

მანგლელი მიტროპოლიტი ანანია ჯავახიძე

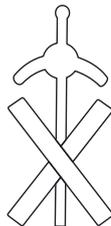

საქართველოს
ეკლესიის ისტორიის

ატლასი

(I ნაწილი, უძველესი
ხანიდან X საუკუნის
ჩათვლით)

რუკების სისტემური
კრებული
„ქართლის ცხოვრების“,
ქართული და
უცხოური
წყაროების
გამოყენებით

ქართლის ცხოვრების, ქართული და უცხოური წყაროების გამოყენებით პირველად იბეჭდება საქართველოს ეკლესიის ასამდე ისტორიულ-გეოგრაფიული რუკა, რომელნიც ერთ ატლასში გაერთიანდა. ეს რუკები ასახავს საქართველოს ეკლესიის ისტორიას უძველესი ხანიდან X საუკუნის ჩათვლით, ამიტომაც მეორე ნაწილი ატლასისა შემდგომში გამოქვეყნდება.

ვინაიდან რუკები მომზადდა და ქვეყნდება პირველად, ავტორი შემდეგი გამოცემის დროს გაითვალისწინებს ყველა საქმიან და საფუძვლიან შენიშვნას.

ავტორი განსაკუთრებულად ლოცავს და მადლობას მოახსენებს ქალბატონ თამარ რევაზიშვილს, რომელიც 3 წლის მანძილზე ყოველდღიურად იღწვოდა ამ რუკების კომპიუტერული ვარიანტების შესადგენად.

რედაქტორი პროფესორი ი. გორგოძე

2012 წლის 5 ივლისს საქართველოს საპატრიარქოში შედგა წმინდა სინოდის მორიგი სხდომა. სხდომას თავმჯდომარეობდა სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი, მცხეთა-თბილისის მთავარეპისკოპოსი და ბიჭვინთისა და ცხუმ-აფხაზეთის მიტროპოლიტი ილია II.

წმინდა სინოდმა მოისმინა მანგლისისა და წალკის მიტროპოლიტ ანანიას (ჯაფარიძე) მოხსენება საქართველოს ეკლესიის ისტორიის პრობლემეტიკასთან დაკავშირებით და განაჩინა:

ვინაიდან XIX საუკუნის მეორე ნახევარში და განსაკუთრებით, XX ს-ში, - კომუნისტების მმართველობის ხანაში, მიზანმიმართულად შეიცვალა და გაყალბდა შეხედულება საქართველოს ეკლესიის საზღვრების შესახებ, მკვიდრდებოდა რა აზრი, თითქოს დასავლეთ საქართველო IV-X საუკუნეებში, ანუ 600 წლის მანძილზე, არ იყო ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში, ამასთან, თითქოს, ჩრდილო, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში ასევე არ შედიოდა ჩვენი ზოგიერთი ისტორიული რეგიონი, დაევალოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის ქართულ უნივერსიტეტს, გადადგას რეალური, დროული და ქმედითი ნაბიჯები ათეისტურ პერიოდში შემუშავებული იდეოლოგიის ნაცვლად საქართველოს ეკლესიის ნამდვილი ისტორიის წარმოჩენისა და პოპულარიზაციისათვის.

ხელი შეეწყოს მეუფე ანანიას (ჯაფარიძე) მიერ წარმოდგენილი მასალების დაბეჭდვას და ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობილი იმ ჭეშმარიტი აზრის განმტკიცებას, რომ „წმიდა მოციქულმა ანდრიამ იქადაგა ყოველსა ქვეყანასა საქართველოსასა“, ხოლო წმიდა ნინომ „განანათლა ყოველი სავსება ყოველთა ქართველთა ნათესავისა“ (დიდი სჯულის კანონი, 1974, გვ. 545-546) და რომ ამას მოწმობენ უცხოური წყაროებიც.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ აზრს სრულად იზიარებს ბატონი ივანე ჯავახიშვილი. იგი წერს: „ანდრია მოციქულიც და წმიდა ნინოც საერთო ქართული ეკლესიის დამაარსებლად და მთელი ერის განმანათლებლად იყვნენ ცნობილნი, საქართველოს სხვადასხვა ნაწილების ცალკე მქადაგებლების გამოძებნის სურვილიც არ ჰქონიათ, რადგან ისინი მთლიანი და განუყოფელი საქართველოს განმტკიცებისა და აღორძინებისათვის იღვწოდნენ“ (ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, გვ. 47).

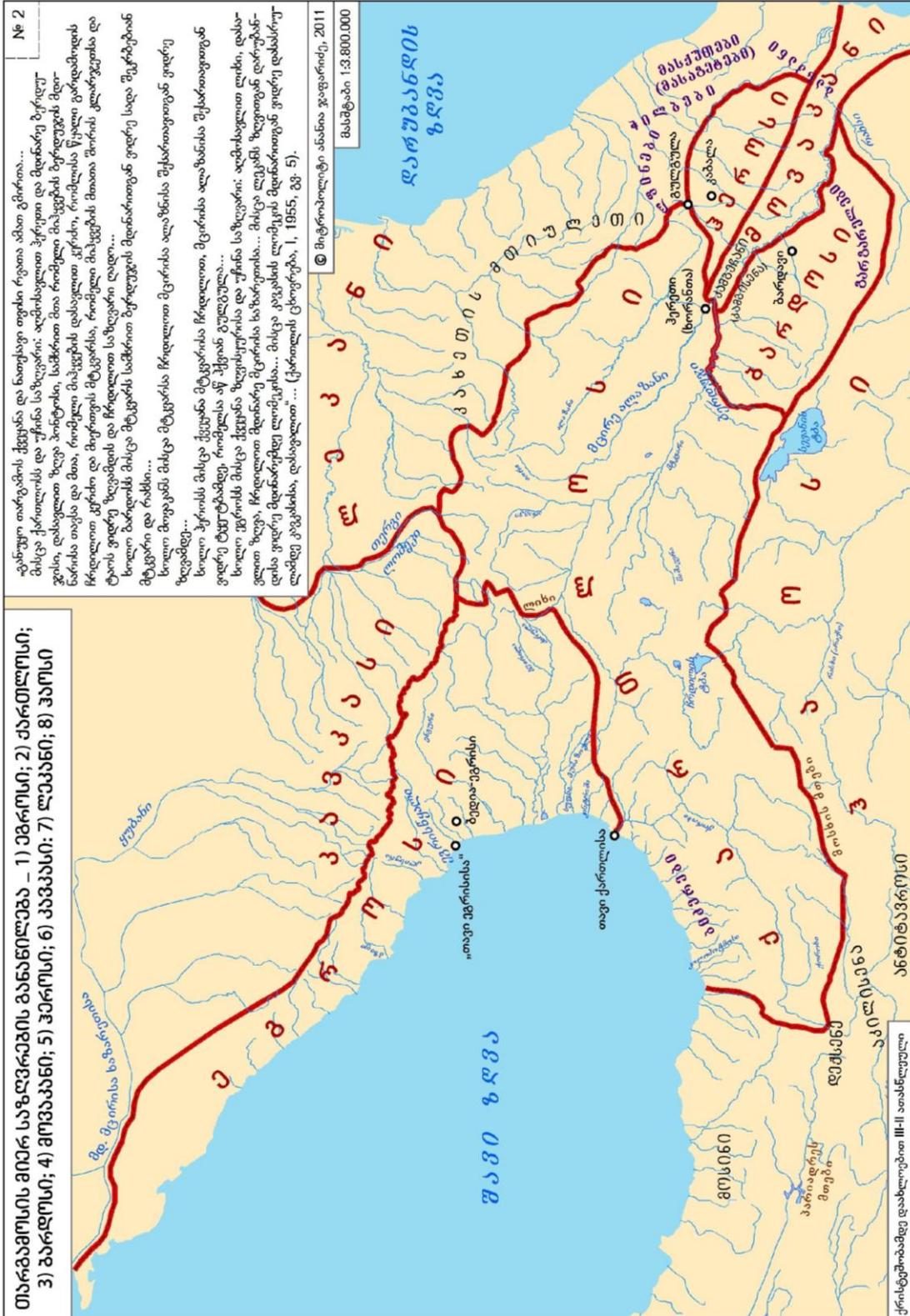

საისტორიო რუკები

უკრაინის ხანიდან
ქრისტიანობამდე

№ 3

სოლო უფლის შობის მისა გამოჩნდეს სუთნი გმირნი, რომელთა სახელები ესე არს: პირველსა მცხეთოს, მეორესა გარდაბოს, მესამესა კახოს, მეოთხესა კუხოს, მეხუთესა გარბოს, ესე სუთნივე იყვნენ გმირნი. არამედ მცხეთოს უგმირე იყო სხუთა მთა.

მთკუდა ქართლის და დაღესტს აღაშენა დედ-ციხე და მანვე აღაშენა ბოსტან-ქალაქი, რომელსა აწ ჰქვიან რუხ-თავი, და განაგებდა ცოლმან ქართლისამან სუთნივე იგი გმირნი, შვილნი მისნი.

გარდაბოს მისცა ხუნანი და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით მდინარე ბერდუჯისი, დასავლით ქალაქი გარბანი, და სამხრით მთა პირველ სენეზული, და ჩრდილოთ მტკვარი.

სოლო გარბოს მისცა ორბის ციხე და სკერეთის მდინარისგან ვიდრე თავადმდე აზოცისა. და ამან გარბოს აღაშენა ქალაქი გარბანი, რომელსა მანან ერქვა სახადირო ქალაქი.

სოლო კუხოს მისცა ბოსტან-ქალაქი, რომელსა აწ ჰქვიან რუხთავი მისცა არაგვითგან ვიდრე პირეთამდე, [... შესართავამდე, მთას კახეთისა და მტკვარსა შუა.

სოლო კახოს მისცა კეცაიასა და კახეთის მთას შორის, არაგვითგან ვიდრე ტყეცამდე, რომელ არს საზღვარი სურეთისა. და ამან კახს აღაშენა ჩელეთი, კუხის შვეწია შენებასა ჩელეთისა. რამეთუ დედციხე კახოსის სვედრი იყო და მისცა კახოს შექვენისათვის და შეწია შენებასა ჩელეთისა, რომელსა ბერ ერქვა პირველ შენებულსა კახეთისა (ქ. ც., I, გვ. 9).

ქრისტესმობამდე დასტოვებით II ათასწლეული
მართლმადიდებლური მონუმენტის მიწა-წყარო

სოლო მცხეთოს, რომელი უგმირე იყო ძვითა მისთა ესე დაარსა საყოფელთა მათისა ქართლისისათა, რომელსა აწ ჰქვიან არმაზი. და მანვე აღაშენა ქალაქი შესაკრებელსა შორის მტკვარსა და არაგვსა და უწოდდა სახელი თვისი მცხეთა. და დაიბურა ქვეყანა ტფილისითგან და არაგვითგან დასავლით ვიდრე ზღვადმდე სპერსი.

და ესე იყო განმე და უფალ მთ იოხთავე ძვითა ზედა. და ესე იოხთავე იყვნენ მორჩილ მისა, ესე არიან განყოფილნი ქართლოსის ძეთანი და რომელი განაგებდა დედამან მათმან შემდგომად სიკუდილისა ქართლოსისა. სოლო მრავალთა წულთა და მრავალთა ვითა ცხოვრდა ძე ქართლოსისი, და განმრავლდა ნათესავი მისი, და მათ ყოველთა განმრავლდა ნათესავი მათი.

სოლო უფლის შობის მცხეთისათა გამოჩნდეს სამნი გმირნი სახელებანი, რომელთა სახელები ესე არს: პირველსა უფლოს, და შემდგომსა იოხოს, და მესამესა ჯაგბოს. განუყო მათ ქვეყანა და ნათესავი მათი ყოველი.

იოხოს მისცა ტაძისკრითგან ვიდრე ზღვამდე სპერსი, ქვეყანა კლდოვანი. ამან იოხოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქი: იოხზე და თუხარისი.

სოლო ჯაგბოს მისცა ფანავრითგან ვიდრე თავადმდე მტკვრისი. და ამან ჯაგბოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქი: წუნდა და ქალაქი არტანისა, რომელსა მანან ერქვა ქაჯთა ქალაქი, სოლო აწ ჰქვიან პური.

სოლო უფლოს დარჩა საყოფელსა მამისა მათისა მცხეთისისა მცხეთას. და ესე ქვეყანა არაგვითგან და ტფილისითგან ვიდრე ტაძისკრამდე და ფანავრამდე; და ამან აღაშენა უფლისციხე, ურბნისი, კახი, არაგვითგან და არმაზითგან ვიდრე ტაძისკრამდე; უწოდა ამას ქვეყანასა ზენასიოფლისა, რომელსა აწ ჰქვიან მთა-ქართლი.

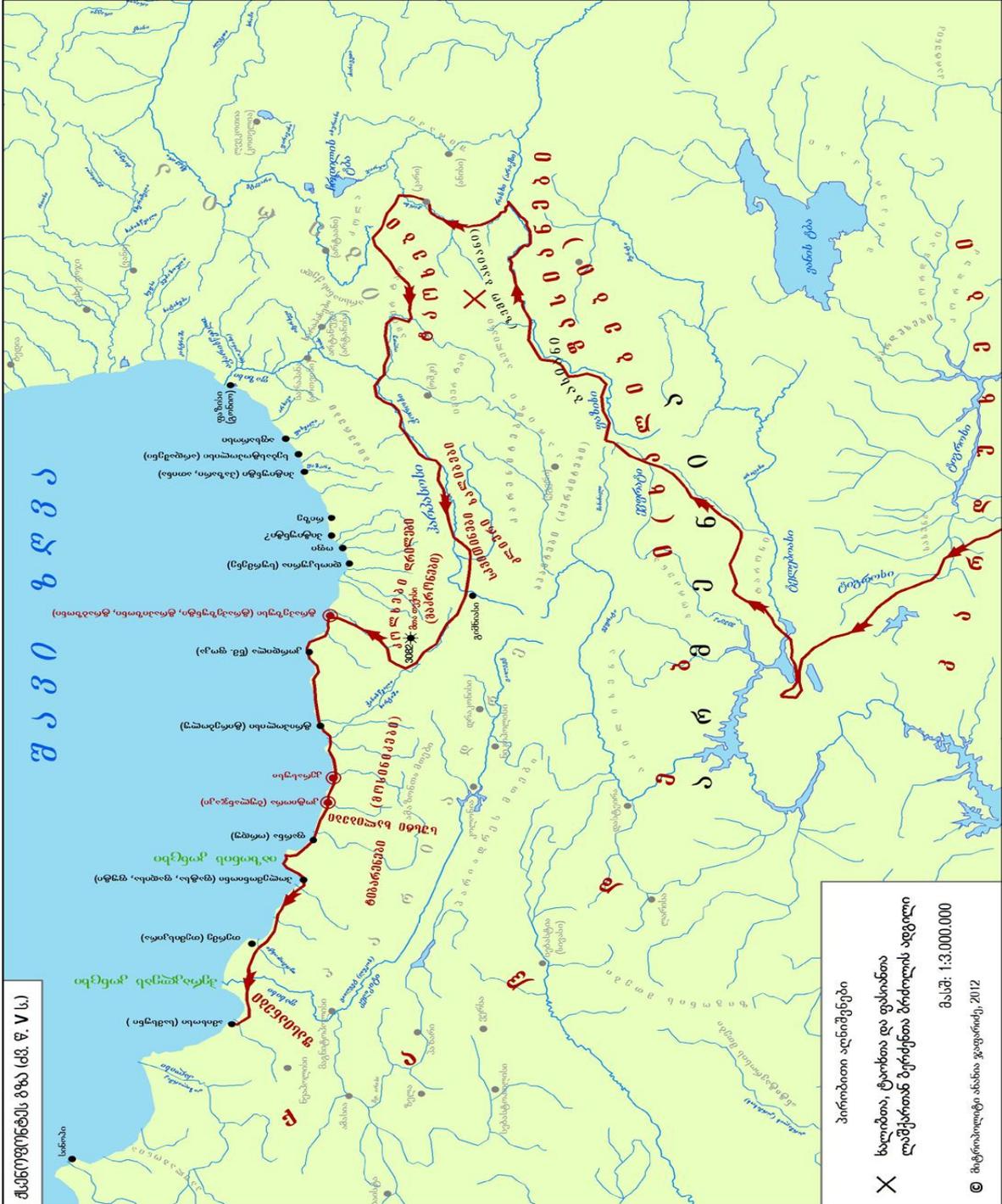
მასშ: 1:4,000,000
© მატრიკოლოგი ანანია ჯავახიანი, 2012

№ 4

ძვ.წ. V საუკუნე

საანოვოვინტუს გზა (ძვ.წ. V ს.)

ძვ.წ. IV საუკუნე

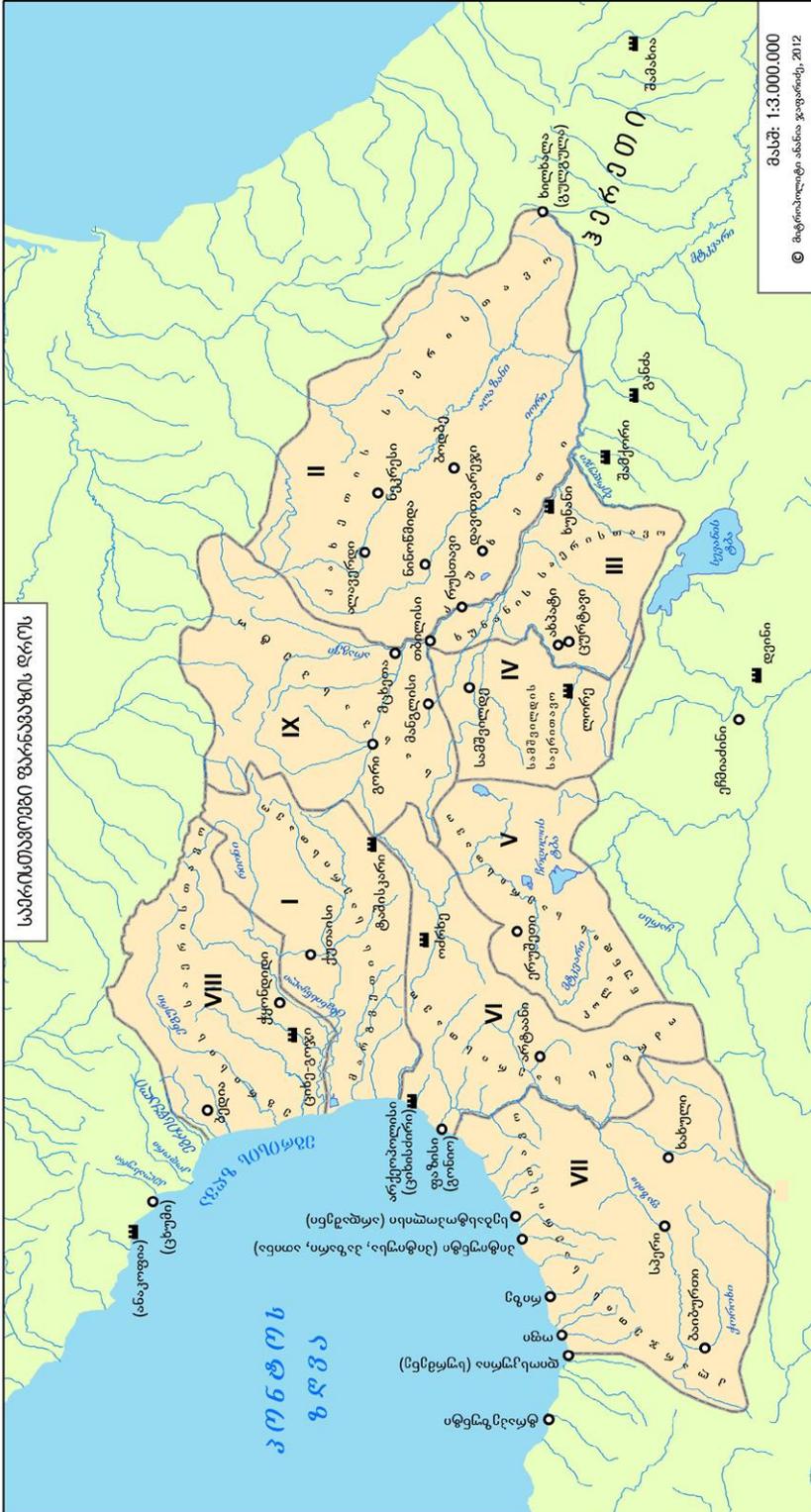

№ 8

ძვ. წ. III საუკუნე

- I. მარგვეთის საერისთავო – მცირე მიიდან (ლიხიდან – ეგრისის ზღვა-მდე რიონს ზემოთ) დიშნას და შორაპნის ციხეების ჩათვლით;
- II. კახეთის საერისთავო – არაგვიდან პერეთამდე, კუხეთის ჩათვლით;
- III. ხუნანის საერისთავო – ბერდრუჯის მდინარიდან თბილისამდე და გარჯანამდე, გარდაბნის ჩათვლით;
- IV. სამშვილდის საერისთავო – სკვირეთის მდინარიდან ტაშირის და აბოცის ჩათვლით მთი მთამდე;
- V. სუნდის საერისთავო – ფარავნის ტბიდან მტკვრის თავამდე ჯავახე-

- თის, კოლასა და არტანის ჩათვლით;
- VI. ოძრის საერისთავო – ტაშისკარიდან არსიანამდე, ნოსტისთავი-დან ზღვამდე, სამცხისა და აჭარის ჩათვლით;
- VII. კლარჯეთის საერისთავო – კლარჯეთის საერისთავოს საზღვრე-ბი მოცემულია ვახუშტის ცნობების მიხედვით, იხ. რუკა № 11);
- VIII. ეგრისის საერისთავო - ცხენისწყლიდან – ეგრისწყლამდე;
- IX. სასახსპეტო – თბილისიდან და არაგვეთიდან ტაშისკარამდე და ფარავანამდე (შიდა ქართლი).

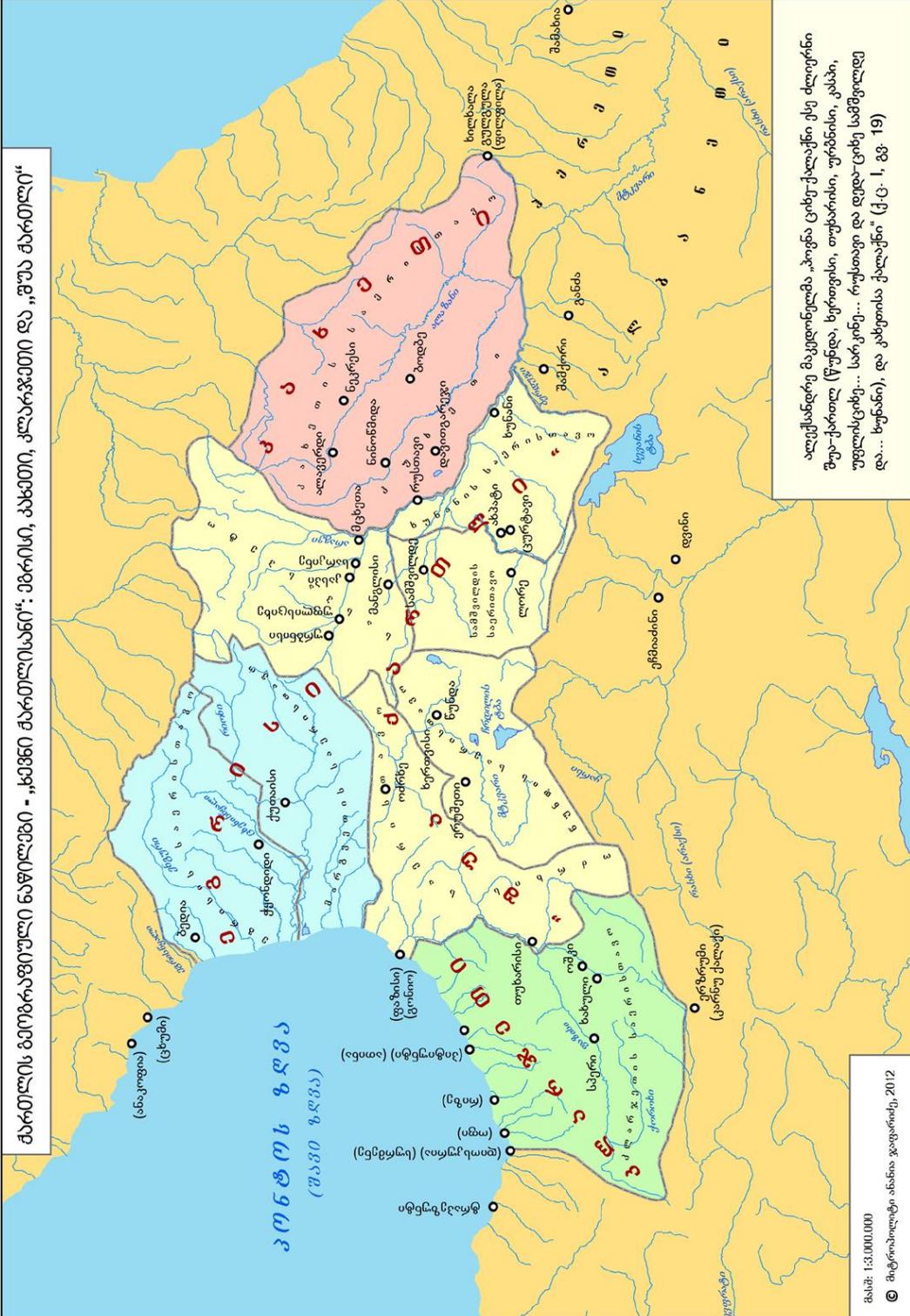

№ 13

ქრისტეშობამდე IV-III სს.

ძრეთლის ბეოგრაფიული ნაწილები - „ქვენი ძრეთლისანი“: ებრისი, კახეთი, კლარჯეთი და „შუა ძრეთი“

აღუქსანდრე ბაკურიელმა „პოეზია ციხე-ქალაქი ქუე ღლიერი შუა-ქართლ (წუნდა, სეროფისი, თუხარისი, ურბნისი, კასპი, უფლისციხე... სარკინე... რუსთავი და დედა-ციხე სამეგრელო და... ხუნანი), და კახეთის ქალაქნი“ (ქ.ც. I, 88: 19)

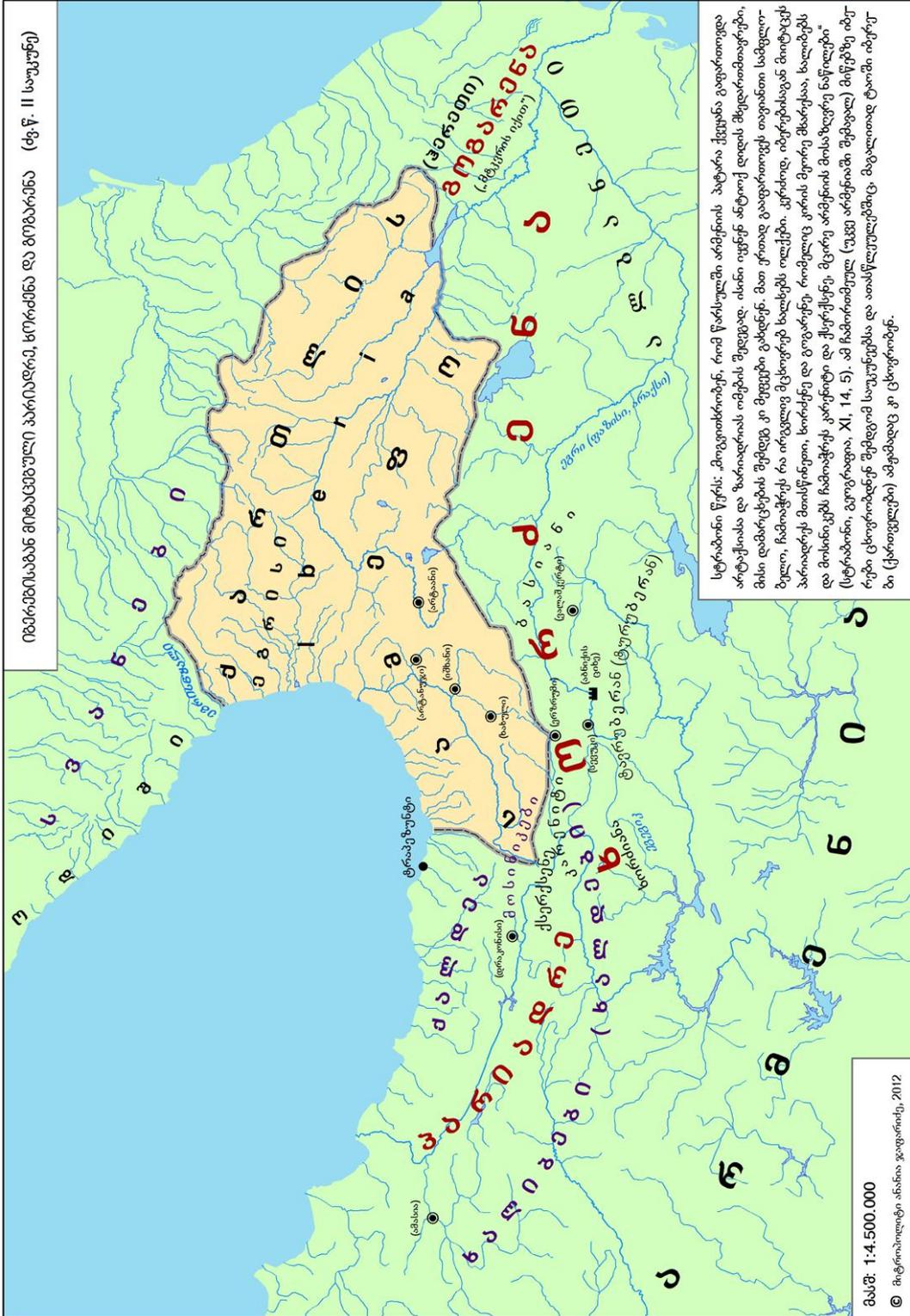
მასშ: 1:3,000,000
© მატრიკოლოგი ანაია ჯაფარიძე, 2012

№ 15

ფ. II

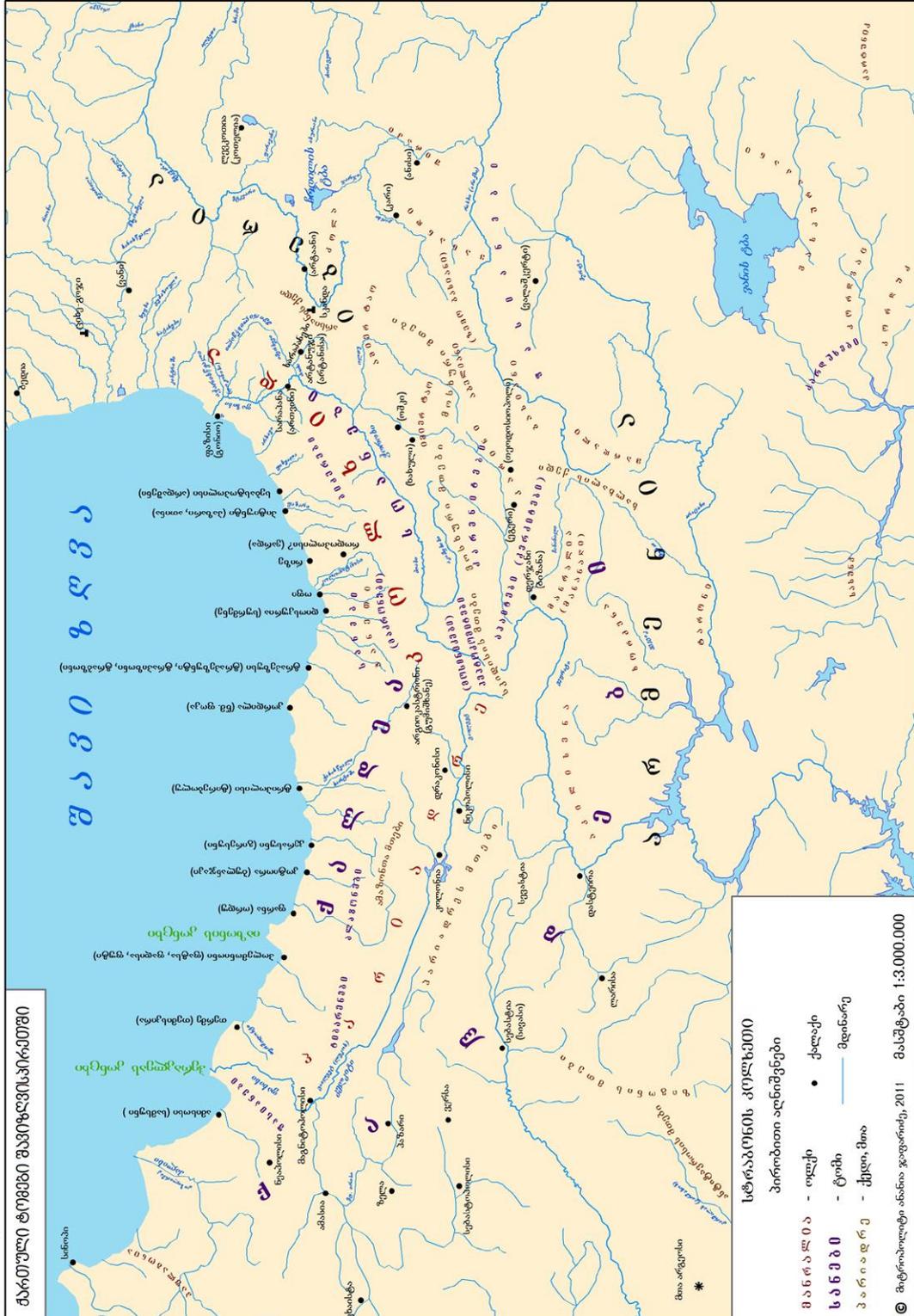

№ 17

ტე.წ. I საუკუნე

ძვ.წ. I საუკუნე

საისტორიო რუკები

ქრისტეშობიდან XI საუკუნემდე

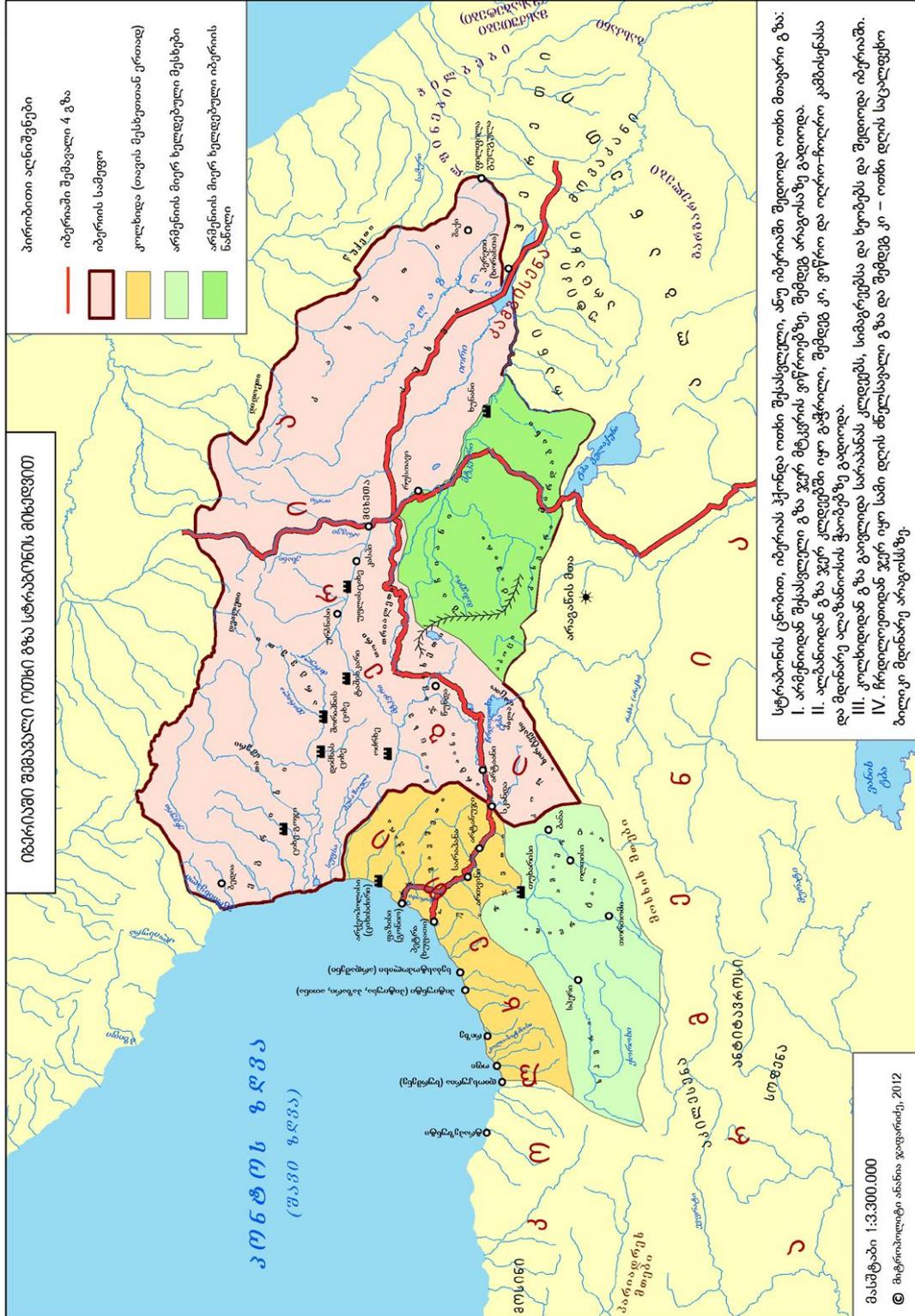

I საუკუნე

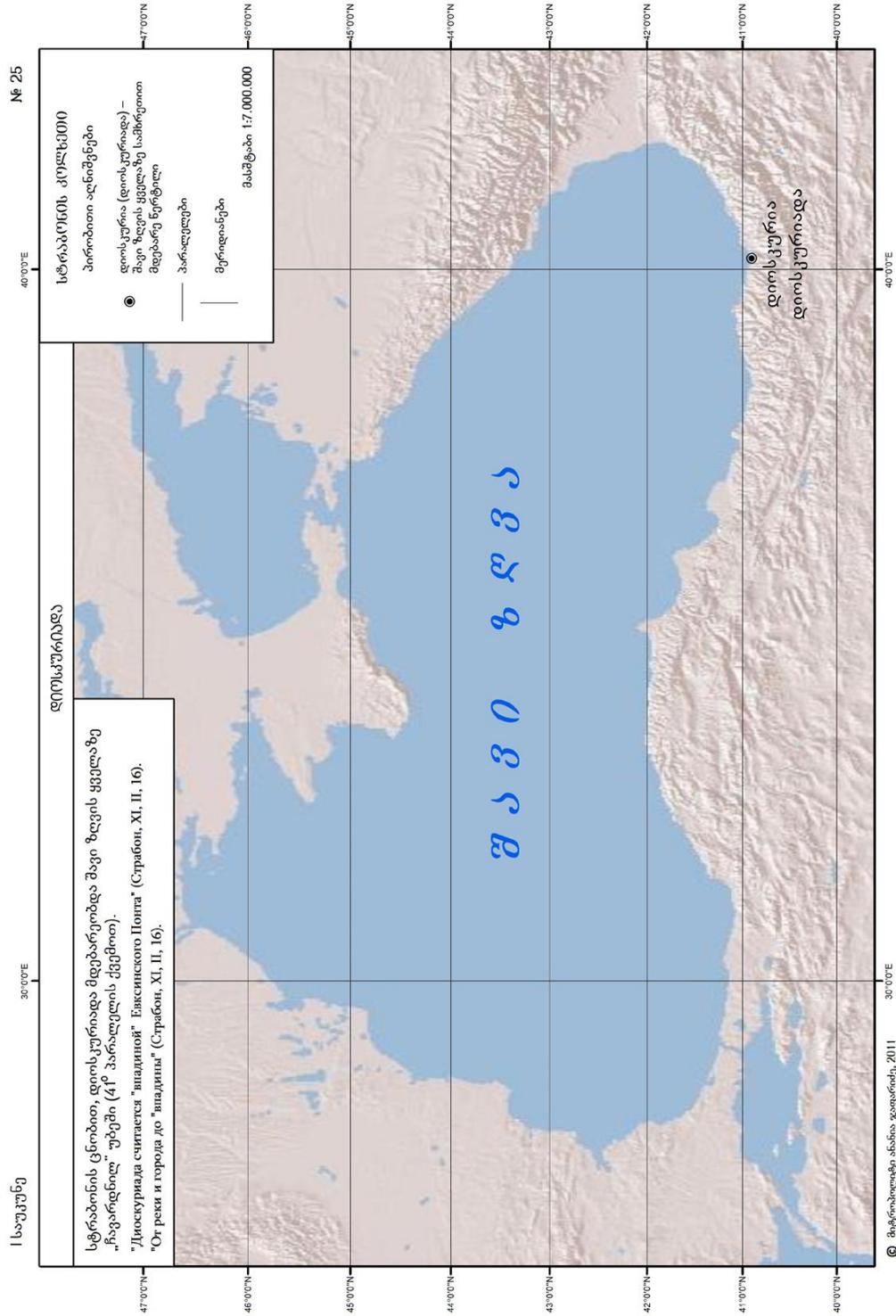
№ 21

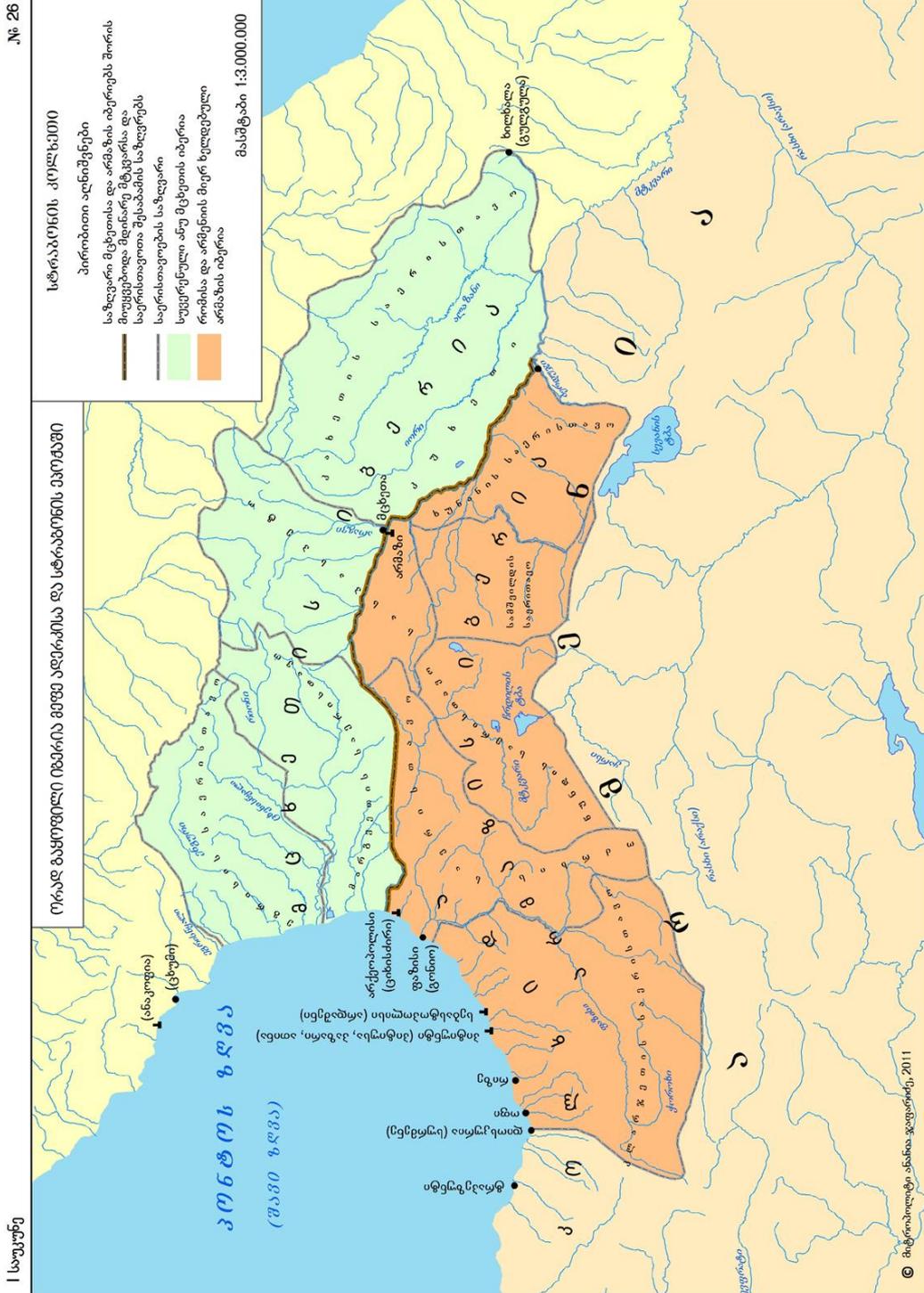

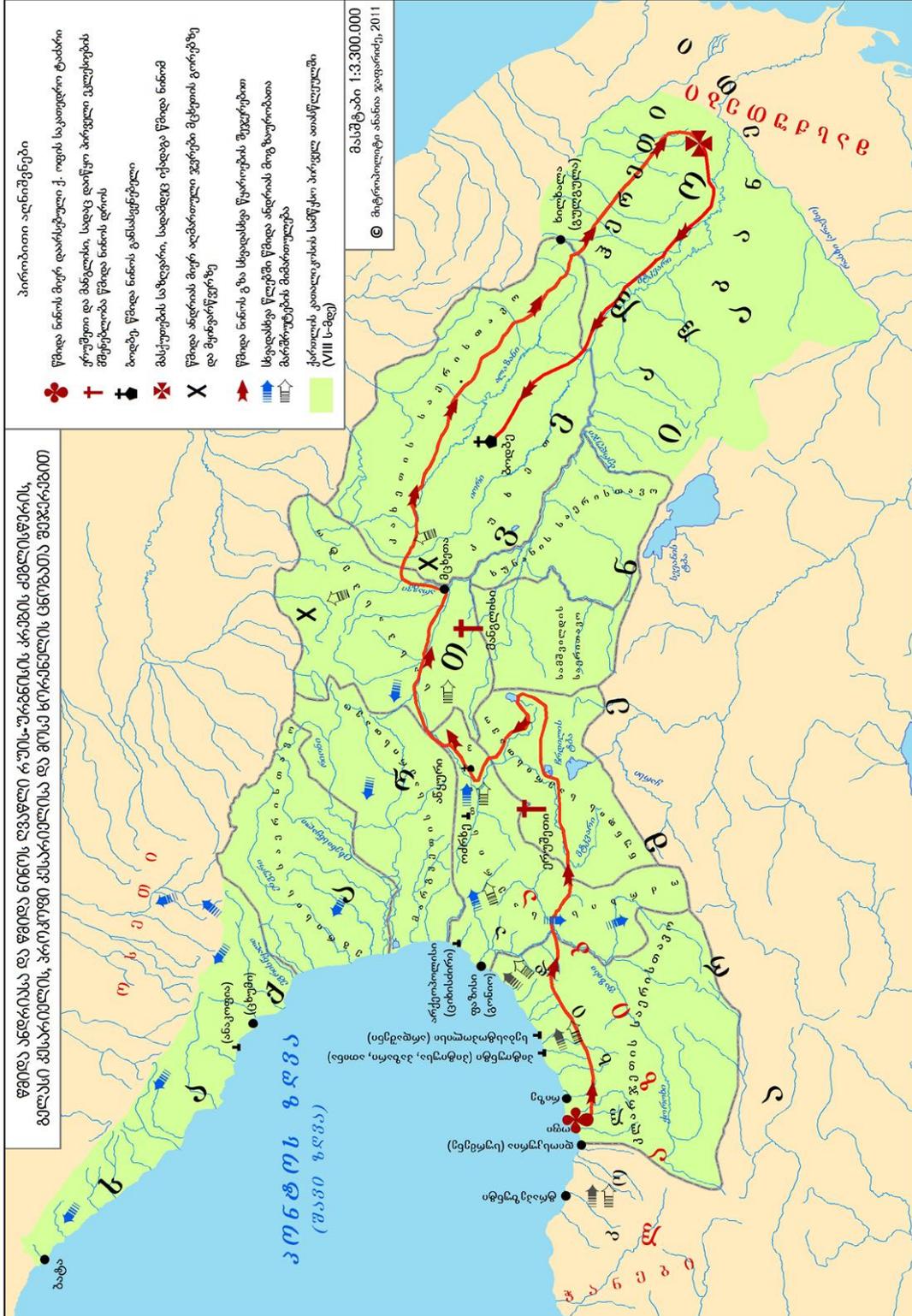

I-IV სს.

№ 31

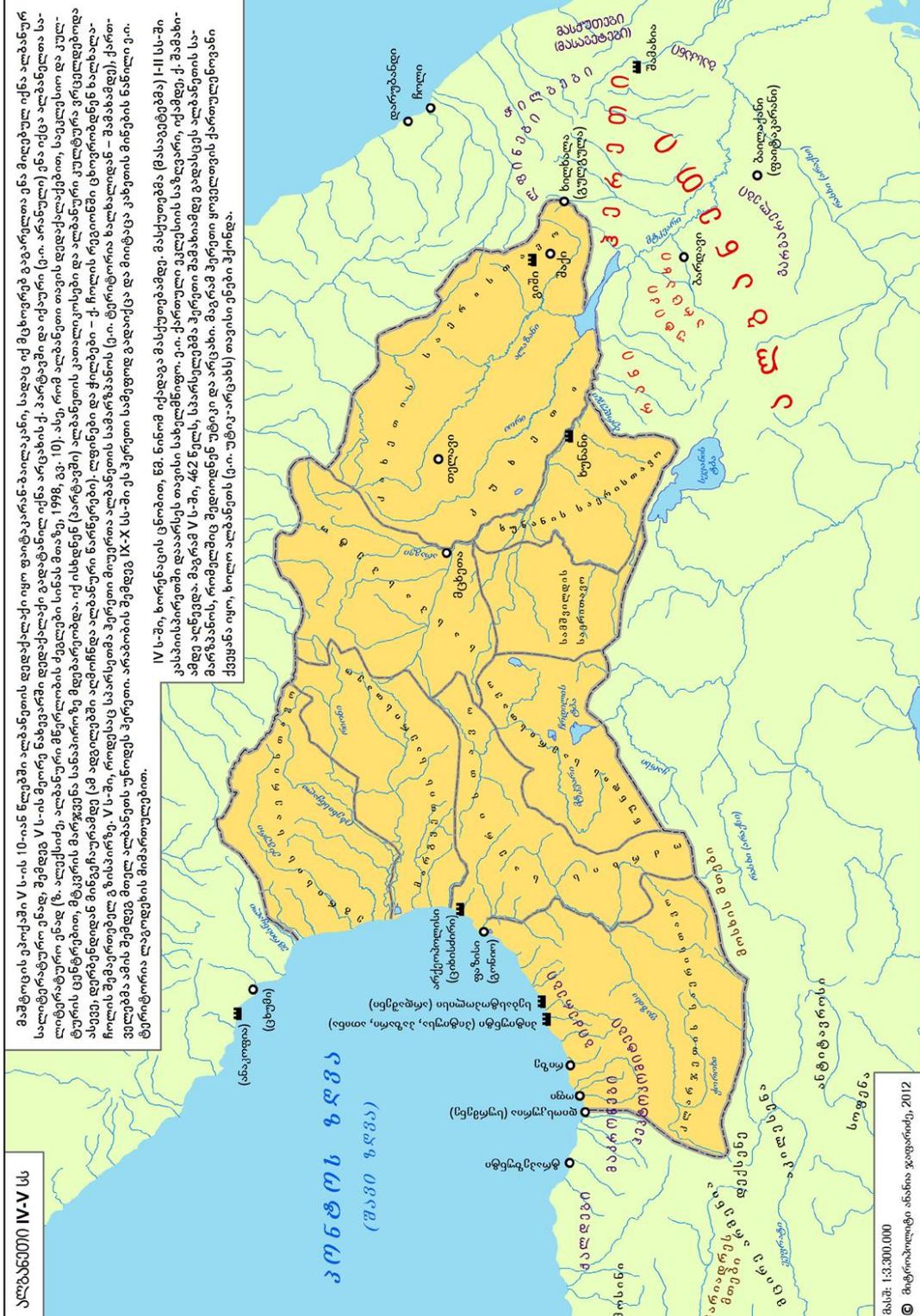

№ 36

მშტოცის ეპოქში V ს-ის 10-იან წლებში ალბანების დედაქალაქი იყო ფილიპოპოლისი, სადაც იმ მტკვრებზე გაკარგულია ანა ალბანურ სალიტერატურო ენად, შემდეგ V ს-ის მეორე ნახევარში დედაქალაქი გადატანილი იქნა არცხის ქ. პარტაში და იქვე (ი.ი. არნაული) ენა იქცა ალბანულად. სალიტერატურო ენად (ს. ალექსიძე, ალბანური მწერლობის ძეგლები სინას მთაზე, 1998, გვ. 10). ასე, რომ ალბანეთი თავის დედაქალაქებით, საეკლესიო და კულტურის ცენტრებით, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობდა. იქ ისინი (პარტაში) ალბანეთის კათალიკოსები და ალბანური კულტურის ვრცელდებოდა ასევე, დერბენიდან მინჯაურამდე (ამ ადგილებზე აღმოჩნდა ალბანური წარწერები). ლიფინი და ქოლბეი - ქ. ჩოლის რეგიონში ცხოვრობდნენ ხალხი. ჩოლის შემადგენელი უბნები. V ს-ში, როდესაც სპარსეთმა პერსიის იმერეთი ალბანეთის სამარზაზანის (ი.ი. ტერტორია ხალხიდან - შამხაბადე), ქრთ-ველბა ანის შემდეგ მიღწეა ალბანეთის უწოდეს პერსიის იმერეთი. არაბების შემდეგ IX-X სს-ში ეს პერსიის იმერეთი დაიბრუნა და მიიტაცა კახეთის მიწების ნაწილი ი.ი. ტერტორია ლაგოდეხის მიმართულად.

IV ს-ში, ხორრეციას ცნობით, წმ. ნინომ იქცა მასქუთობად. მასქუთობა (მასავეტებე) I-II სს-ში კასპიისპირეთში დაარსეს თავისი სახელმწიფო. ი.ი. ქართული ეკლესიის საზღვარი, იქამდე, ქ. შამხაბადე აღწევდა. მაგრამ V ს-ში, 462 წელს, სპარსელებმა პერსიის იმერეთი გააძლიერეს ალბანეთის სა-მარზაზანის, რომელშიც შედიოდა უტიკი და არცხი. მაგრამ პერსიის იმერეთის კართულიანოვანი ქვეყანა იყო, ხოლო ალბანეთს (ი.ი. უტიკ-არცხს) თავისი ენები ჰქონდა.

IV-V სს.
ალბანეთი IV-V სს

შასხ: 1:3.300.000
© მტკვრისპირეთი. ანთია. ვაფარიაძე, 2012

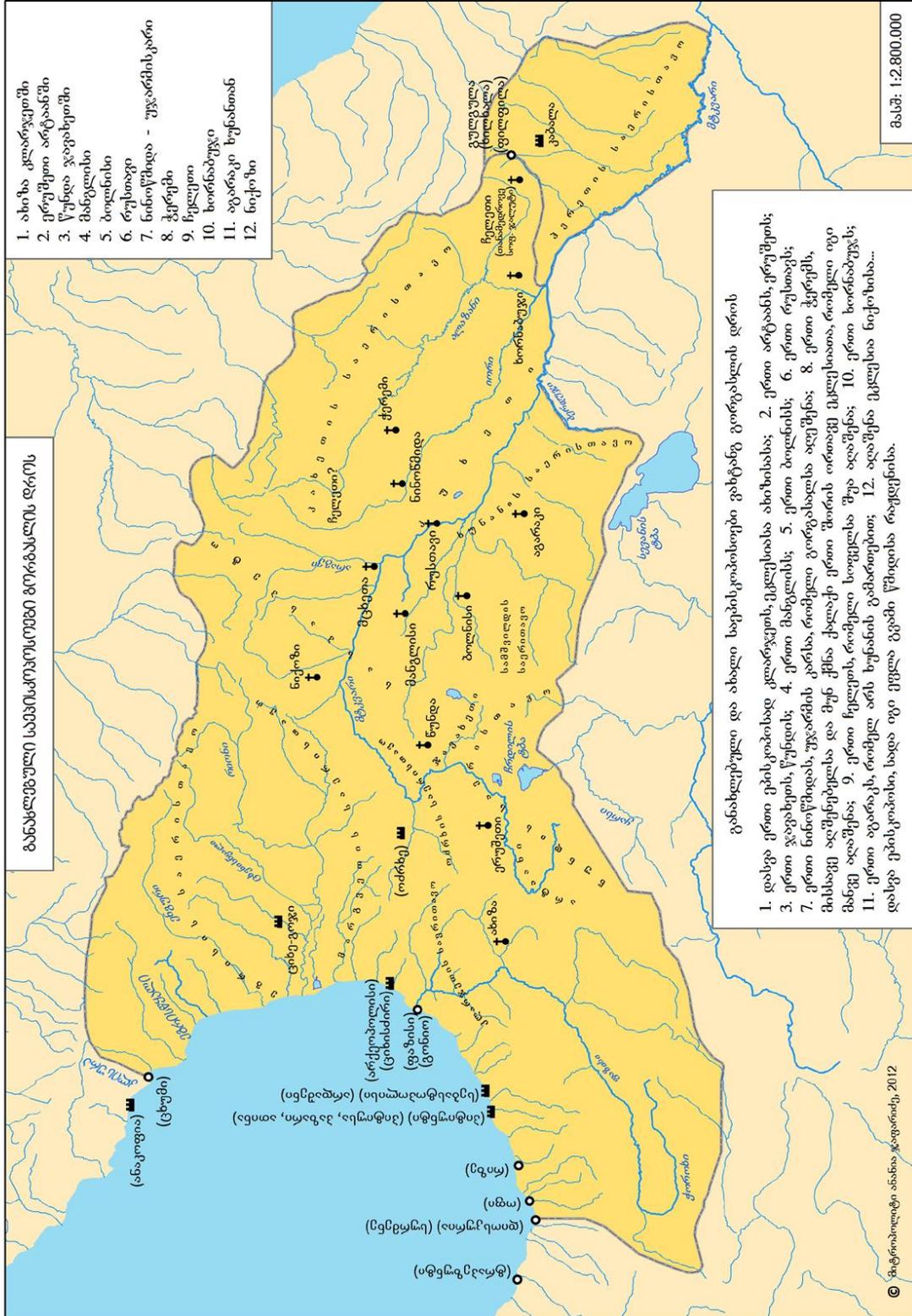

№ 42

V საუკუნე

VI საუკუნე

№ 48

პროკოფი კესარიელის ცხობით, VI ს-ის ლაზიკის ომებამდე, კათალიკოსი განაგებდა ოფ-რიზე-ათინას რეგიონის სოფლებს, პროკოფი წერს – „ქრისტიანთა მღვდელმთავარსაც კათალიკოსს უწოდებენ ელინთა ენით, რადგანაც ის ერთი განაგებს ყველა აქაურ სოფლებს“ (გეორგიკა, I, 1965, გვ. 88), იგულისხმება, ისტორიული ლაზიკა, ანუ „კლარჯეთი, სპერი, ბოლოკლარჯეთისა, ზღვისპირი“.

ლაზიკის ომებამდე, ანუ V ს-ში, საზღვარი ქართულ სახელმწიფოსა და ბიზანტიას შორის გადიოდა ოფ-რიზე რეგიონში. იურისდიქციის საზღვრები შეიცვალა ლაზიკის ომების შემდგომ. კერძოდ, მცხეთის კათალიკოსის იურისდიქციიდან ბიზანტიამ გაიყვანა ოფ-რიზე-ათინას რეგიონი და იქ მცხოვრები ოსახლეობა, რომელთაც პროკოფი კესარიელი „ერთ ხალხს“ უწოდებს, შეიყვანეს კონსტანტინოპოლის დაქვემდებარებაში მყოფი ლაზთა ეპისკოპოსების სამწყსოში (გეორგიკა, I, 1965, გვ. 125). ამ ომებამდე, ლაზთა ეპისკოპოსების როდობოლისის, ზიგანას, საისინისა და პეტრას კათედრები მდებარეობდნენ ისტორიულ ჭანიკაქალდეაში, გუმიშხანეს რეგიონში.

შემდგომ, მათი იურისდიქციის საზღვარში შევიდა აღნიშნული „ერთი ხალხი“ და სამიტროპოლიტო ცენტრი გადატანილ იქნა, სავარაუდოდ, მდ. ფაზარის ხეობაში ზღვისპირზე, სადაც ქ. პაზარი, ათინა მდებარეობს. შესაბამისად, „ერთი ხალხი“ გამოყვანილ იქნა ქართველი კათალიკოსის იურისდიქციიდან და შეყვანილ იქნა კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში, ლაზთა ეპისკოპოსების სამწყსოში, ამიტომაც წერს პროკოფი: „ტრაპეზუნტელებსა და ლაზებს შორის ცხოვრობს ერთი ტომი ... ისინი ლაზიკის ომებამდე კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ, შემდეგ კი – ლაზთა ეპისკოპოსებს“ (გეორგიკა, 2, 1965, გვ. 125).

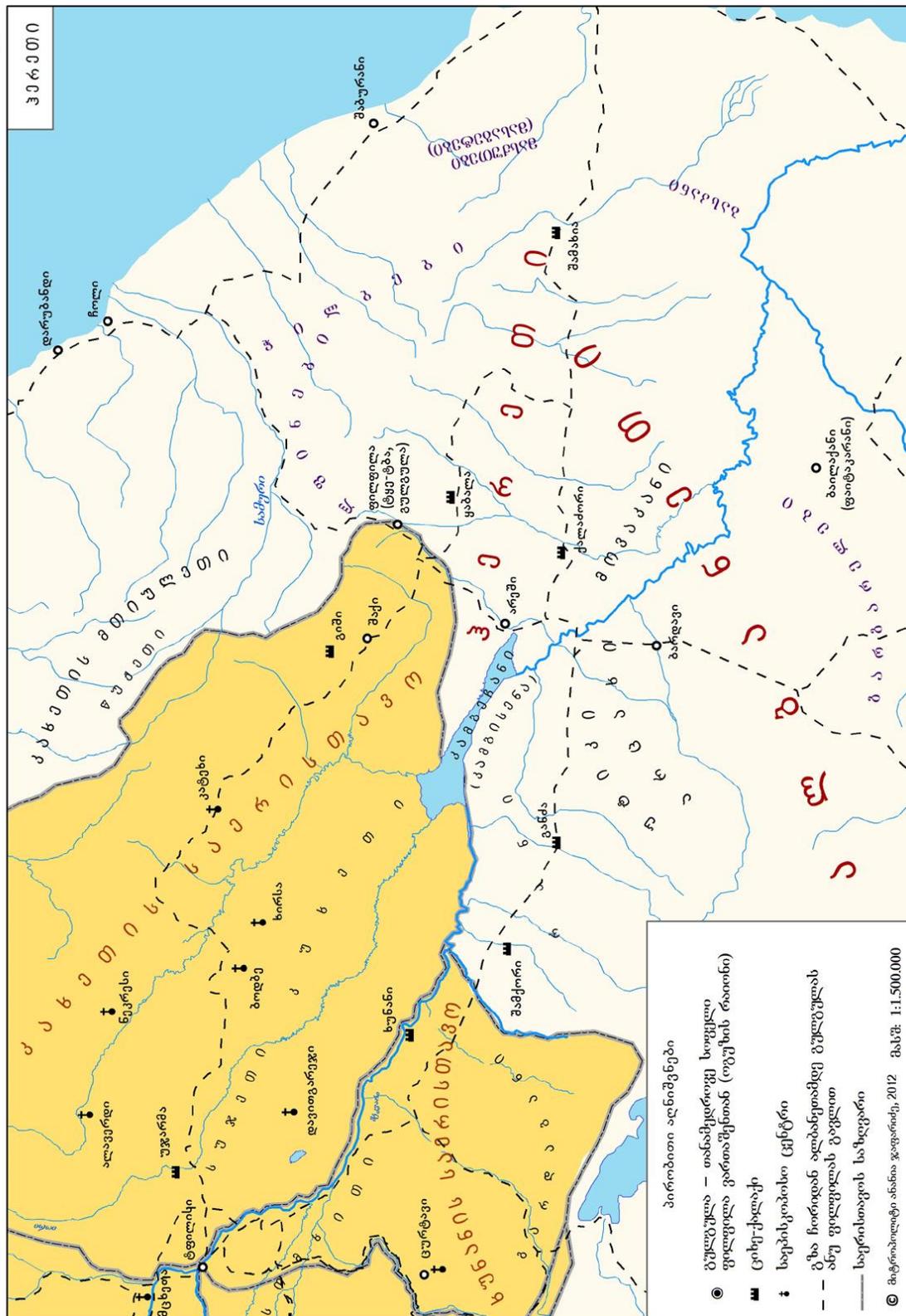
მცხეთის კათალიკოსისა და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზთა ეპისკოპოსების სამწყსო ზღვისპირაეთში

№ 49

V-VII სს.

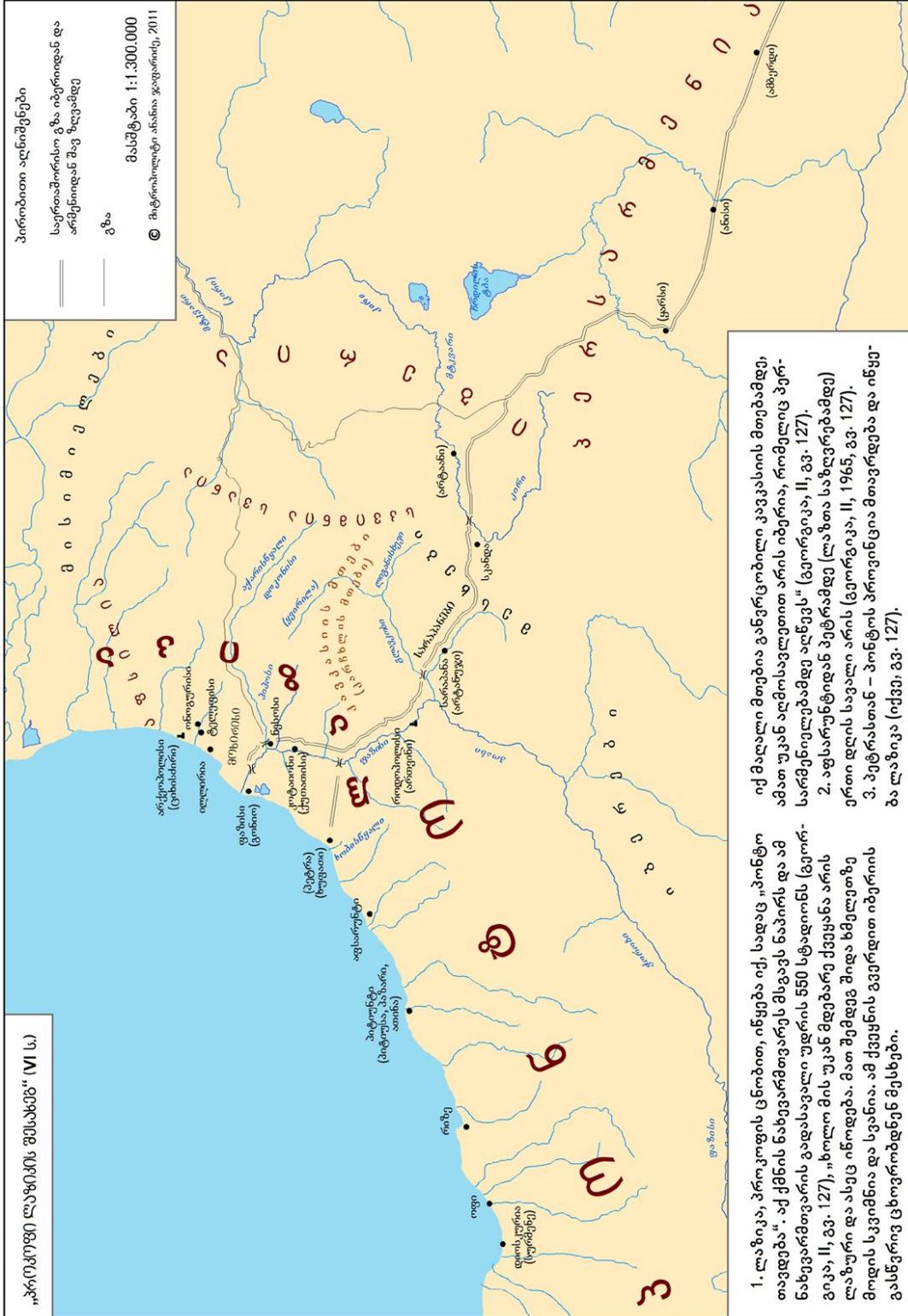

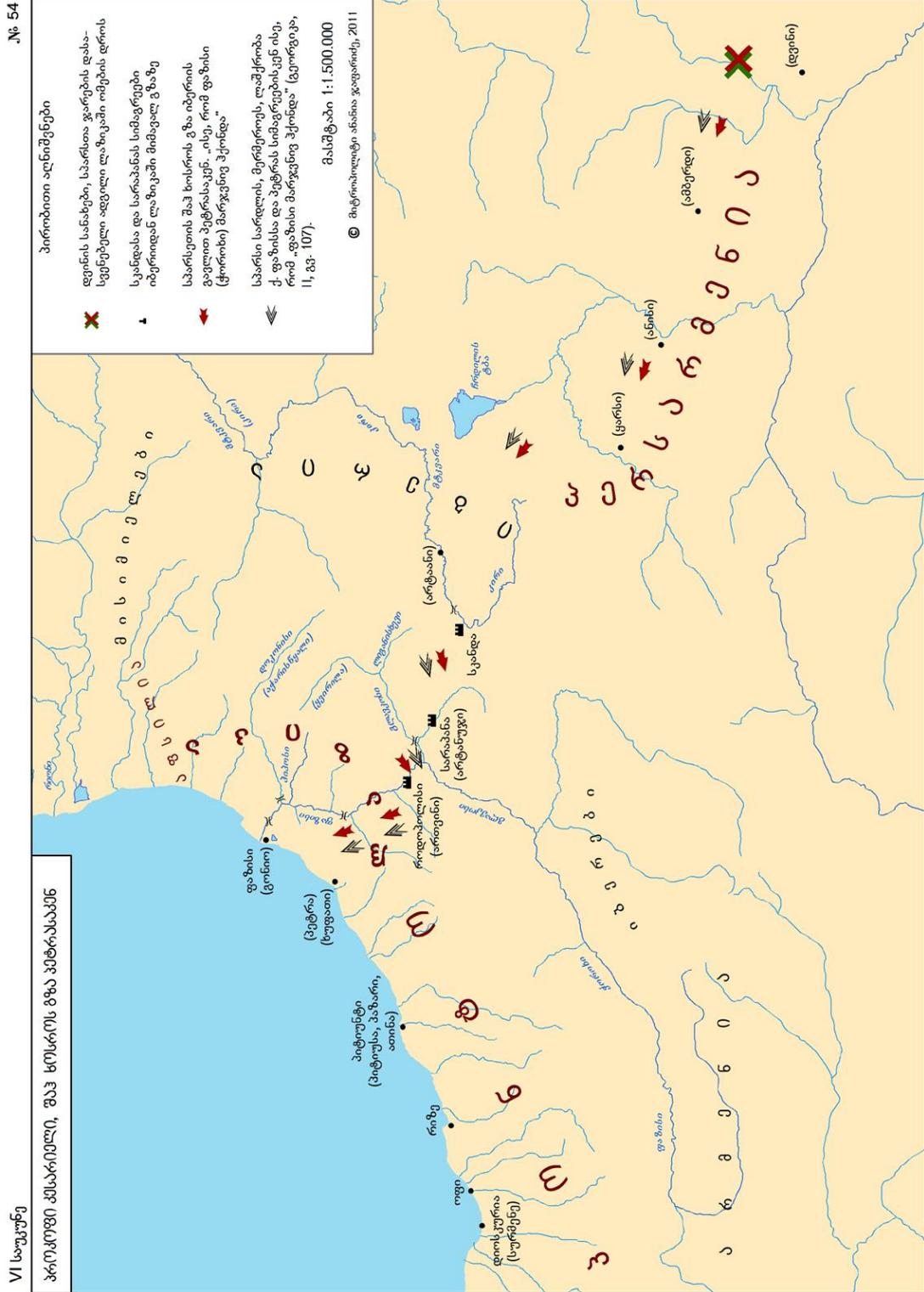
№ 52

VI საუკუნე

„პროკოფი ლაზიკის შესახებ“ (VI ს.)

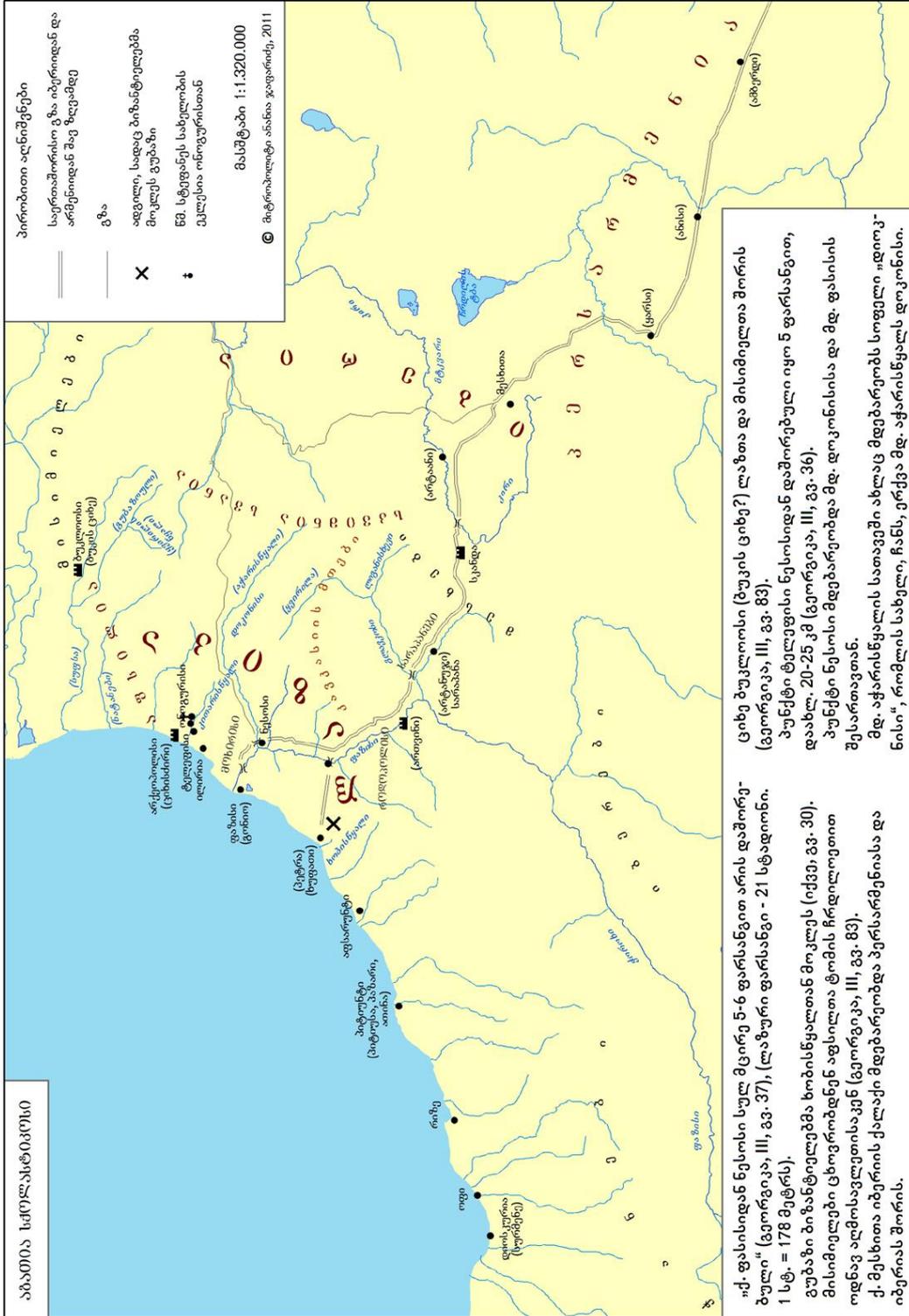

VI საუკუნე

№ 55

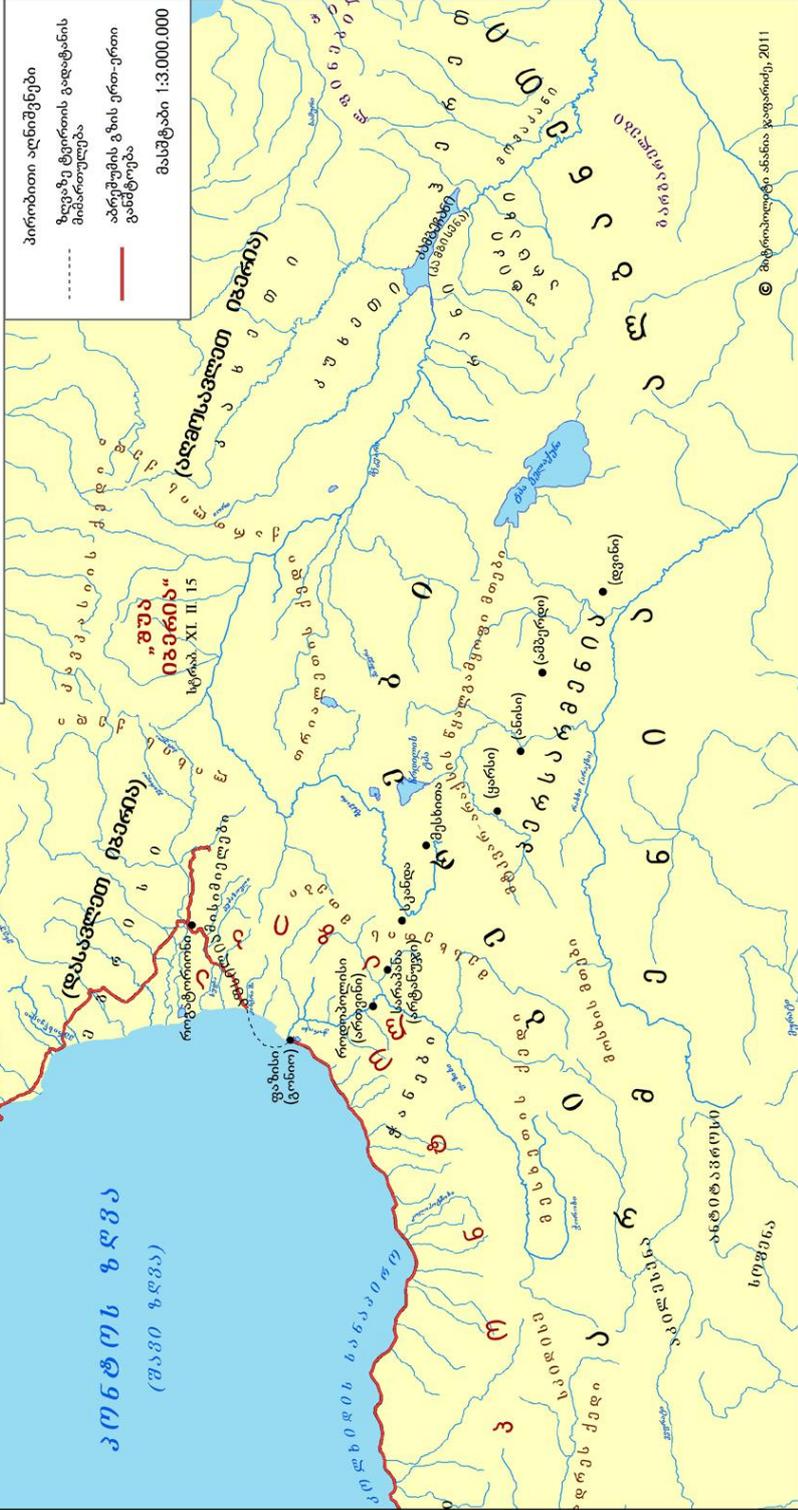

VI საუკუნე

№ 59

დარინის გზა - აბრეშუმის გზის ერთ-ერთი განშტოება - შედიოდა აფსი-
ლიაში, ხოლო მეორე - მისიმიელა ქვეყანაში.
გზათა გამყოფ წერტილზე მდებარეობდა პუნქტი როგატორინი.
აფსილის ზღვისპირიდან ტვირთი ზღვით, ნავებით გადაჰქონდათ ქ. ფა-
ზისში, იქიდან კი ტრაპეზუნტისაკენ ტვირთი გადაჰქონდათ სახელმწიფო
ცხენებით (გეორგიკა, III, გვ. 237).
ქ. ფაზისსა და ტრაპეზუნტს აერთიებდა კეთილმოწყობილი გზა, რომელ-
ზედაც სახელმწიფო ცხენებით გადაჰქონდათ ტვირთი. ამ ფაქტიდანაც,
ჩანს, რომ ფაზისი არ ერქვა ფოთს, რადგანაც ფოთის გარშემო დიდი ქა-
ობა და ფოთთან დამაკავშირებელი გზა მხოლოდ XIX-XX სს-ში გაკეთდა.

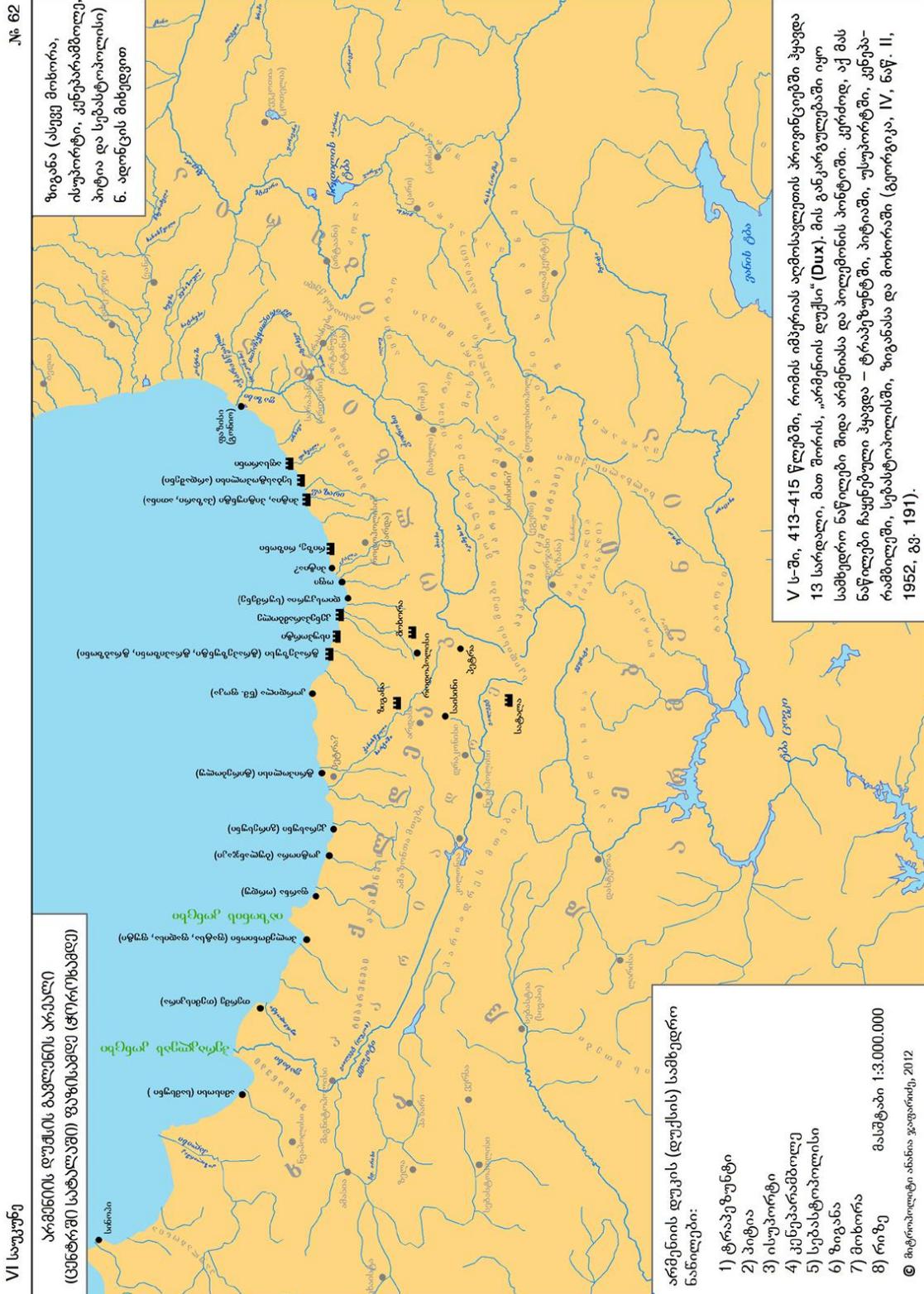

დარინის გზა

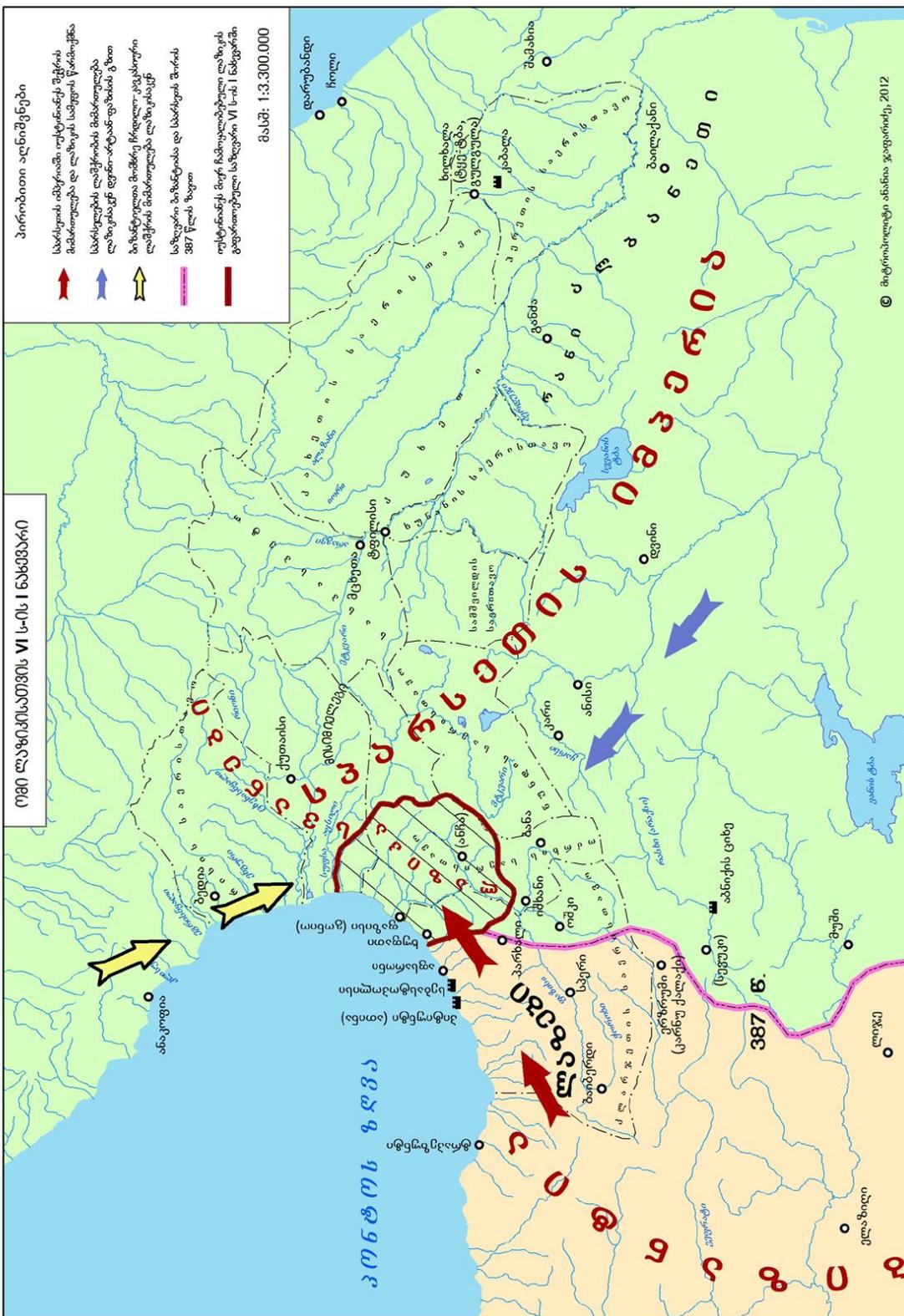

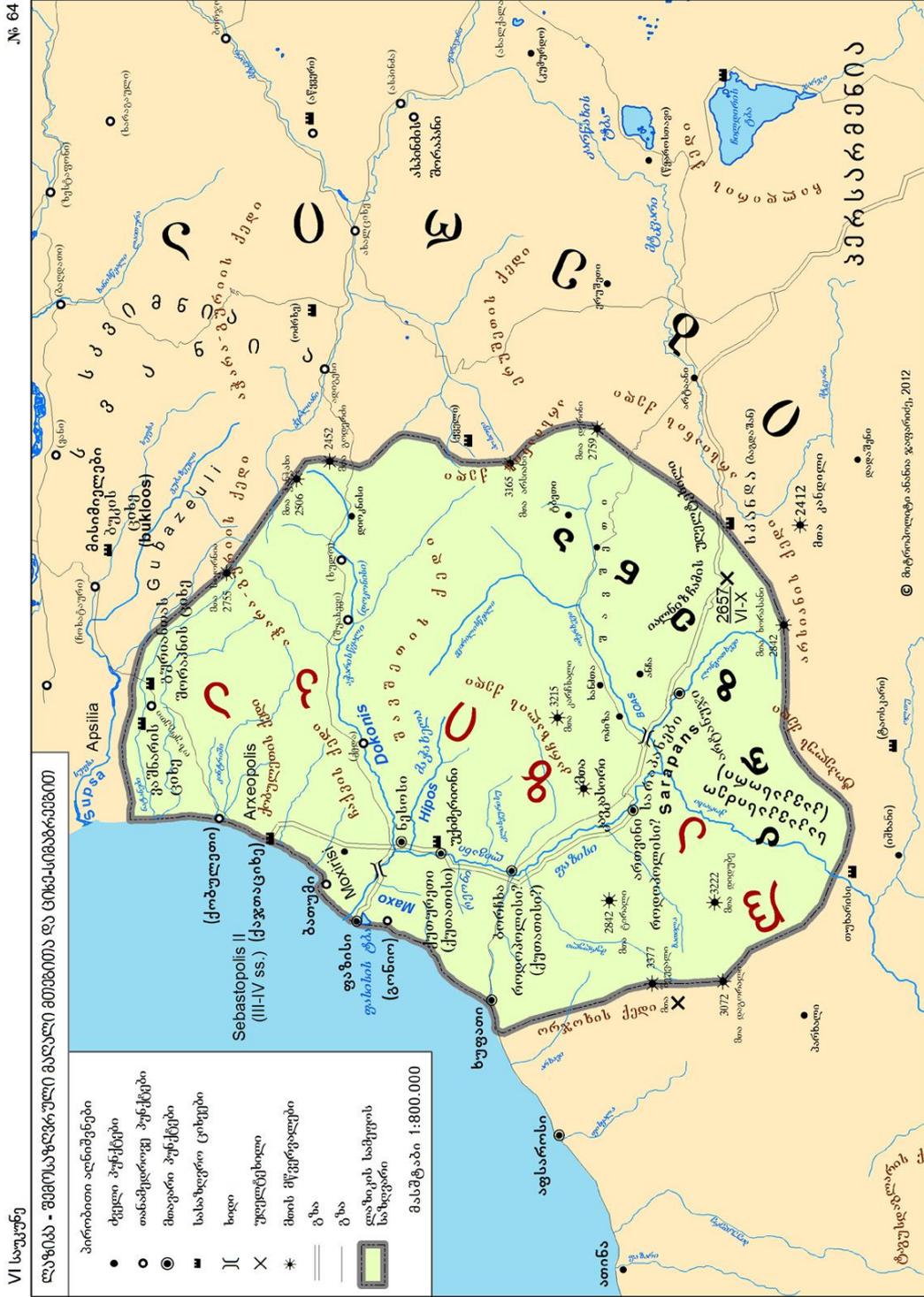

№ 63

VI საუკუნის I ნახევარი

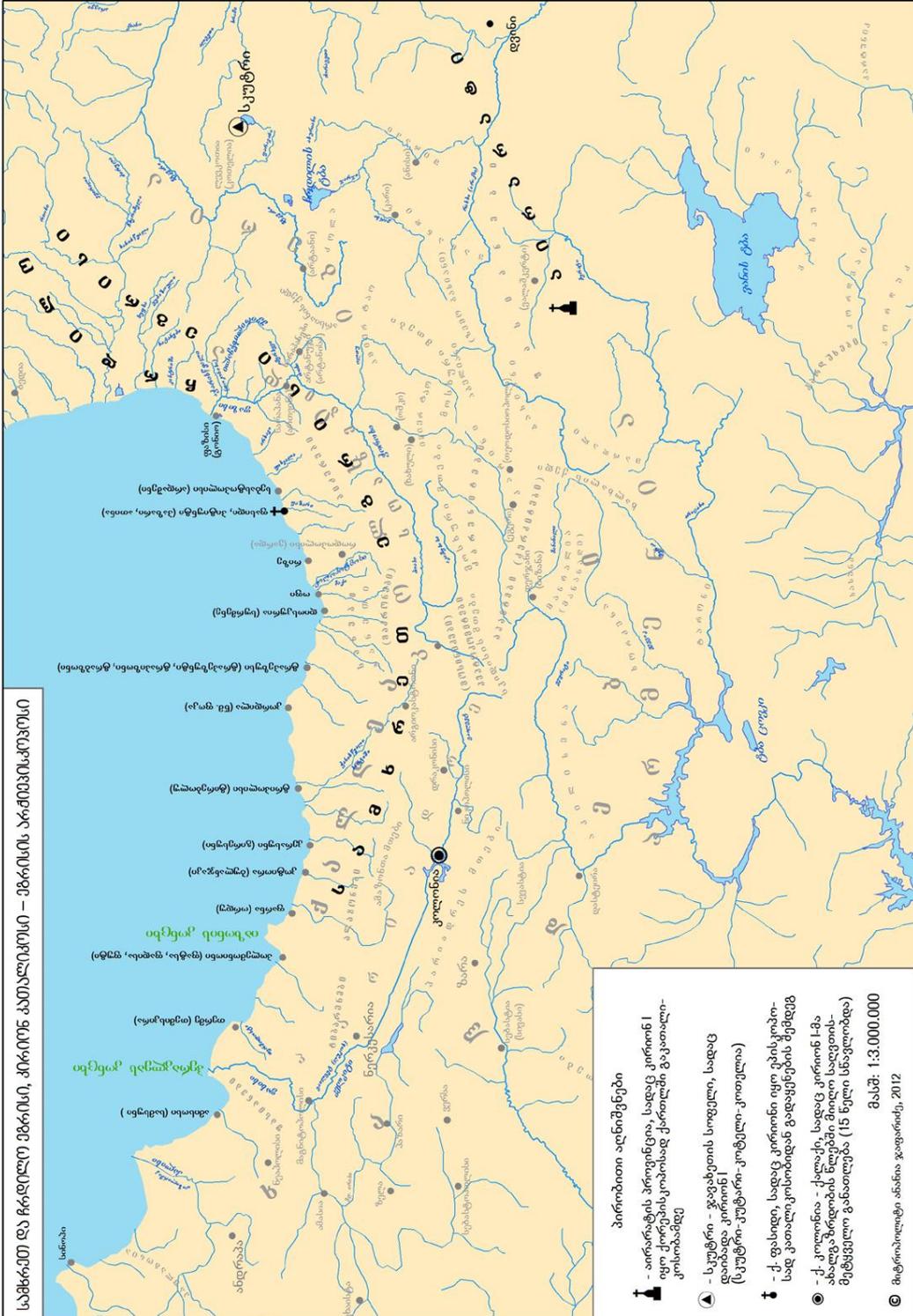

№ 65

VI-VII სს.

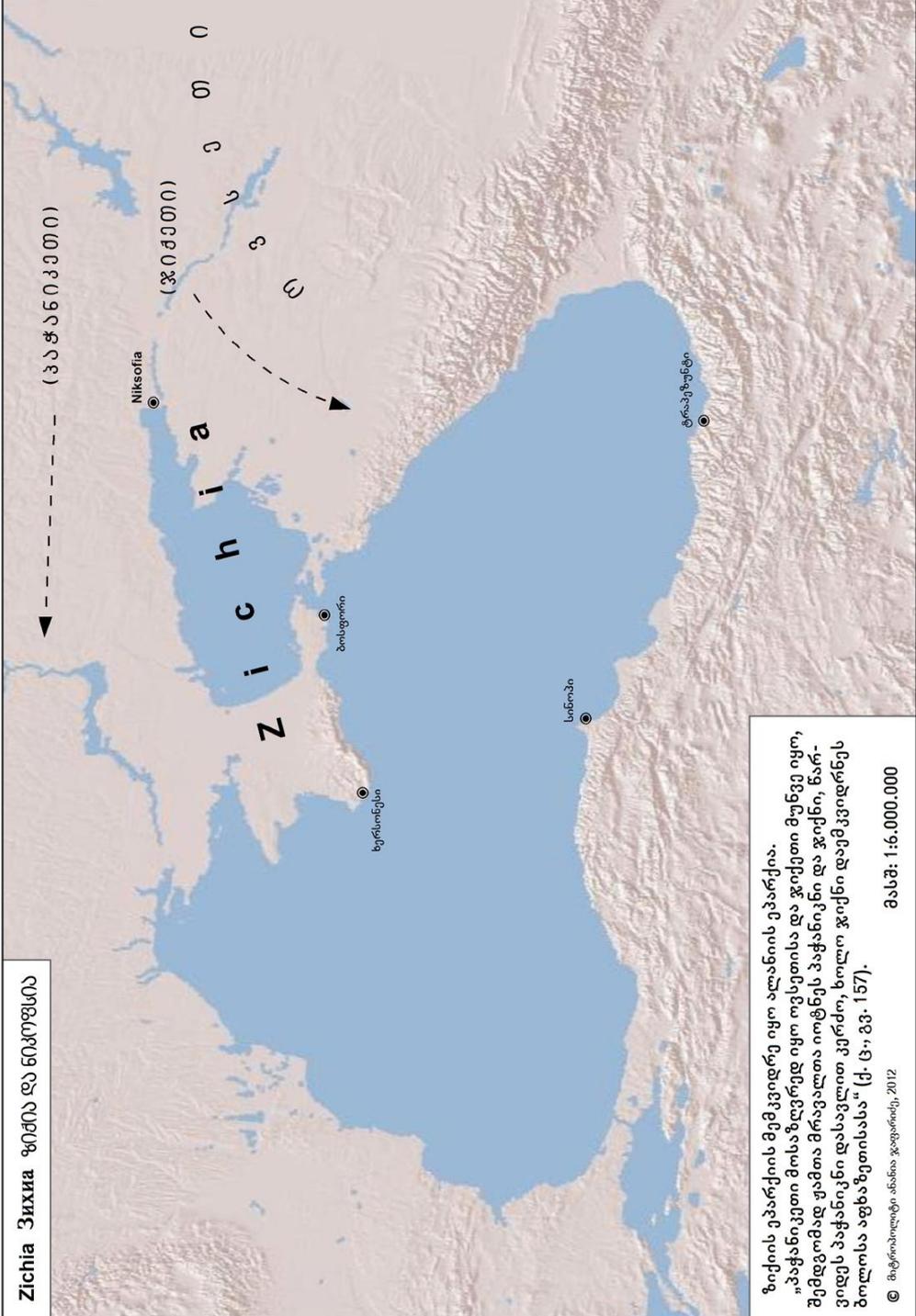

№ 66

VI-VIII სს.

Zichia ზიქია და ნიკოფსია

ზიქიის ეპარქიის შემკვიდრე იყო ალანის ეპარქია.
„პაჭანიკეთი მოსაზღვრედ იყო ოვსეთისა და ჯიქეთი მუნევე იყო,
შემდგომად ფამთა მრავალთა იოტნეს პაჭანიკნი და ჯიქნი, წარ-
ვიდეს პაჭანიკნი დასავლთ კერძო, სოლო ჯიქნი დაემკვიდრნეს
ბოლოსა აფხაზეთისასა“ (ქ., გვ. 157).

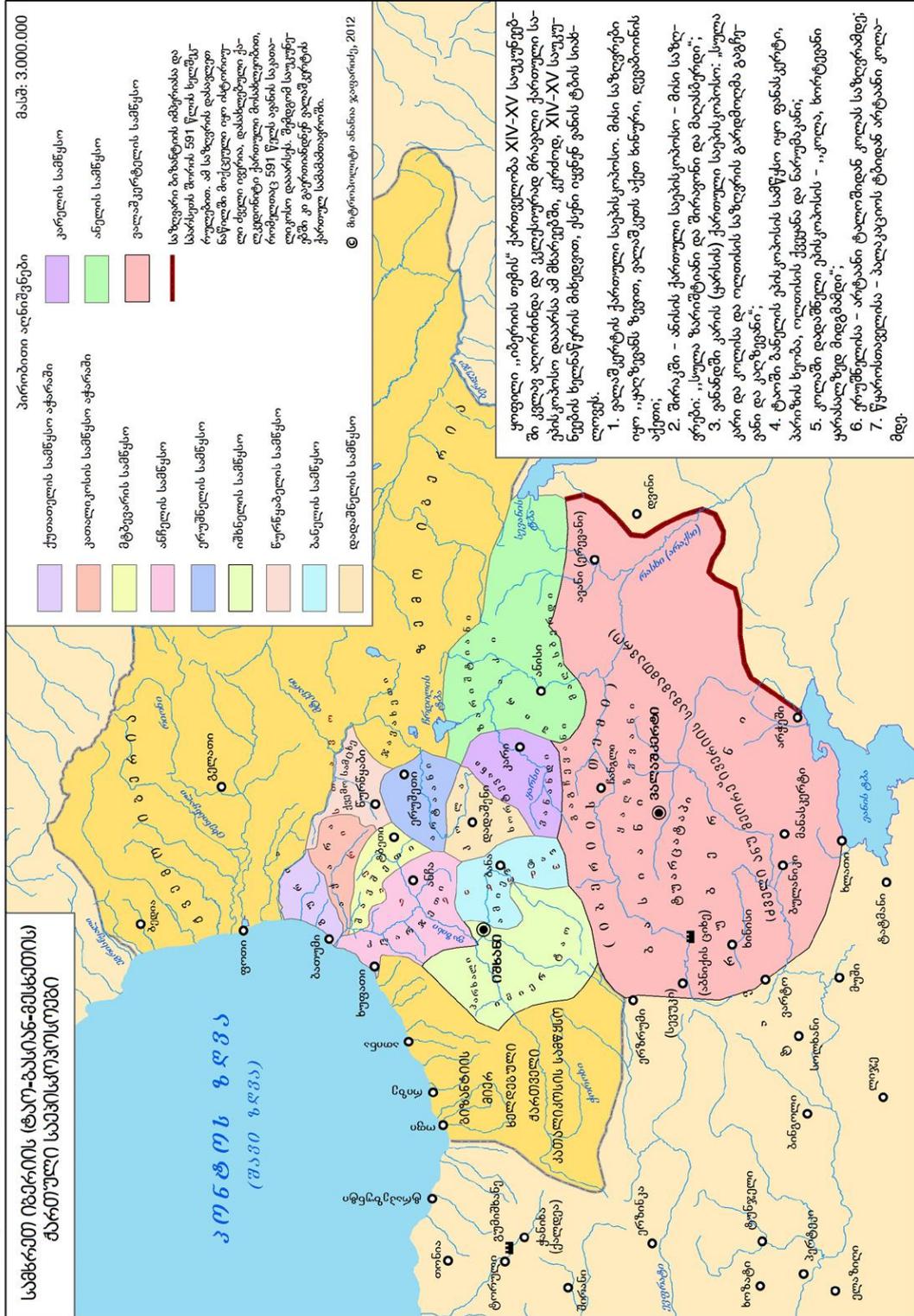
© მატრიკოლოგი ანანია ჯავახიძე, 2012

მასშ: 1:6.000.000

№ 67

VI-VIII (და XIV-XVII) საუკუნეები

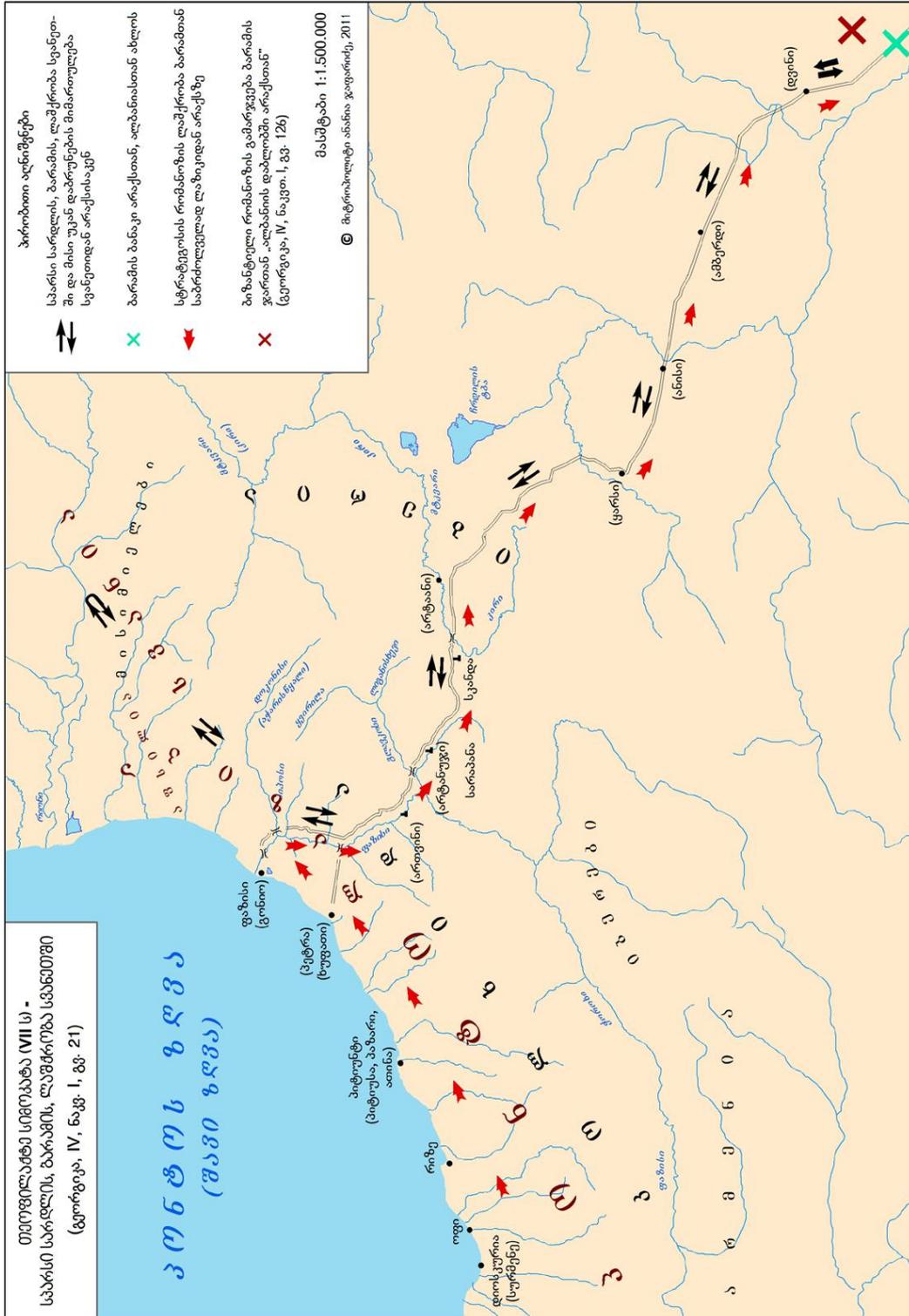

№ 70

VII საუკუნე

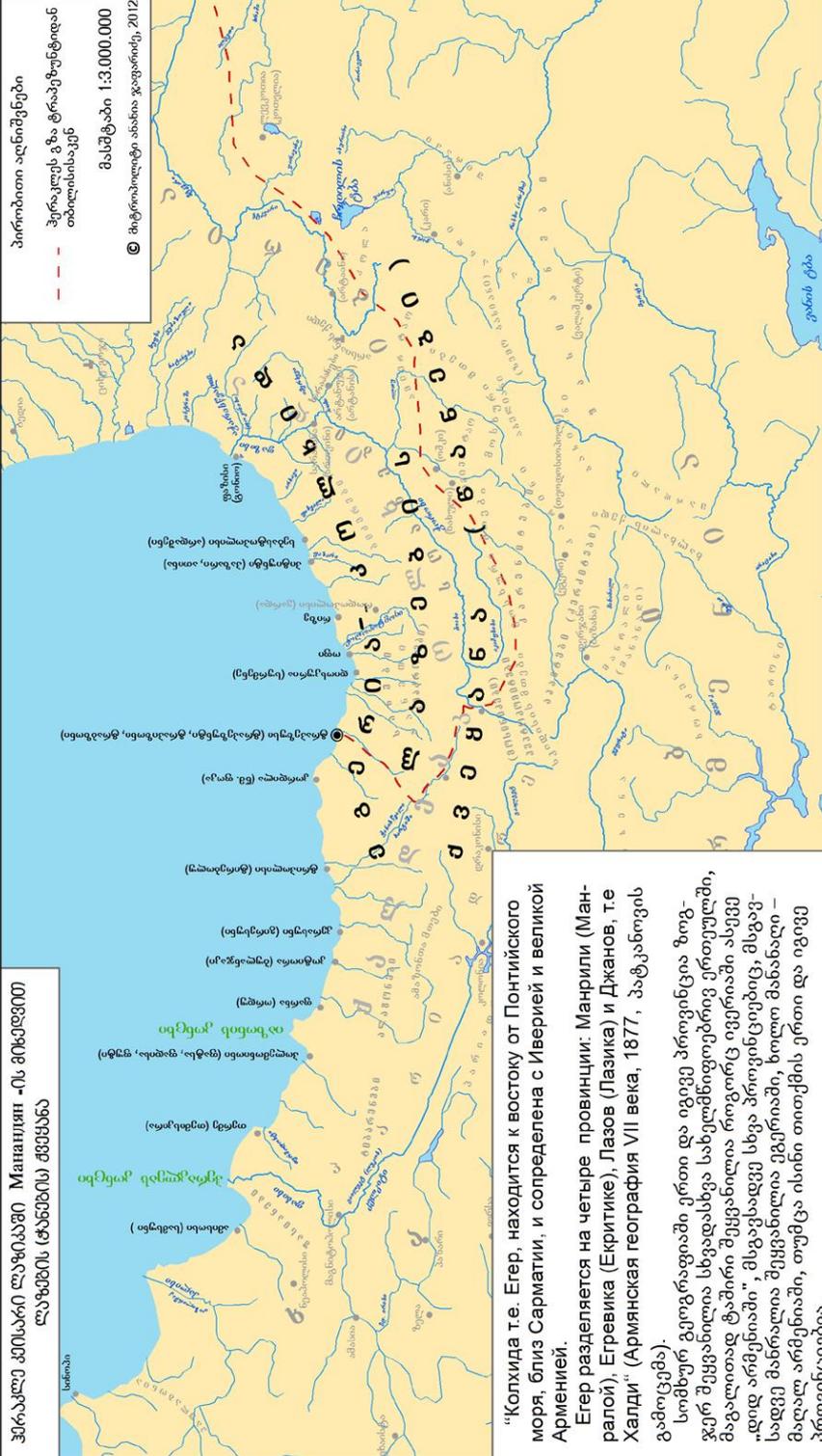

№ 71

VII საუკუნე

პირველი პონტიკური მანაქი -ის მიხედვით
ლაზიკის (სამხრის) მხარე

“В Армянской географии “ т.е. страна Цанов, или то же-Лазов, находившаяся в р-не Трапезунтской области. Была составной частью Егерий-Колхиды. Поэтому, можно считать вполне возможным, и даже вероятным, что под Егерией-Лазикой, откуда Ираклий прибыл в Тифлис, следует подразумевать не нынешнюю Мингрелию в зап. Грузии, а “землю лазов”, в Трапезунтской области (Манандян Я. Маршруты персидских походов императора Ираклия, Византийский вестник, II, 1950, с.148).

“Колхида т.е. Егер, находится к востоку от Понтийского моря, близ Сарматии, и соприделена с Иверией и великой Арменией.

Егер разделяется на четыре провинции: Манрилы (Ман-ралой), Егrevика (Екритике), Лазов (Лазика) и Джанов, т.е. Халди” (Армянская география VII века, 1877, პატკაძევის გამოცემა).

სომხურ გეოგრაფიაში ერთი და იგივე პროვინცია ზოგჯერ შეცვანილია სხვადასხვა სახელმწიფოებრივ ერთეულში, მაგალითად ტაშირი შეცვანილია როგორც ივერიაში ასევე „დიდ არმენიაში“, მსგავსადვე სხვა პროვინციებიც, მსგავსადვე მანრალია შეცვანილია ივერიაში, ხოლო მანაქალი – მაღალ არმენიაში, თუმცა ისინი თითქმის ერთი და იგივე პროვინციებია.

(Албания – к востоку от Иверии – до пределов Армянских на Куре).

Вера (Иверя) т.е. Вирк к востоку от Егера... კლარჯი, არ-ტახი, მაკეთი, ჯავახეთი, სამცხე, აჭარა, გორტისხევი, თორ-ნისხევი, მანგლაცვორი, ქვიზფორი, ბოლნოვორი, ტრელი, კანგარი, ტაშირი, აჩაი, გუან, ერისხი, საცხეხეთი, თბილისი, სამხედვე, მცხეთა” („სომხური გეოგრაფია“, VII ს.).

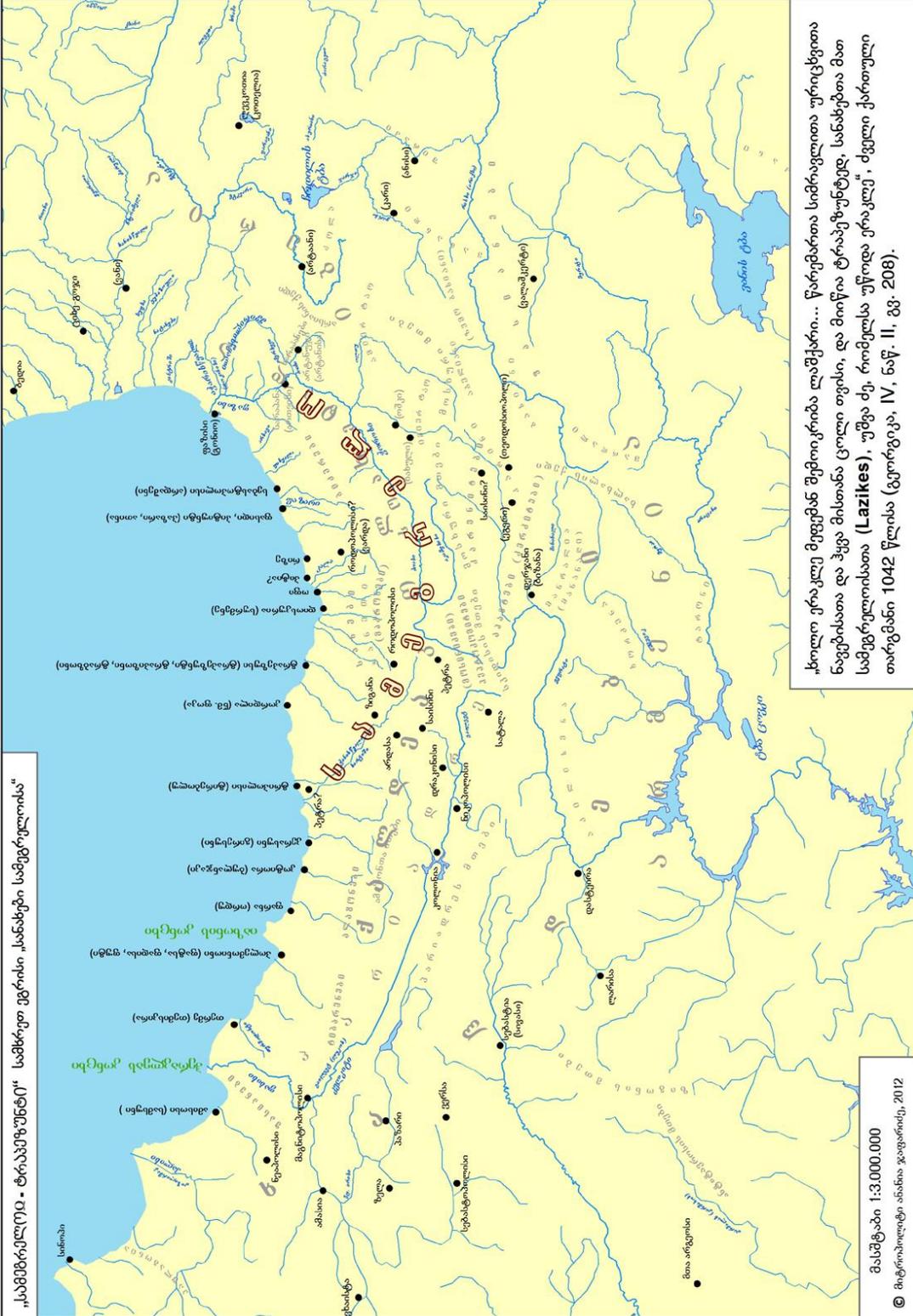

№ 73

VII საუკუნე

„სამხრეთ-აღმოსავლეთი საქართველოს“

„ხოლო ერაკელ უკუგან შერიქიბა ლაშქარი... წარებართა სომარელთა ურიცხეთა ნაგებბათა და ჰუც მისიანა ცოლი თვისი, და მიიწია ტრაპეზუნტედ, სანახებია მით სამეგრელოსათა (Lazikes), უშე ძე, რომელსა უწოდა ერაკელ“, ძველი ქართული თარგმანი 1042 წლის (გეორგიკა IV, ნაწ. II, გვ. 208).

მასშტაბი 1:3.000.000
© მატრიოლოგიკა ანაია ჯაფარიძე, 2012

VI ს.

№ 74

პროკოფი კესარიელი წერს - ტრაპეზუნტლებსა და ლაზებს შორის ცხოვრობს ერთი ხალხი, ის არც რომაელებს და არც ლაზთა მეფეს ექვემდებარება, მაგრამ „ისინი ქრისტიანები არიან, ლაზთა ეპისკოპოსები უწესებენ მათ მღვდელმსახურებს“ მათი ქვეყნის „მარჯვნივ აღმართულია მეტად ციცაბო მთები... ამის გადაღმა ცხოვრობენ ე.წ. პერსარმენიელები და არმენიელები“. ისინი ლაზიკის ომებამდე კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ, შემდეგ კი „ლაზთა ეპისკოპოსებს“ (გეორგიკა, 2, 1965, გვ. 125).
ლაზთა ეპისკოპოსების ქვეშ იგულისხმება ნოტიცებში მოხსენიებული პეტრას, ზიგანას, სასინისა და როდოპოლისის ეპისკოპოსები.
ზიგანას, როდოპოლისის, სასინისა და პეტრას კათედრები ბერძნული რუკებისა და ნ. ადონცის კვლევით მდებარეობდნენ გომიშიშანე-ათინას რეგიონში ტრაპეზუნტის სამხრეთით და ისინი კონსტანტინოპოლის ოურისდიქციაში შედიოდნენ. ლაზთა სამეფო კი - მის ჩრდილოეთით მდებარეობდა და ტრადიციულად მცხეთის კათალიკოსის ოურისდიქციაში შედიოდა. ავღირება იმისა, რომ ეს საეპისკოპოსოები დასავლეთ საქართველოში მდებარეობდნენ არასწორ მოსაზრებამდ უნდა ჩაითვალოს, რადგანაც ეწინააღმდეგება ძველ ქართულ საისტორიო და საეკლესიო წყაროებს.

ლაზთა ეპისკოპოსების სამეფოს
და ლაზთა სამეფო VI ს-ში

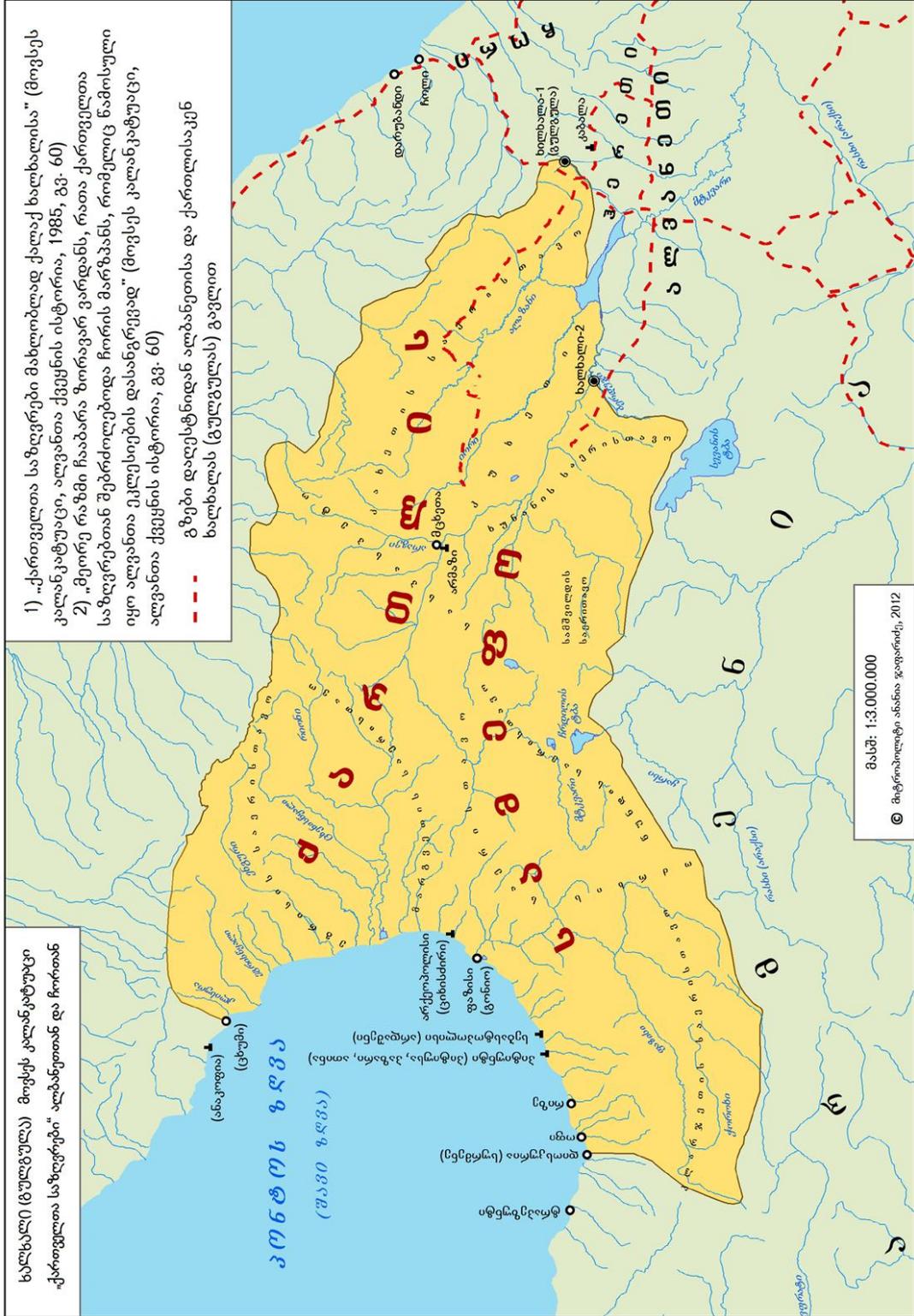
მასშ: 1:1.600.000
© მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, 2012

VII-X სს.

№ 75

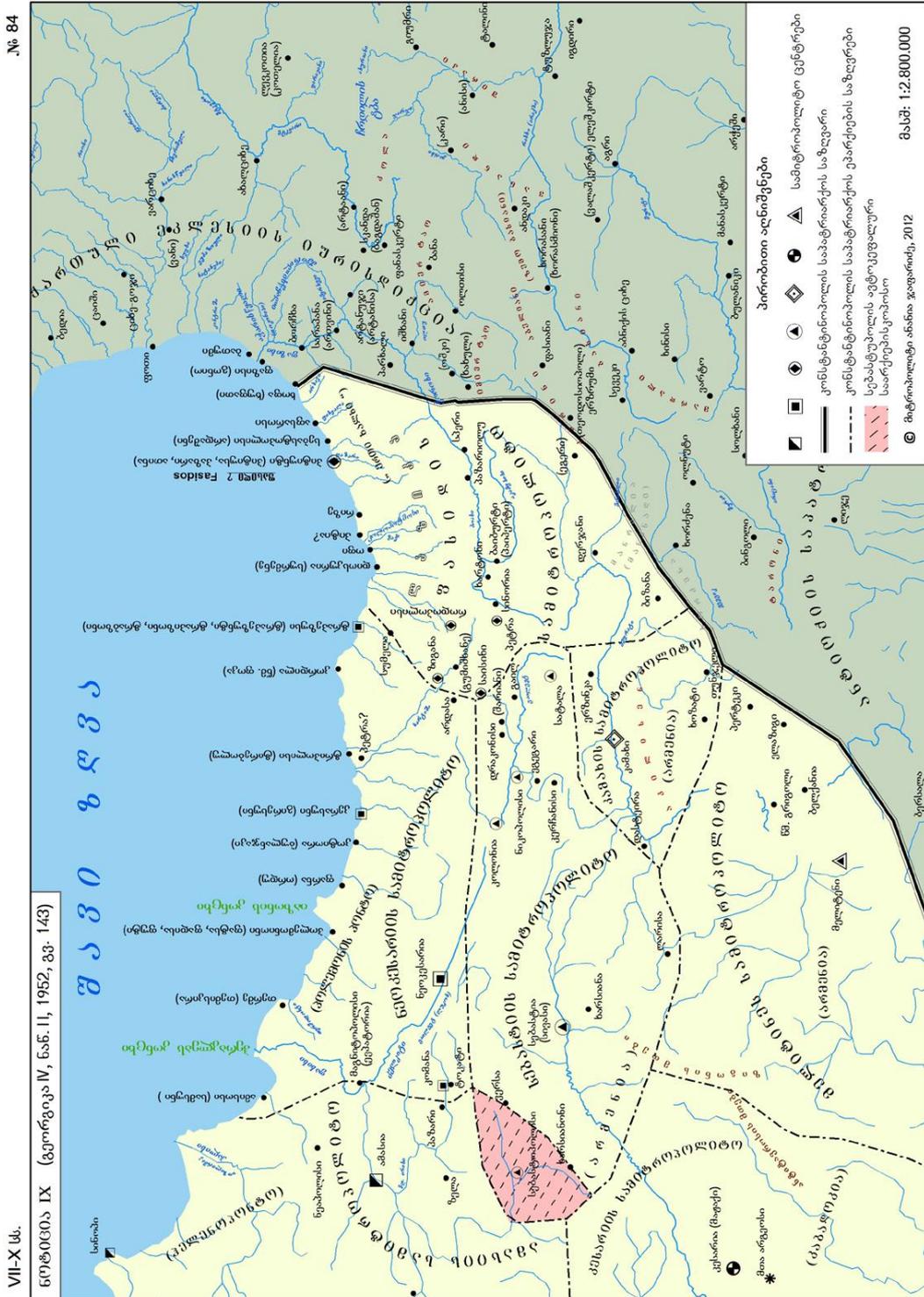

VII-X სს.

ნოტიცია X (გეოგრაფია IV, ნან. II, 1952, გვ. 144-145)

№ 85

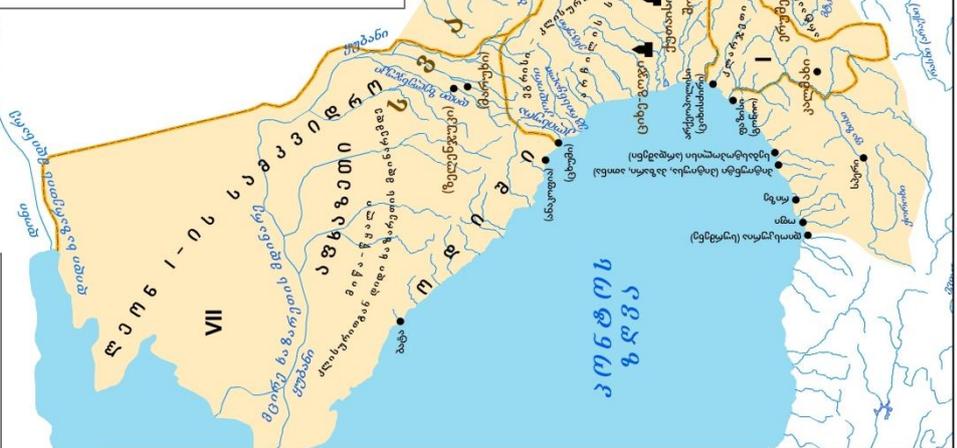
ქართლის სამეფოს გაყვანის სიკვამლე

VIII სუბუენი

მომეფის ქალიშვილების გახოვება (ქ. ც. I, გვ. 242) № 89

სიძეებს მხოვოს სახით გადაეცათ ქართლის სამეფოს ტერიტორიები: I. კლარჯეთი და ვაჭახეთი (ცურამ კურაპალატის შთამომავლებს) II. თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი (ფეოდალის ნათესავ პიტიაშვილს) III. ზენა სოფლის (შიდა ქართლის) ერთი ნაწილი (ნერსე ნურსიანს) IV. ზენა სოფლის (შიდა ქართლის) მეორე ნაწილი (სდარნასე ადარნასიანს) V. კოტეხიდან ქუარდისებამდე ბარდაველი ერისთავის ნათესავ ვარაზიანს VI. ჯვარი, ხერცი, ყოველი მთლიანი, მანგლისის ხევი და ტფილისი – ჯუანშერ ჯუანშერიანს VII. კოლსურიდან მდ. დიდის ხაზარეთისამდე (დონამდე) მართლად ბიზანტიულია ერისთავი ლეონ I

1) კერეს-მორავანამდე (სამეფო დომენს) მართლად არჩილი, ციხე-გოჯი და ქუთაისი – არჩილის სატახტო ვერსი; 2) კახეთი (არჩილმა დაუწინააღმდეგა თავის „ტაძრეულს“ (თანხლები); 3) თუშეთი, ნუქეთი და ხუნძეთი (მთავარ ახუცისთვის); 4) არტანი და შულავეური ცდასეცა ადარნასე ერისთავის ძმისწულს ადარნასე ბერბერიანს; 5) შაკიხი გულგულამდე (არჩილის ბრძანებით დამკვიდრა ადარნასე ბრძანის სხვა სამხე ძმისწულმა); 6) კალმახის ციხე (ტაოში) დამკვიდრა პეტრე ბეჟინს; 7) ნუქეთი – ციხე-სიმაგრე და ქ. კასრი (დამკვიდრა პიტიაშვილის მეორე შვიკი); 8) ნუხბატის ციხე-ქალაქი – არჩილის საბოლოო სატახტო ქალაქი

პირობითი აღნიშვნები

▲ არაბთა შემოსევებისა და თბილისის საამიროს დაარსების გამო მეფე მირისა და არჩილის დროს ქართლის სამეფოს დედაქალაქები იყვნენ ციხე-გოჯი, ქუთაისი და ნუხბატი, ამიტომაც ნაბრძანებია მათ ცხოვრებში – „ნარგულ და დავუშენებ ციხე-გოჯს და ქუთაისს“, საბოლოოდ კი წმ. არჩილ მეფე ნუხბატის ციხე-ქალაქში დამკვიდრდა. საგარეულოდ ნუხბატი მდებარეობდა ახლანდელ ბელაქანის რაიონში. აქ სოფელ მახამალარიან არის ცნობილი გამოცემული – „ნობი“, ადრეული რეკონის სადგომის არტეფაქტებით და ახლოს მდებარეა მთა ზუაშუასკუენეთა ნაქალაქი. ნუხბატი, წყაროს ცნობით, ორთა წყალთა შუა მდებარეობდა, ის კარდამენსა და ვარდიანის რეგიონში მოიხსენიება, ამიტომაც, ის შესაძლოა, რომ არა ზუაქთილას, არამედ „ფანუხის“ რეგიონში მდებარეობდა, ამ სოფელში (ცანუხში) წმ. მეფე არჩილის სახელობის ტაძარიც იყო.

საბოლოო (გულგული) კუბანი

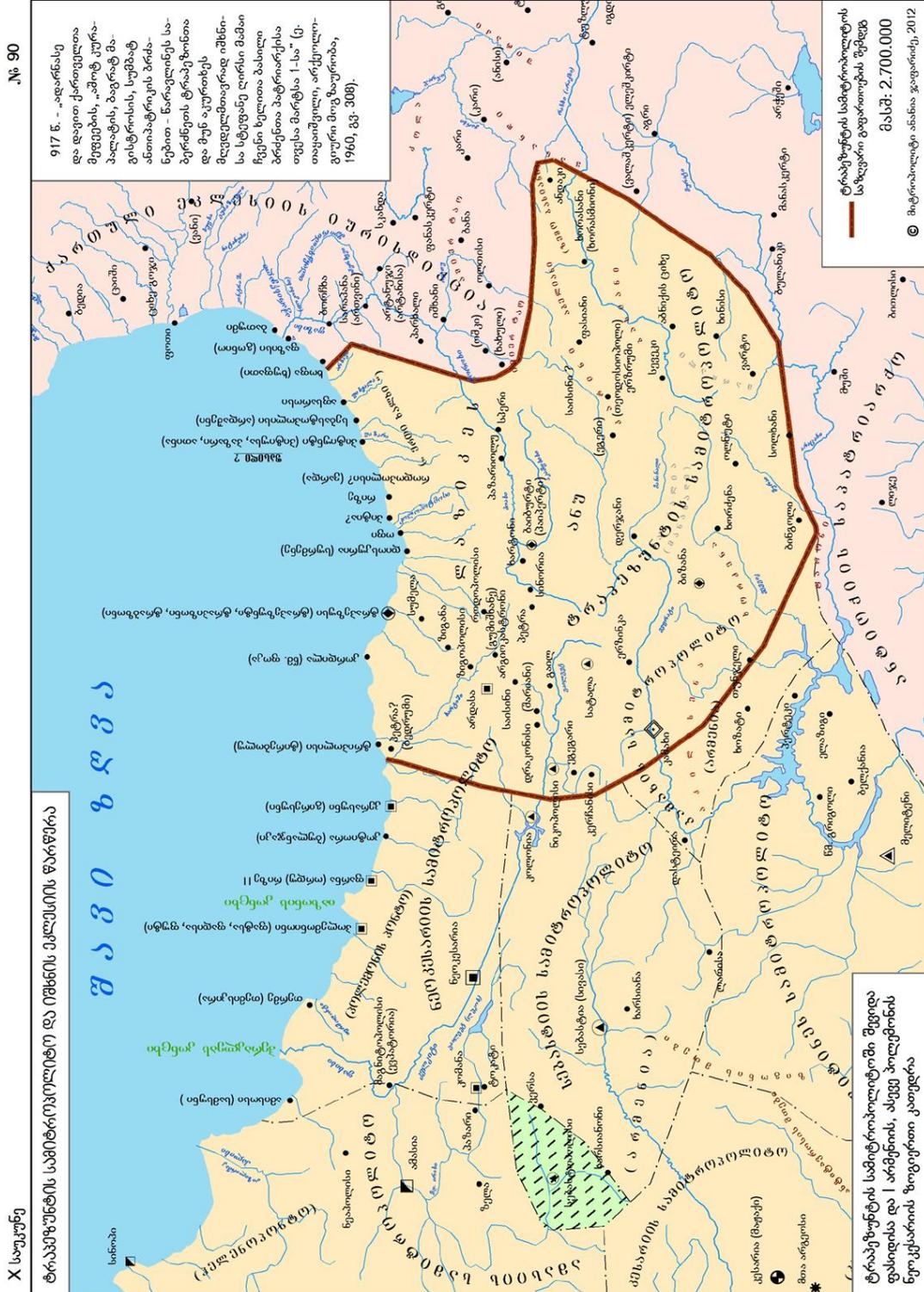
საბოლოო პუნქტი გულგულა მდებარეობდა არა თელავთან, არამედ ის იყო პუნქტი, რომელსაც რუკებში ეწოდება ხილხალა შაკის რეგიონში ყაბალასთან.

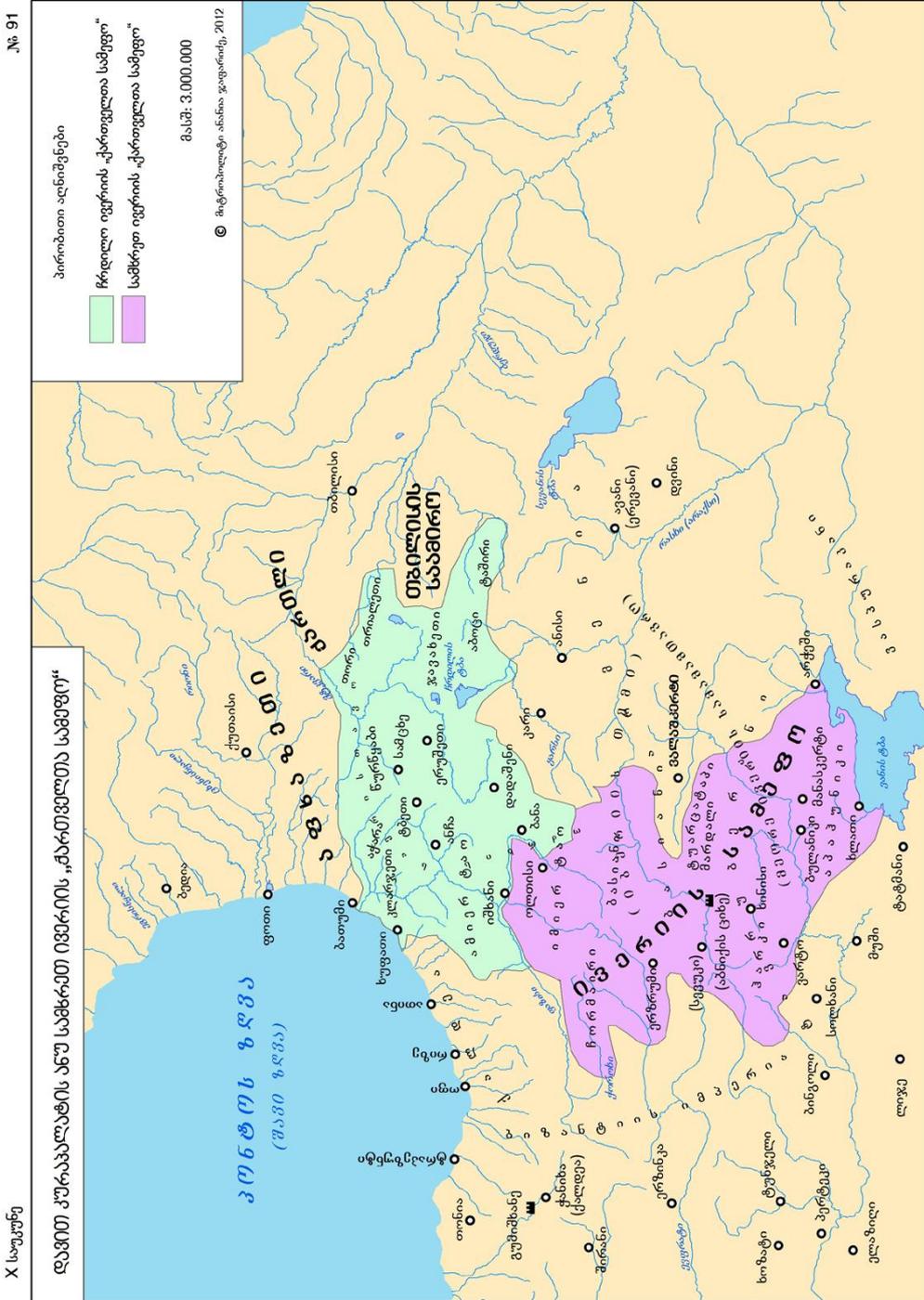
ლეონ I-ის სამკვიდრო იყო ტერიტორია მდ. კლსურიდან დიდი ხაზარეთის მიდარემდე, ანუ დონამდე, ხოლო ცოლის მხოვოს სახით, მას ერგო ქართლის სამეფოს ტერიტორია კლსურიდან შორაპნამდე. ლეონ I – მირ მეფის ქალიშვილის გურანდუტის ქმარი.

ქართლის სამეფოს საერისთავოთა საზღვარი

მასშტაბი 1:4.800.000

© მემორიუმულიტი ანანია ჯვარციანი, 2011

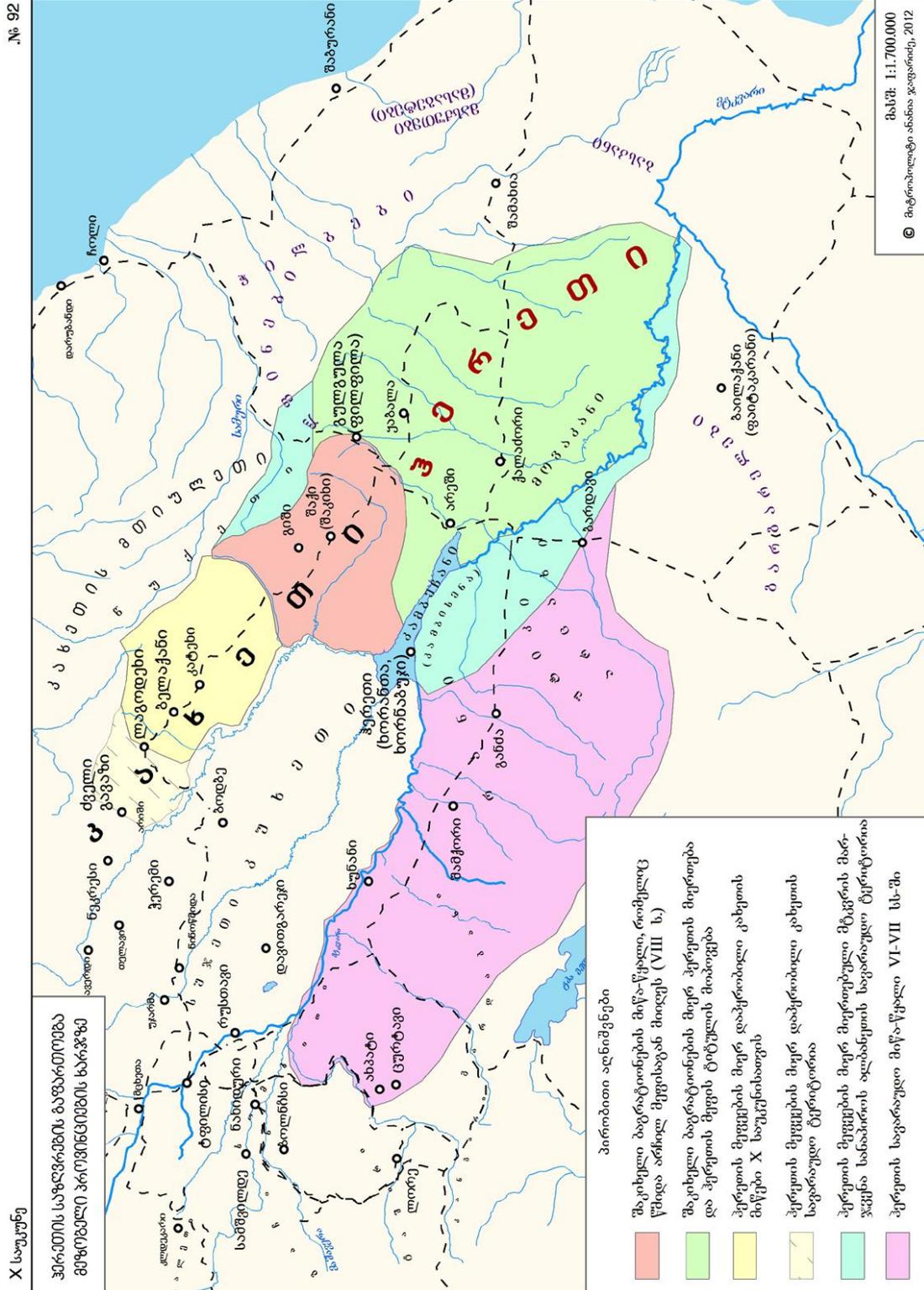

№ 92

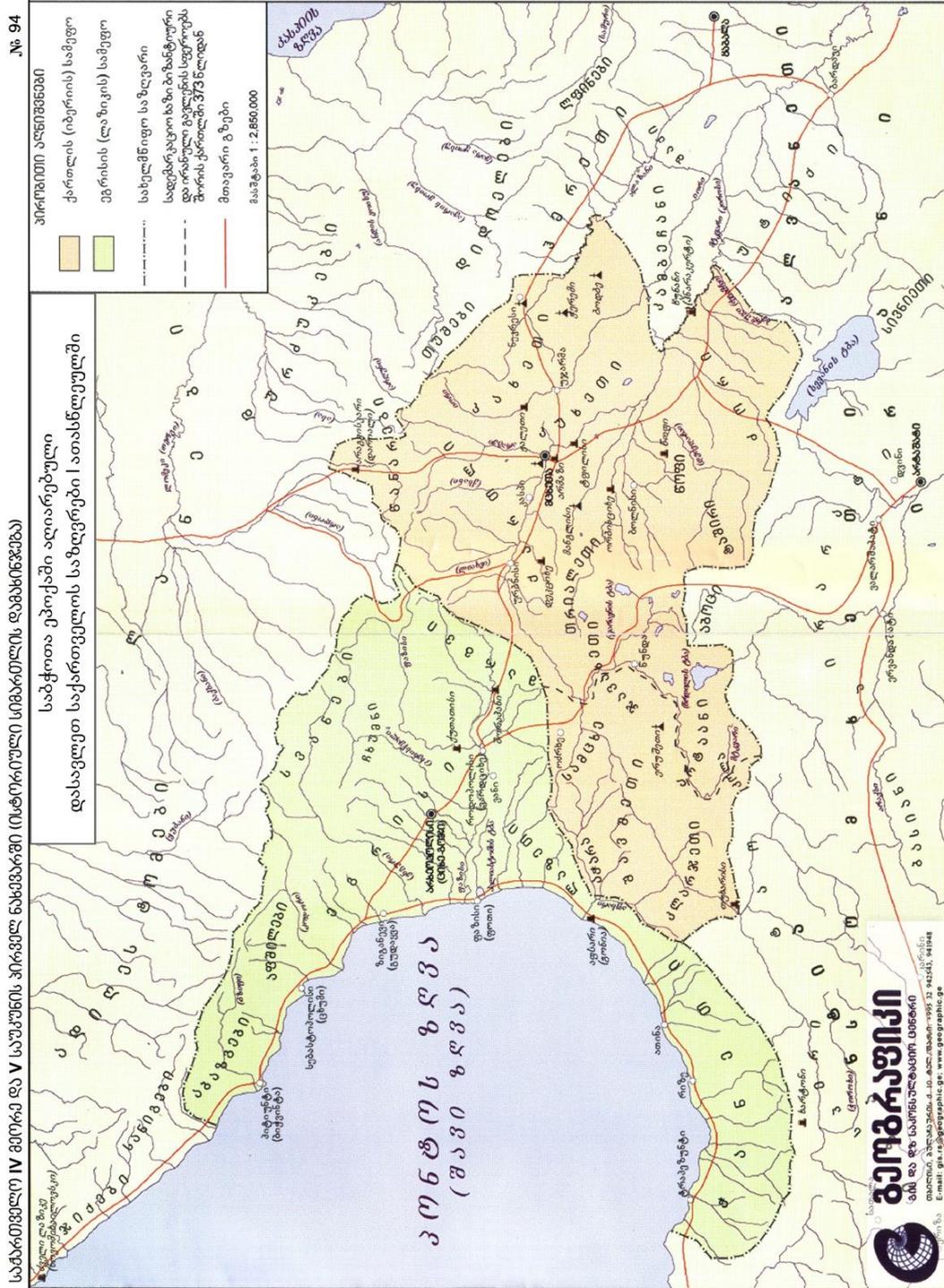

ისტორიული სივართლის დამახინჯება საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციის საზღვრებთან დაკავშირებით

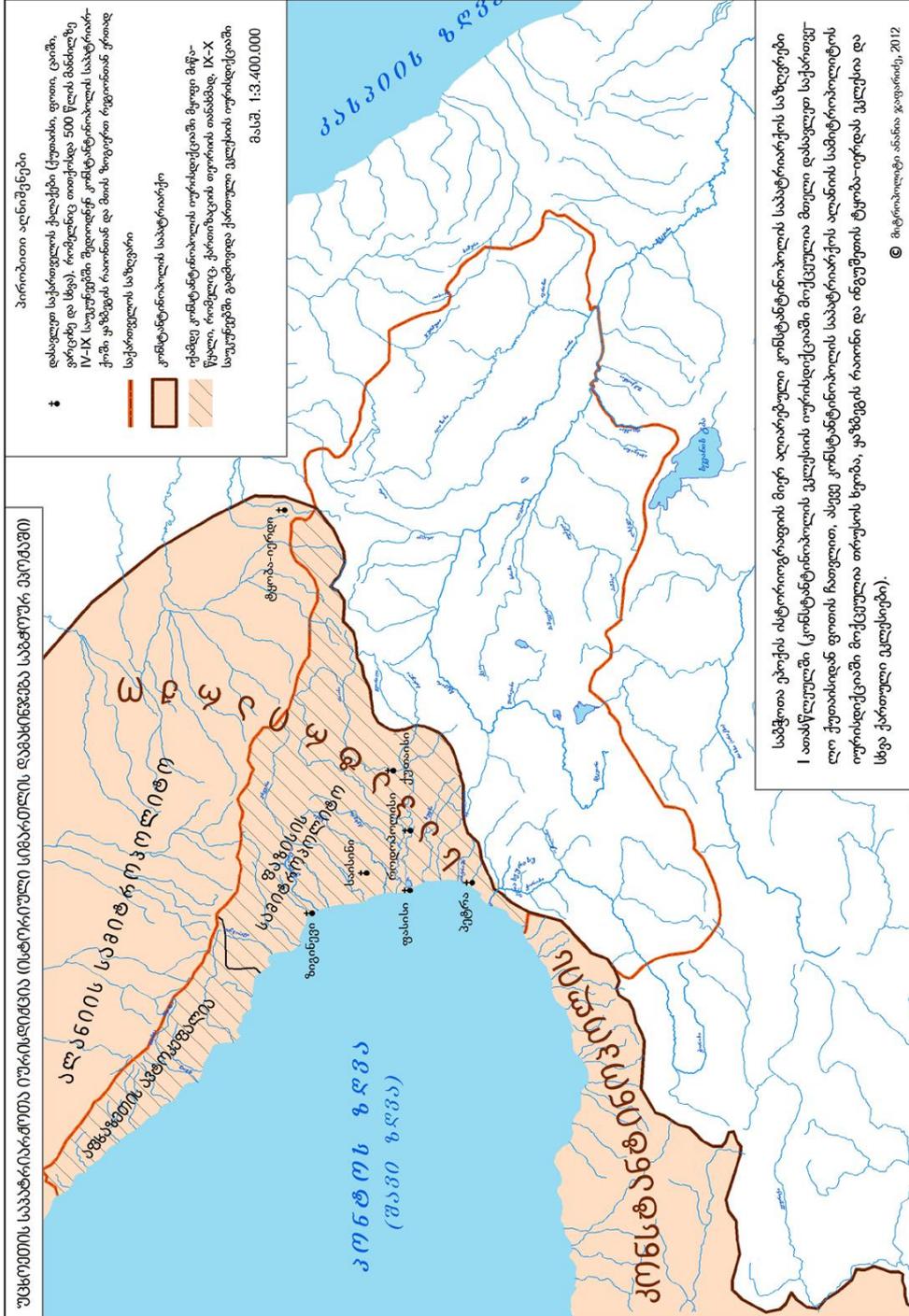
საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციის საზღვრების
 არასწორი ასახვა „პრავოსლავნაია ენციკლოპედიას“ მიერ
 („ქართიზაციის თეორიის“ შედეგად)

ძველი ქართული საეკლესიო ისტორიოგრაფიის მიხედვით მოციქულთა და წმიდა ნინოს დროიდან დასავლეთ საქართველო და მთელი ისტორიული საქართველო შედიოდა საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციაში, ამიტომაც წერს რუის-ურბნისის კრება: წმიდა ნინომ „განანათლა ყოველი საგნება ყოველთა ქართველთა ნათესავისა“, ხოლო ანდრია მოციქულმა იქადაგა „ყოველსა ქვეყანასა საქართველოსასა“, ამასვე წერენ ძველი ბერძენი ავტორებიც, კერძოდ, IV საუკუნეში გელასი კესარიელი წერდა: „წმიდა ნინომ (ტყვე ქალმა) გააქრისტიანა იბერები და ლაზები“, ხოლო მოსე ხორენელი V საუკუნეში წერდა, რომ „წმიდა ნინომ იქადაგა კლარჯეთიდან კასპიის კარამდე (მასქუთებამდე)“. მაშასადამე, ყველა ძველი საისტორიო წყაროს მიხედვით ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში იმთავითვე შედიოდა მთელი ისტორიული საქართველოს მიწა-წყალი. ეს იყო უმჯობესი მოსაზრება XIX საუკუნემდე, მაგრამ საბჭოთა ეპოქაში ჩამოყალიბდა ახალი საისტორიო შეხედულება, რომელიც ე.წ. ქართიზაციის თეორიის სახით გაბატონებულია ამჟამად. ამ თეორიის მიხედვით დასავლეთ საქართველო 600 წლის მანძილზე იყო კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში და X საუკუნისათვის „პროზელიტურმა ქართულმა ეკლესიამ დასავლეთ საქართველოში გააუქმა ბერძნული საეპისკოპოსო კათედრები და მათ ნაცვლად დააარსა ქართული“. ასევე, თითქოსდა, თანამედროვე ბოლშე და სამხრეთ კახეთი თავდაპირველად შედიოდა ალბანეთის სახელმწიფო საზღვრებში და თითქოსდა, იქაური მოსახლეობა გააქართველა წმიდა ნინოს შემდგომ ქართულმა ეკლესიამ. ასეთივეა მოსაზრებანი ჩრდილო სომხეთის მოსახლეობისა და კავკასიის მთიანეთის შესახებ, რომელიც ასახულია ატლასში.

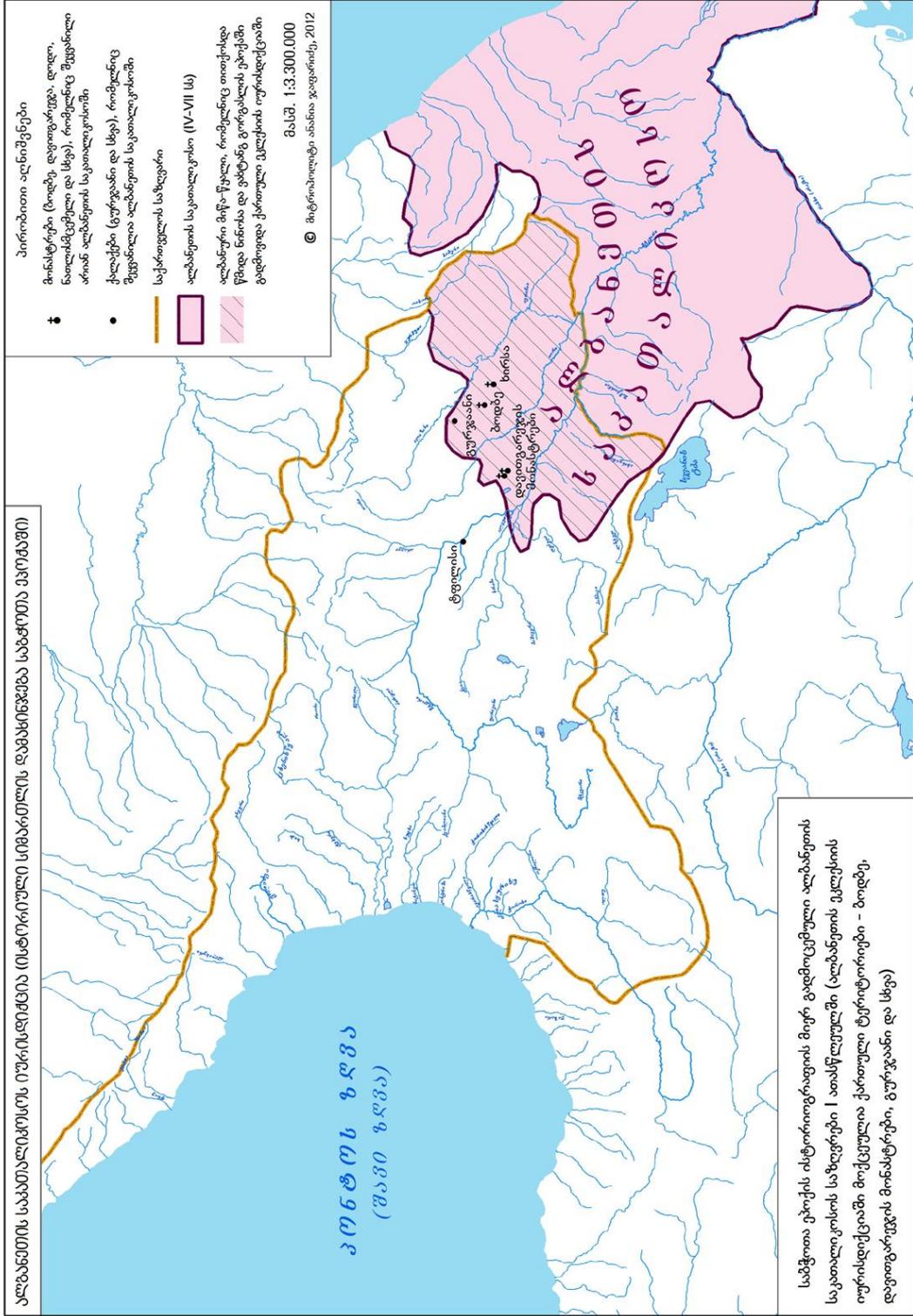
№ 95

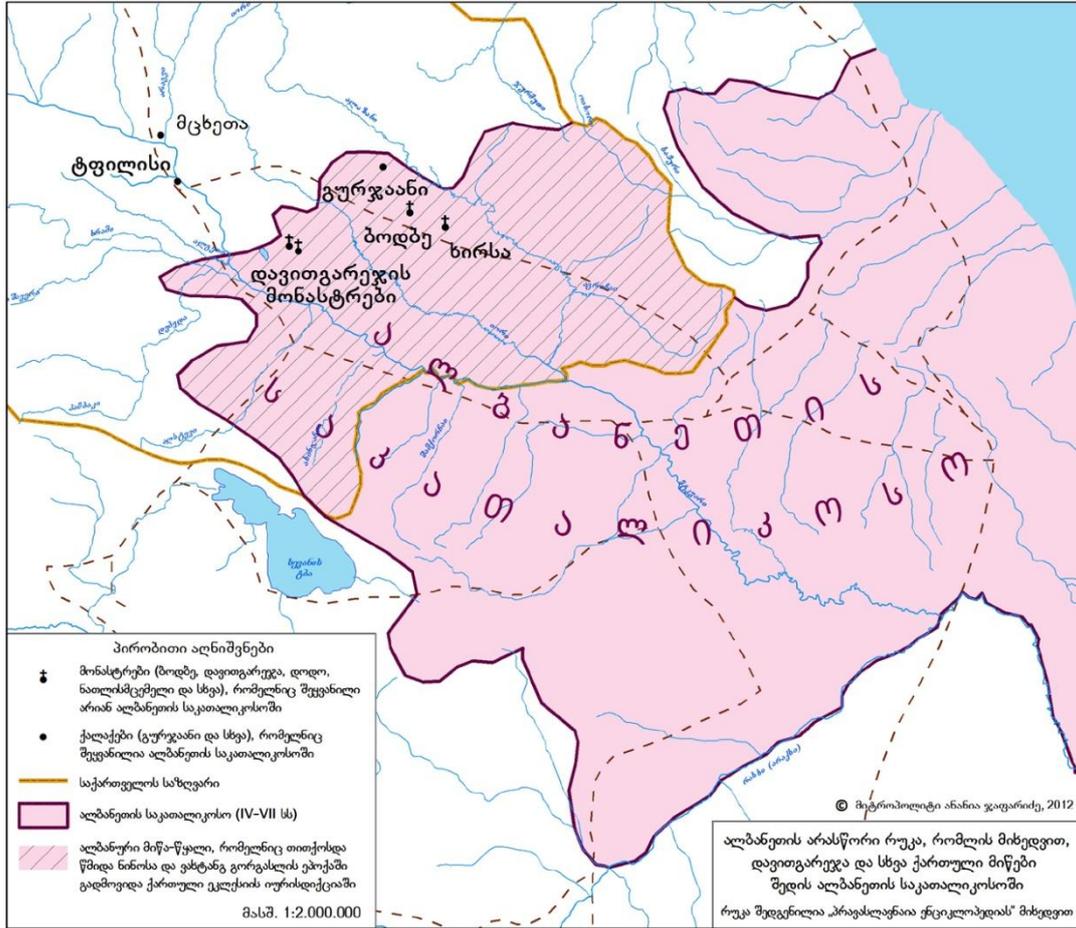
№ 97

ალბანეთის საკათალიკოსოში შეყვანილი ქართული ეკლესია-მონასტრები (ისტორიული სიმაართის დამახინჯება)

№ 98

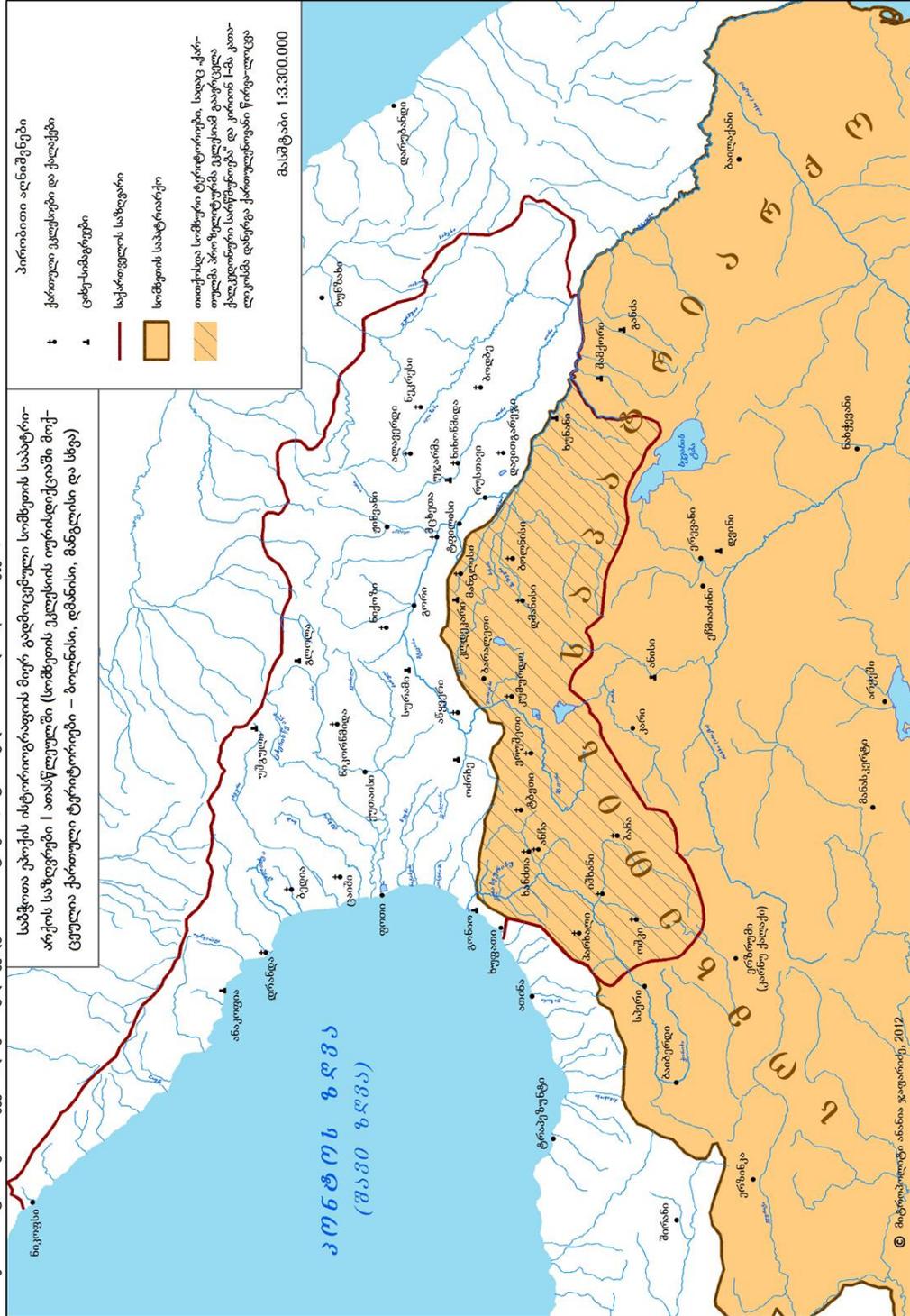

№ 100

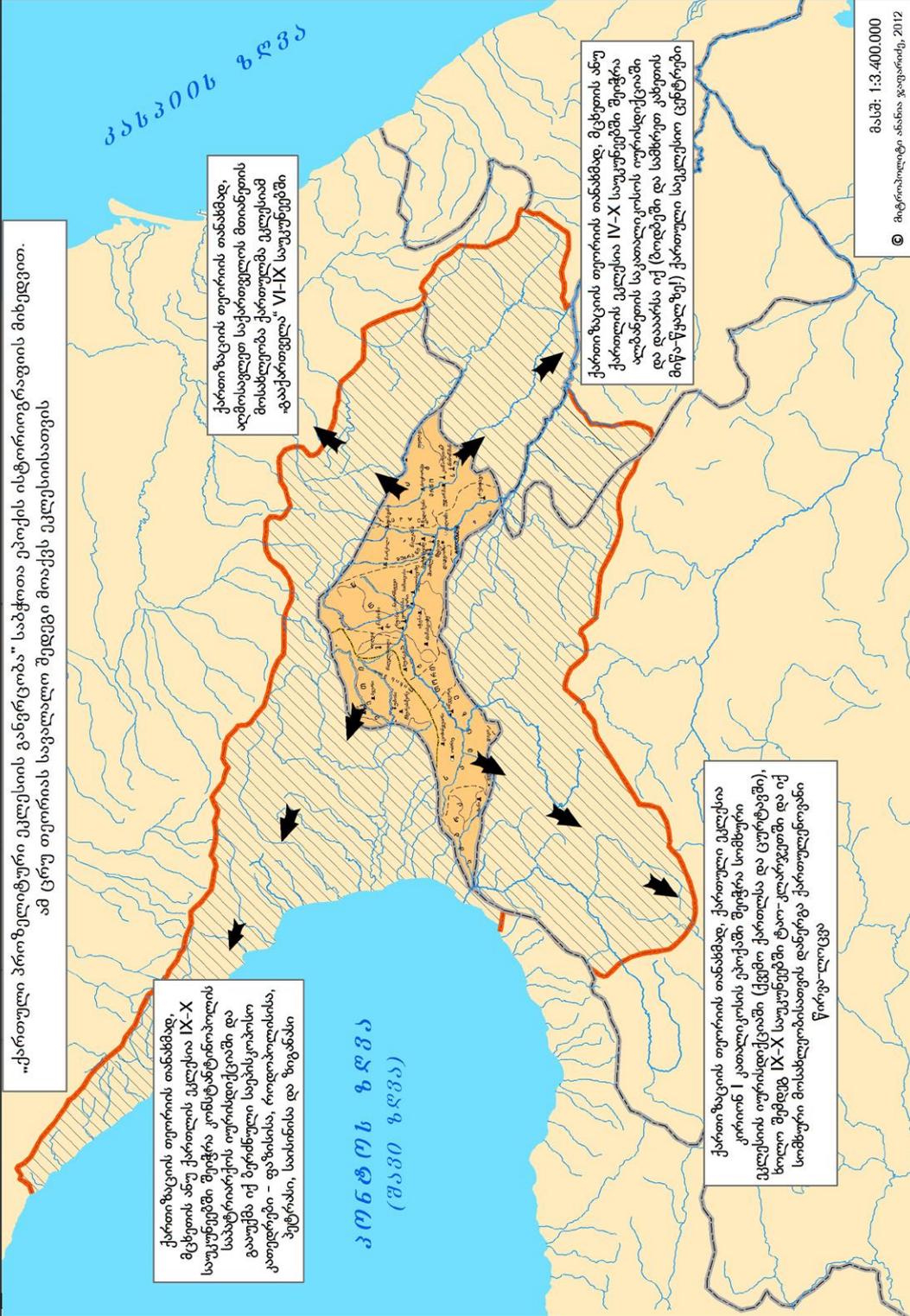
სომხეთის საბატონარქოში შუგვანილი ქართული ეკლესია-მონასტრები (ისტორიული სიმატილის დამახინჯება)

№ 101

ისტორიული სიმახვილის დამახინჯება ქართიზაციის თეორიის შედეგად

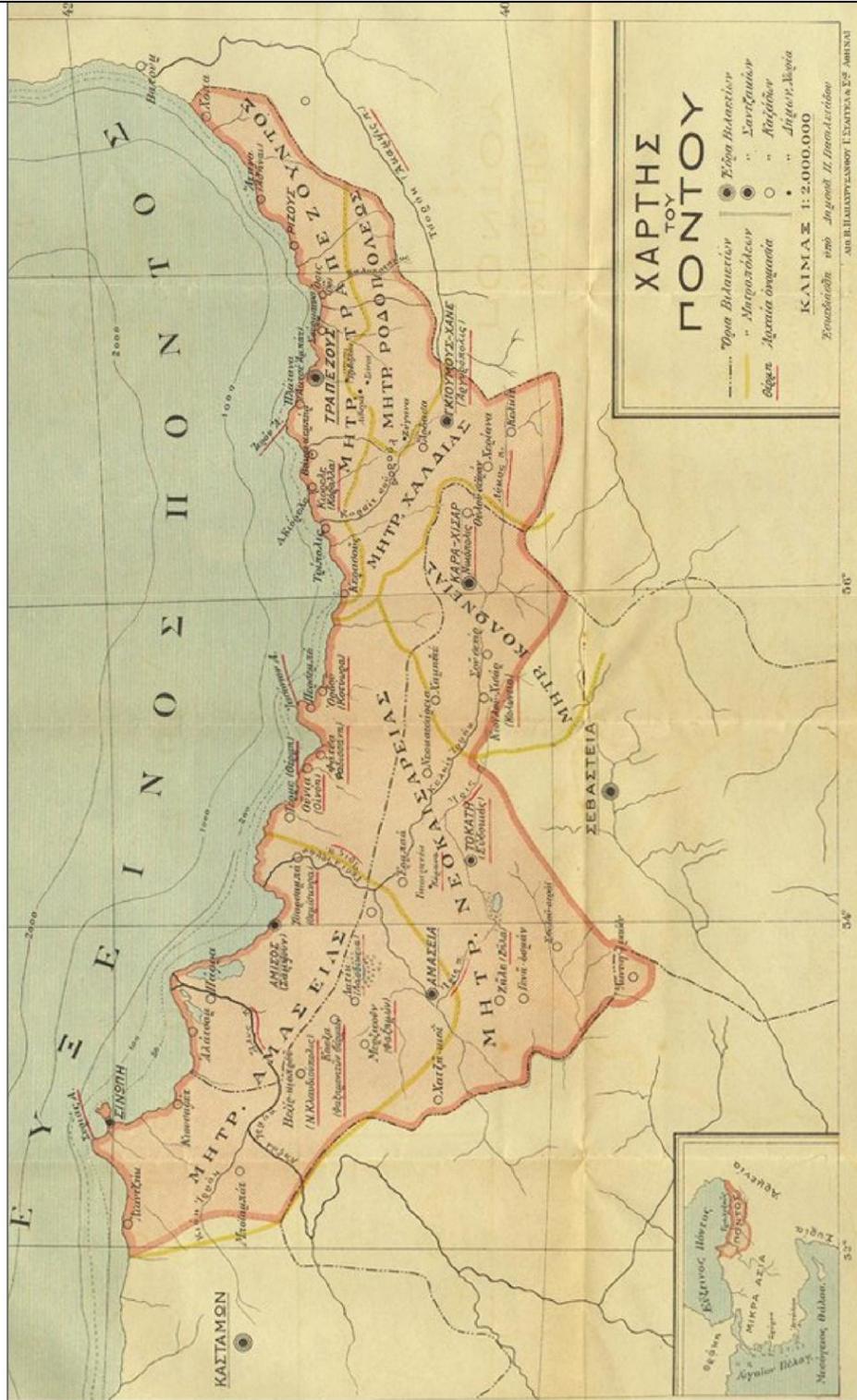

№ 102

ԿՐԻՏԻԿԱԿԱՆ ԿԱՐԿԱՆՈՒՄԻ ԿԱՐԿԱՆՈՒՄԻ ԵՐԿՐԱՆ
(ՎԵՐԵՍՏՆՈՒՄԸ ԿԱՐԿԱՆՈՒՄԻ ԿԱՐԿԱՆՈՒՄԻ ԿԱՐԿԱՆՈՒՄԸ)

Երկրի վրա, որը ընդգրկում է միայնակապիտալիզմի օրոշումը, որտեղ քաղաքային կապիտալիզմի մեծածախ առևտուրը, որը մեծաքանակությամբ ձեռք է բերում և շահ է ստանում քաղաքային կապիտալիզմից, որը կարող է կարգավորվել և կարգավորվել քաղաքային կապիտալիզմի կողմից:

Երկրի վրա, որը կարող է կարգավորվել և կարգավորվել քաղաքային կապիտալիզմի կողմից:

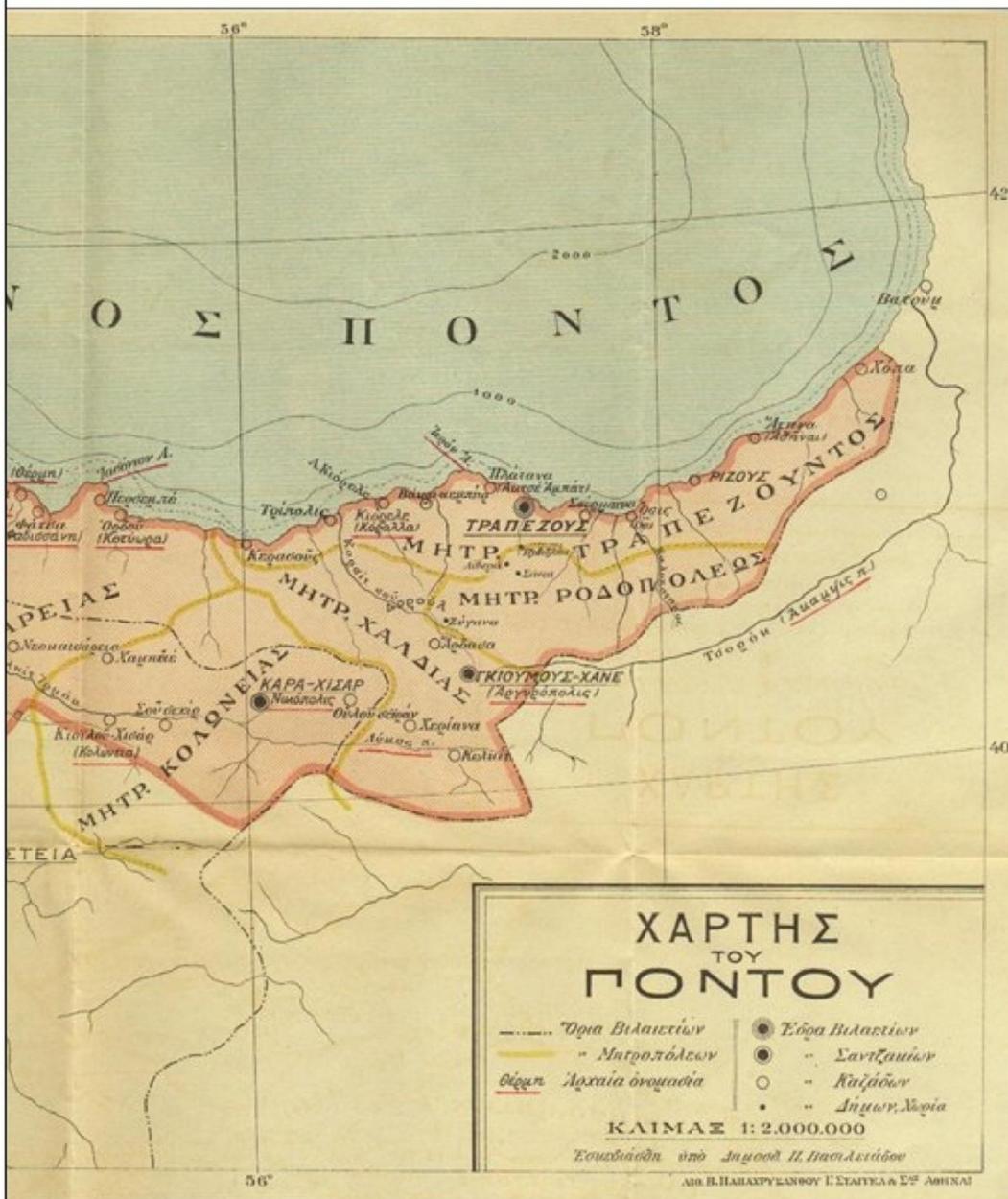

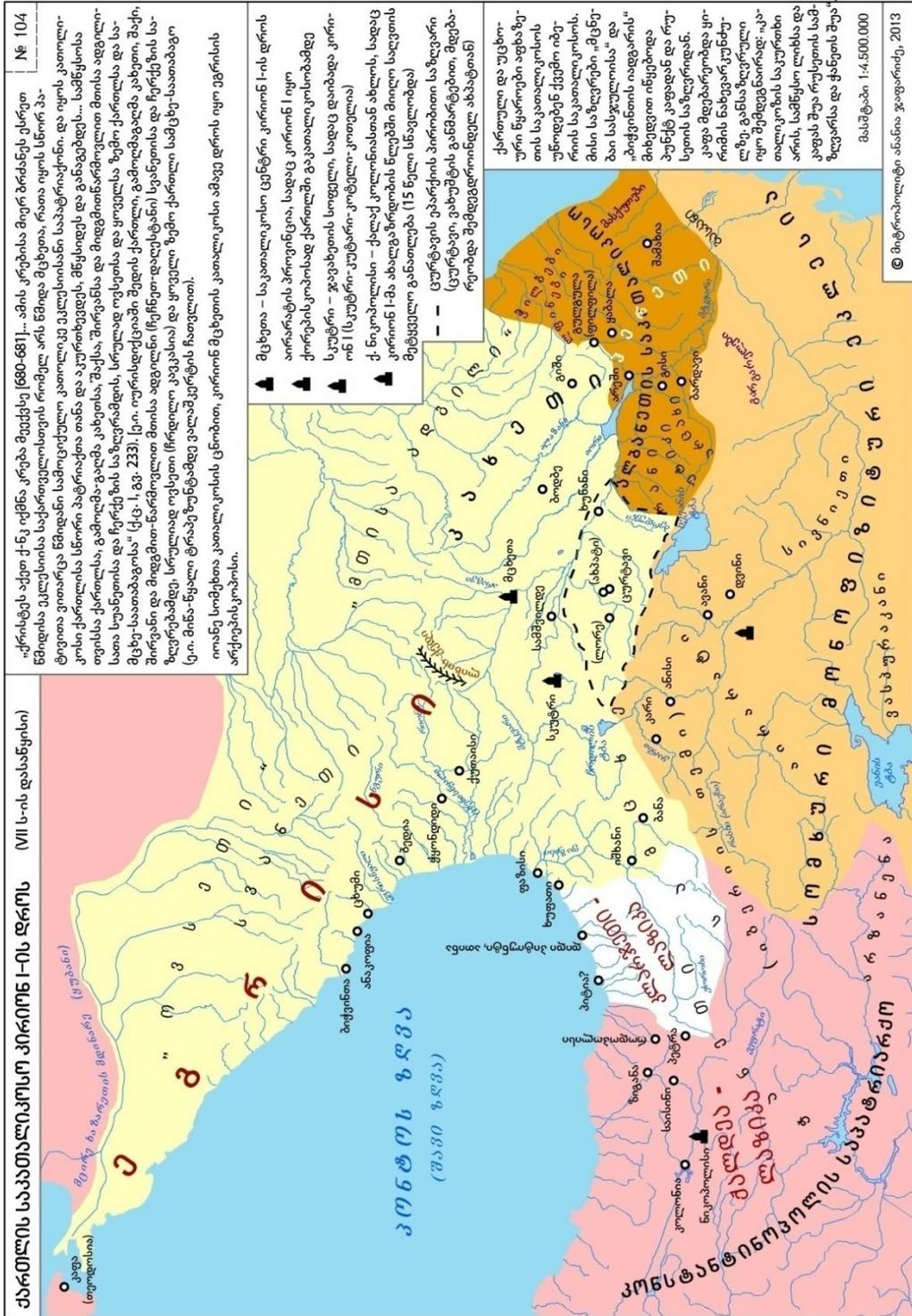

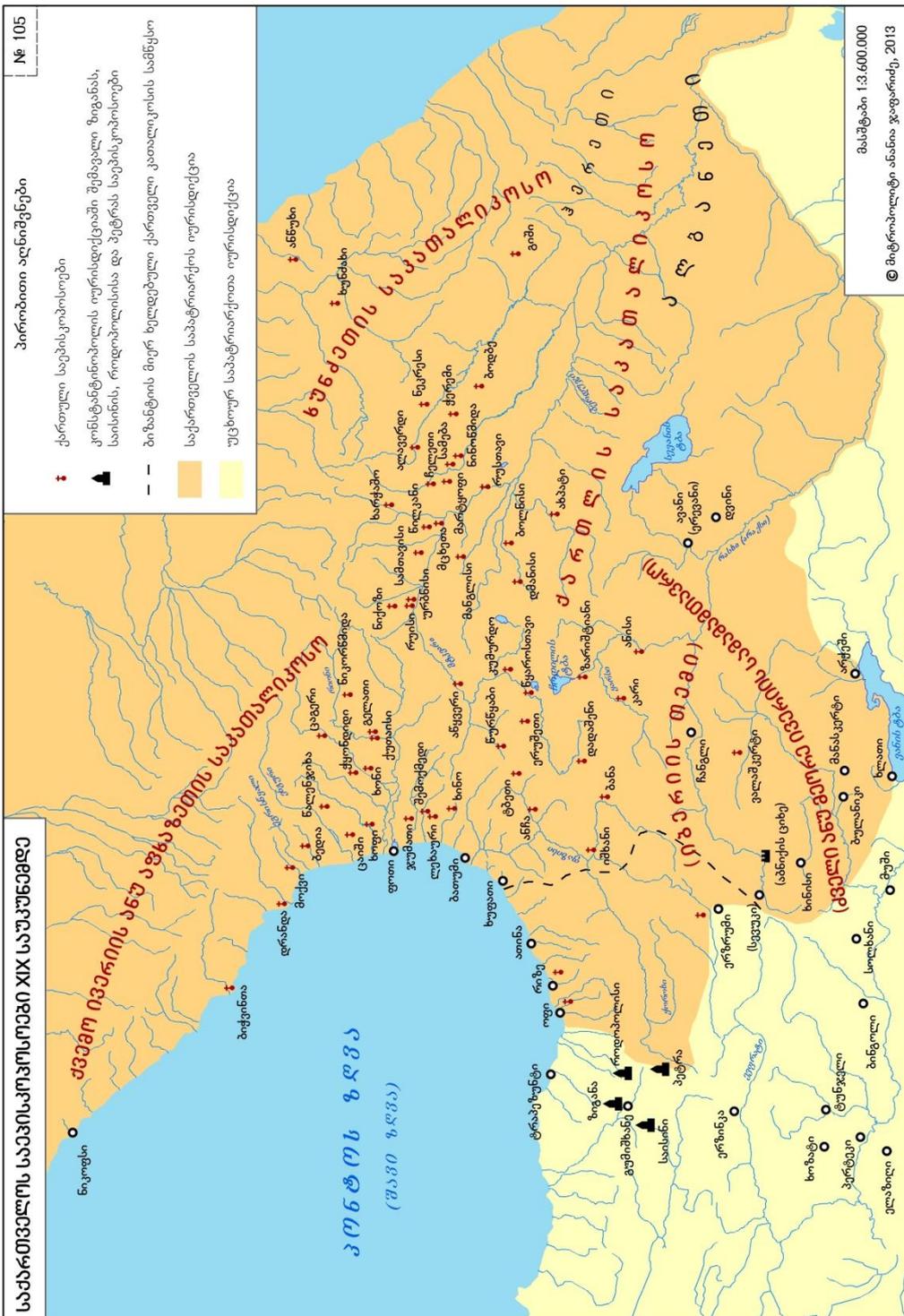
კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ეპარქიების რუკა (ფრაგმენტი).

(დაბეჭდილია ათენში XX ს-ის მეორე ნახევარში)

რუკაზე ჩანს, რომ როდოპოლისის ეპარქია მოიცავდა არა დასავლეთ საქართველოში ვარციხის რეგიონს, არამედ ტრაპეზუნტის სამხრეთით მდებარე რეგიონს, იქვე მდებარეობდნენ პეტრას, საისინისა და ზიგანას ეპარქიებიც და არა დასავლეთ საქართველოში

საქართველოს რეგიონები და მათი საზღვრები ქართული და უცხოური წყაროებით

ქართლის სამეფოსა და მისი საპრინციპალობის საზღვრები

ქართლის სამეფოს საზღვარი „მოქცევაი ქართლისაის“ მიხედვით (ეგრისწყლიდან აღბანეთ-სომხეთამდე)

„მოვიდა ალექსანდრე მეფე ყოვლისა ქვეყანისა... და თანაჲჲყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზო, ძე არიან ქართლისა... მეფისა და მიუბოძა მცხეთა საჯღომად და საზღვარი დაუდგა მას ჰერეთი და ეგრისწყალი და სომხითი და მთა ცროლისა და წარვიდა“ („მოქცევაი ქართლისაის“, ძვ. ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგლ., I, 1964, გვ. 81).

თარბამონიანთა ძველების საზღვრები „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით

ლეონტი მროველის ცნობით თარბამონმა –

1) ქართლოსს მისცა ქვეყანა ასეთ საზღვრებში:

„მისცა ქართლოსს და უჩინა საზღვარი აღმოსავლით ჰერეთი და მდინარე ბერდრუჯისი, დასავლით ზღვა პონტოსი, სამხრით მთა, რომელი მიჰყვების ბერდრუჯის მდინარისა თავსა, რომელი მიჰყვების დასავლით კერძო, რომლისა წყალი გარდამოდის ჩრდილოთ კერძო და მიერთვის მტკვარსა, რომელი მიჰყვების მთა შორის კლარჯეთსა და ტაოს ვიდრე ზღვამდის, ჩრდილოთ დაღო მთა მცირე... აწ ჰქვიან ლიხი;

2) ხოლო ბარდოსს მისცა მტკვრის სამხრით, ბერდრუჯის მდინარითგან ვიდრე სადა შეკრბიან მტკვარი და რახსი, ამან ბარდოს აღაშენა ბარდავი და დაეშენა მუნ;

3) ხოლო მოვაკანს მისცა მტკვრის ჩრდილოთ, მცირისა ალაზანისა შესართავიდან ვიდრე ზღვამდე.

4) ხოლო ჰეროსს მისცა ქვეყანა მტკვრისა ჩრდილოთ, მცირისა ალაზანისა შესართავითგან ვიდრე

ტყეობამდე, რომელსა აწ ჰქვიან გულგულა და ამან ჰეროს აღაშენა პირველად ქალაქი შესაკრებელთა შორის ორთავე ალაზანთასა და უწოდა სახელი თავისი ჰერეთი... და აწ ამას აღვიღსა ჰქვიან ხორანთა“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 5);

5) „ხოლო ეგროსს მისცა ქვეყანა ზღვის ყურისა და უჩინა საზღვარი, აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა აწ ჰქვიან ლიხი, დასავლით ზღვა, ჩრდილოთ მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წარსწვდების წვერი კავკასიისა, ამან ეგროს აღაშენა ქალაქი – ეგრისი და აწ ჰქვიან ბეღია“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 5);

6) „ლეკანს ზღვითგან დარუბანდისათ ვიდრე მდინარემდე ლომეკისა, ჩრდილოთ ვიდრე მდინარემდე დიდად ხაზარეთისად“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 5);

7) „კავკასს ლომეკის მდინარითგან ვიდრე დასასრულამდე კავკასიის დასავალით“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 6).

ქართლის სამეფოს საპრინციპალობის საზღვრები შარნავაზისას (ქრისტეშობამდე IV-III სს.)

მეფე ფარნავაზმა იწება „ქართლის სამეფოს“ დაყოფა საერისთავოებად ასეთი სახით:

(ფარნავაზმა) ... „განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი:

1. ერთი გაგზავნა მარგვის ერისთავად და მისცა მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღვამდე ეგრისისა, რიონს ზემოთ. და ამანვე ფარნავაზ აღაშენა ორნი ციხენი – შორაპანი და დიმნა;

2. მეორე კახეთისა ერისთავად, და მისცა არაგვითგან ჰერეთამდე, რომელ არს კახეთი და კუხეთი;

3. მესამე გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად და მისცა ბერდრუჯის მდინარითგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი;

4. გაგზავნა სამშვილდის ერისთავად, და მისცა სკვირეთის მდინარითგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი;

5. გაგზავნა წუნდის ერისთავად, და მისცა ფარავნიტგან ვიდრე თავადმდე, მტკვრისა, რომელ არს კოლა და არტაანი;

6. გაგზავნა ოძრხის ერისთავად, და მისცა ტისისკარიტგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავითგან ზღვამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა;

7. მეშვიდე გაგზავნა კლარჯეთის ერისთავად, და მისცა არსიანთგან ზღვამდე;

8. მერვე ქუჯი, იყო ერისთავი ეგრისისა; ფარნავაზმა "მისცა ქუჯის ქვეყანა ეგრისწყალსა და რიონს შუა, ზღვიდან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სვანეთი და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ. და მან ქუჯი აღაშენა ციხე-გოჯი

9. ერთი დაადგინა სპასპეტად, და მისცა ტფილისითგან და არაგვითგან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანგარამდე, რომელ არს შიდა ქართლი. ეს სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაშე მეფისა, მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა" (ქ.ც., 1955, I, გვ. 24).

ქართლის სამეფოს საერისთავოების საზღვრები იმეფე ადერკის დროს (I ს.)

პირველ საუკუნემდე სახელმწიფოს ადმინისტრაციული დაყოფის ეს სახე არ შეცვლილა, მაგრამ მეფე ადერკის, რომელმაც „დაიპყრა ყოველი ქვეყანა: – ქართლი და ეგრისი“ (ქ.ც., I, გვ. 35) უნებებია თავისი სამეფოს ორ ნაწილად გაყოფა – „ხოლო ამას ადერკის ესხნეს ორნი ძენი, რომელთა ერქვა სახელად ერთსა ბარტომ და მეორესა ქართამ. და ამათ განუყო ყოველი ქვეყანა თვისი

1) მისცა ქალაქი მცხეთა და ქვეყანა მტკვარსა შიდა ქართლი, მუხრანით კერძი ქალაქი და ყოველი ქართლი მტკვარსა ჩრდილოეთი – ჰერეთითგან ვიდრე თავადმდე ქართლისა და ეგრისისა – ესე ყოველი მისცა ბარტომს ძესა თვისსა;

2) ხოლო არმაზით კერძი ქალაქი, მტკვარსა სამხრით ქართლის ხუნანითგან ვიდრე თავადმდე მტკვრისა და კლარჯეთი ყოველი მისცა ქართამს – ძესა თვისსა“ (ქ. ც., I, გვ. 43).

მამასადამე, I საუკუნეში ქართლის სამეფო ეგრისწყლიდან ჰერეთამდე ორად გაიყო. წარმოიქმნა ორი სამეფო, ერთს პირობითად ვუწოდოთ – „მცხეთის ქართლის სამეფო“, მეორეს კი – „არმაზის ქართლის სამეფო“. ეგრისი - მცხეთის ქართლის სამეფოში შედიოდა (ჰერეთითგან ვიდრე თავადმდე ეგრისისა), კლარჯეთი კი არმაზის ქართლის სამეფოში (ვიდრე ჰერეთითგან თავადმდე ქართლისა).

გამყოფი ხაზი გადიოდა მდ. მტკვარზე, კერძოდ მცხეთის ქართლის სამეფოში შევიდა კახეთის საერისთავო, ეგრისის საერისთავო და მარგვეთის საერისთავო, ხოლო არმაზის ქართლის სამეფოში შევიდა – კლარჯეთის, ოძრხის, წუნდის, ხუნანის და სამშვილდის საერისთავოები სრულად, ხოლო სასპასპეტო ანუ შიდა ქართლი ორ ნაწილად გაიყო – ერთი მტკვრის ჩრდილოეთი – მცხეთის ქართლს გადაეცა, მეორე მტკვრის სამხრეთი – არმაზის ქართლს.

მცხეთის ქართლი მოიცავდა ტერიტორიას ჰერეთიდან ეგრისის თავამდე ანუ ეგრისწყლამდე, მისი სამხრეთ-დასავლეთი სასაზღვრო წერტილი ასევე იღო ზღვისპირზე – ეს იყო აჭარის მთისწინეთი („თავი ქართლისა“).

არმაზის ქართლის სამეფო არამდგრადი პოლიტიკური ერთეული იყო, კერძოდ კი ის არმენიის სამეფოს გავლენის სფეროში მოექცა და ასე იყო სტრაბონის ეპოქაშიც.

ამ დროს სტრაბონის ცნობით იბერიის სამეფოს საზღვარი მდ. მტკვარი იყო.

მამასადამე, სტრაბონი „იბერიის სამეფოს“ უწოდებდა „მცხეთის ქართლის სამეფოს“. სტრაბონისთვის უცნობი ყოფილა „არმაზის ქართლის სამეფოს“ არსებობა, რადგან ის არმენიის გავლენის სფეროში შედიოდა, ამიტომაც სტრაბონის მიერ არმენიად მიიჩნეოდა.

აქედან გამომდინარე, „ქართლის ცხოვრება“ საზღვრების გადანაწილების დროს ჩანს, აღგვიწერს არა I საუკუნის ამბებს ახალი წელთაღრიცხვისა, არამედ ძველი წელთაღრიცხვისა. „ქართლის ცხოვრების“ ავტორიც აღიარებს, რომ ქართლის ეს მეფეები „იყვნეს მორჩილებასა შინა სომეხთა მეფისასა“. (ქ.ც. I, 44).

(უფრო მეტიც, არმაზელ მეფეს სომეხთა მეფემ ტერიტორიებიც კი გამოგლიჯა – „ემძლავრა ფარსმანს არმაზელსა და მოუღო საზღვარსა ქართლისასა ქალაქი წუნდა და არტაანი მტკვრამდე... ვერ იძებნეს მეფეთა ქართლისათა საზღვარი და მოკვდეს მწუხარებასა შინა დიდსა ფარსმან და კაოს“ (ქ.ც. ტ. I, გვ. 44).

ტერიტორიების დასაბრუნებლად მათმა შვილებმა დაიწყეს ომი სომეხებთან, ჩრდილოკავკასიელთა მხარდაჭერით, საბოლოოდ სომეხებმა „უკუშობსცეს საზღვარი ქართლისა, ქალაქი წუნდა და ციხე დემოთისა, ჯავახეთი და არტაანი“ (ქ.ც. ტ. I, გვ. 49). ერთ-ერთი შებრძოლება მოხდა იორთან – ქართველთა და ჩრდილოკავკასიელთა ჯარი შევიდა სომეხეთში ვიდრე ბასიანამდე და ნახჭევანამდე, იქიდან ალაფით დატვირთულნი: „გამოვლეს გზა ფარისოსისა ... განსრულ იყვნეს მტკვარსა და მისრულ იყვნეს კამბეჩოანს, და დაებანაკეს იორსა ზედა“ (ქ.ც. ტ. I, გვ. 45). აქ არშიაზე გადამწერს წაუწერია „კამბეჩანი – ქისიყია“ (იქვე, გვ. 45).

მაშასადამე, XVII-XVIII სს-ში უკვე აღარ იცოდნენ სად იყო „კამბეჩოანი“.

„კამბეჩოანი“ იყო არა უშუალოდ ქიზიყი, არამედ, იქვე, მის გვერდით იორ-ალაზნის შესართავის მარჯვენა მხარე, სადაც ამჟამად მინგეჩაურის წყალსაცავია. მთა-გორთა შუა მოქცეული გრძელი ველი. ეს ველი, ანუ კამბეჩოანი გაუვლია ჯარს, შემდეგ კი იორის სანაპიროზე დაბანაკებულა.

ქართლის სამეფოს დასავლეთ და აღმოსავლეთ საპრისტავოთა ჩამონათვალი (III-IV სს.)

„ამაზასპ უწოდა ყოველთა ერისთავთა ქართლისათა და მოვიდეს ერის-

თავნი აღმოსავლისანი: ერისთავი კახეთისა, ერისთავი ხუნანისა, ერისთავი სამშვილდისა და შემოკრბეს მხედარნი სპასპეტისანი და ვიდრე მოსვლამდე დასავლეთისა ერისთავისა მოვიდეს ოგსნი“ (ქ.ც. I, გვ. 55).

„მაშინ განდგეს ერისთავნი დასავლეთისანი ხუთნი: ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრხისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა“ (ქ.ც. I, გვ. 57).

ქართლის სამეფოს დასავლეთის ერისთავებია – ეგრისის ერისთავი, არგვეთის (მარგვის) ერისთავი, ოძრხის, კლარჯეთისა და წუნდის ერისთავებთან ერთად, ხოლო აღმოსავლეთის ერისთავებია-კახეთის, ხუნანისა და სამშვილდის ერისთავები.

ქართლის სამეფოს საპრისტავოები ვახტანგ ბორბასლის დროს (V ს.)

ვახტანგ გორგასლის ერისთავები:

1. ჯუანშერ სპასპეტი მპყრობელი შიდა ქართლისა.
2. დემეტრე, ერისთავი კახეთისა და კუხეთისა.
3. გრიგოლი, ერისთავი ჰერეთისა.
4. ნერსარან, ერისთავი ხუნანისა.
5. ადარნასე, ერისთავი სამშვილდისა.
6. სამნადირ, ერისთავი შიდა ეგრისისა და სუანეთისა.
7. ბაკურ, ერისთავი მარგვისა და თაკვერისა.
8. არტავაზ, ერისთავი კლარჯეთისა.
9. ნასარ, ერისთავი წუნდისა.
10. ბივრიტიან, ერისთავი ოძრხისა.
11. საურმაგ, ეჯიბი მისი დიდი (ქ. ც. I. 185).

[კათალიკოსი და თორმეტი ეპისკოპოსი ვახტანგ გორგასლის დროს]

„დასუეს პეტრე კათალიკოსად

1. და სამოელ ეპისკოპოსად მცხეთასავე საეპისკოპოსო
2. დასვა ერთი ეპისკოპოსად კლარჯეთს ეკლესიასა ახიზისასა.
3. ერთი არტანს, ერუშეთს
4. ერთი ჯავახეთს, წუნდას.
5. ერთი მანგლისს.
6. ერთი ბოლნისს.
7. ერთი რუსთავს.

- 8. ერთი ნინოწმიდას, უჯარმის კარს.
- 9. ერთი ჭერემს.
- 10. ერთი ჩელეთს.
- 11. ერთი ხორნაბუჯს.
- 12. ერთი აგარაკს, რომელ არს ხუნანს გამართებით“ (გვ. 199)

**ზემონი და ქვემონი ერისთავნი
(VI ს.)**

„შეითქუნეს ყოველი ერისთავნი ქართლისანი – ზემონი და ქვემონი – წარგზავნეს მოციქული წინაშე ბერძენთა მეფისა და ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავისაგან მეფეთა ქართლისათა და რათა იყვნენ ერისთავნი იგი თვის-თვისსა საერთოსა შეუცვალებლად კეისარმან. მოსცა მეფედ დისწული მირდატისი, ვახტანგის ძისა, ბერძნის ცოლისაგან, რომელსა ერქუა გურამ, რომელი მთავრობდა კლარჯეთს და ჯავახეთს“ (ქ.ც. გვ. 218)

ქართლის „ზემო ერისთავები“ არიან აღნიშნული „აღმოსავლეთის ერისთავები“ – ერისთავი კახეთისა, ერისთავი ხუნანისა და ერისთავი სამშვილდისა, ხოლო „ქვემო ერისთავები“ არიან „დასავლეთის ერისთავები“- ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრხისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა.

ისტორიულად „ზემო ქვეყანა“ ერქვა აღმოსავლეთ საქართველოს, ხოლო „ქვემო ქვეყანა“ – დასავლეთს, შესაბამისად „ზემო ივერია“ – აღმოსავლეთს, „ქვემო ივერია“ დასავლეთს.

**ქართლის სამეფოს ერისთავები
მეფეების მირისა და
წმ. არჩილის დროს (VIII ს.)**

ერისთავები, რომელთაც შერთეს მირ მეფის ქალიშვილები:

1) „ხოლო არჩილ მოუწოდა ერისთავთა ქართლისათა და მისცნა ძმისწულნი მისნი: ერთი მისცა მამის ძმისწულსა მისსა, შვილსა გურამ კურაპალატისსა, რომელსა ჰქონდა კლარჯეთი და ჯავახეთი.

2) მეორე მისცა პიტიახშსა, ნათესავსა ფეროზისასა, რომელ მთავრობდა თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს.

3) მესამე მისცა ნერსეს ნერსიანსა, რომელი იგი იყო წარჩინებული ვახტანგ მეფისა.

4) მეოთხე მისცა ადარნასეს ადარნასიანსა და ორთავე ამათ განეყო ზენა სოფელი, რომელ არს ქართლი.

5) მეხუთე მისცა ვარაზმანს და მისცა კოტმანიოგან ქურდისხევამდე. იყო ესე ვარაზმან ნათესავი სპარსთა ერისთავისა ბარდაველისა, რომელ იყო დედის მამა ვახტანგ მეფისა.

6) მეექვსე მისცა ჯუანშერს ჯუანშერიანსა, რომელ-იგი იყო ნათესავი მირიან მეფისა, შვილთაგან რევსათა, და მისცა ჯუარი და ხერკი და ყოველი მთიულეთი, მანგლისის ხევი და თბილისი.

ხოლო ნაწილი არჩილისი იყო განზოგადებით გამოწყობილი ყოველთა ამათ ხევთაგან... ჯუანშერს უმეტესი ნაწილი მისცა.

7) ხოლო არჩილ მოუწოდა ლეონს და ერქუა „კურთხეულ იყავ შენ უფლისა მიერ... აწ უწყიეს შენება კლისურიოგან აღმართ, წარვალ და დავეშენებ ციხე-გოჯს და ქუთათისს. აწ ითხოვე თავისა შენისათვის რა გნებავს ჩემგან, ნაცვლად კეთილისა მსახურებისა შენისა“.

ხოლო ლეონ ერქუა: „მომცა მე კეისარმან ქუეყანა ესე მკვიდრობით კეთილად სიმხნით თქვენითა. ხოლო ამიერიოგან არს ესე მამულობით სამკვიდრებელ ჩემდა კლისურიოგან ვიდრე მდინარედმდე დიდად საზარეთად, სადა დასწუდების წუერი კავკასიისა ამის: შემრთე მეცა მონათა შენთა თანა, რომელნი-ესე დღეს ღირს ყვენ შვილად და ძმად შენდა. არა მინდა ნაწილი შენგან, არამედ ჩემიცა ესე შენადვე იყოს“.

„მაშინ მისცა ლეონს ცოლად ძმისწული მისი გურანდუხტ და გვირგვინი იგი, რომელი ბერძენთა მეფესა წარმოეცა მირისთვის. და ყვეს აღთქმა და ფიცი საშინელი, ვითარმედ არა იყოს მტერობა შორის მათსა, არამედ ერჩიდეს ლეონ არჩილს

ყოველთა დღეთა მისთა“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 242).

ე.ი. „კლისურიდან აღმართი“ ქვეყანა – ლიხის მთიდან კლისურამდე – ქართლის მეფეთა ოჯახის „საუხუცესო“ მიწა-წყალი იყო, ამიტომ არაბთა შესუსტების შემდეგ აქ, ციხე-გოჯსა და ქუთაისში ტახტი დაიდო არჩილმა აფხაზეთიდან უკან დაბრუნების შემდეგ, ეს ქვეყანა მეფის ქალიშვილ გურანდუხტსა და არჩილს ხვდათ წილად (დანარჩენ ქალიშვილებს აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო ხვდათ წილად). ლეონ I-ის მამული ქვეყანა იყო კლისურიდან ყუბანამდე მდებარე ქვეყანა. მას შერთეს გურანდუხტი, ამიტომაც არჩილის კახეთში გადასვლის შემდეგ, ერისთავ ლეონისა და მეფის ქალიშვილ გურანდუხტის ოჯახმა გააერთიანა მიწა-წყალი ლიხიდან ყუბანამდე, რომელსაც შემდგომ აფხაზთა სამეფო დაერქვა, ამით აფხაზი მეფეები ქართლის მეფეთა ლეგიტიმური მემკვიდრეები გახდნენ.

სახლვრები რეზიდენციისა

მარგვეთი

მარგვეთი შემდეგ სახლვრებშია – „მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუადმდე, რიონს ზემოთ“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 24).

აქ „რიონს ზემოთ“ ეწოდება რიონის მარცხენა სანაპიროს.

თუ ინფორმაციის მომწოდებელი ჭყონდიდის ქვეყნიდან იყო, მისთვის „რიონს ზემოთ“ იქნებოდა რიონის მარცხენა სანაპირო ზღვამდე (ე.ი. შემდგომი გურია), ხოლო „რიონს ქვემოთ“ იქნებოდა სწორედ ჭყონდიდის ქვეყანა (ე.ი. მარჯვენა სანაპირო).

ამ მოსაზრებიდან გამომდინარე ქართლის ცხოვრების ეს ინფორმაცია, რომ „მარგვეთი რიონს ზემოთა ქვეყანაა ზღვამდე“ არ საჭიროებს კორექტირებას. შესაბამისად, მარგვეთის პროვინცია მოიცავდა რიონის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანას – ლიხის მთიდან ვიდრე ზღვამდე, ესენია შემდგომი იმერეთი და გურია ერთად აღებული. ეს ორი ქვერეგიონი (ე.ი. მარგ-

ვეთი და გურია) – ერთ დროს ქმნიდა ერთ რეგიონს – „მარგვეთს“.

ამჟამად, ქართლის ცხოვრებაში თანამედროვე მეცნიერთა მიერ ჩამატებული სიტყვები „ზღურამდე ეგრიონისა“ – არასწორია. რადგანაც „რიონს ზემოთ“ მოქცეული ტერიტორია მოიცავდა შემდგომ გურიას ვიდრე თითქმის ჭოროხამდე (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ტ. II, 1983, გვ. 51).

გურია – არ ჩანს ძველ წყაროებში. ის იქამდე მარგვეთის საერისთავოში შედიოდა, რომელიც „რიონს ზემოთ ზღვამდე“ მდებარეობდა, ე.ი. იქამდე გურია მარგვეთის საერისთავოს ნაწილს შეადგენდა.

ეგრისი

„ქვეყანა ეგრისწყალსა და რიონს შუა, ვიდრე მთადმდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი“ (ქ.ც., I, გვ. 24).

ეს სახლვრები მთლიანად გასაგებია – ეგრისწყალი ერქვა მდინარეს ქ. ბედიასთან, იქიდან – რიონამდე იყო ეგრისი, ამ პროვინციაში შედიოდა ასევე ქვერეგიონი – „სვანეთი“, ისევე, როგორც „მარგვეთის“ პროვინციაში შედიოდა ქვერეგიონი, რომელსაც შემდგომ „გურია“ ეწოდა, ეტიმოლოგიურადაც ამ პროვინციათა სახელებში ერთი ფუძე (გურ, რგუ, გრ) ფიგურირებს

გურ-ია

მა-რგუ-ეთი

ე-გრ-ისი

VIII საუკუნეშიც, ჯუანშერის ცნობით ბიზანტია აღიარებდა ქართლის საზღვარს ეგრისის პროვინციაში. თავის ერისთავს აფხაზეთში ლეონს ბიზანტიის იმპერატორმა მიწერა – „კეთილად პატივსცემდი ერთა და მეფეთა ქართლისათა, ამიერიდან ნუღასამცა ხელგეწიფების ვნებათ მათდა და საზღვართა მათთა ეგრისათა“ (ქ.ც., I, 1955, გვ. 240).

ხოლო V ს-დან ქართლის სამეფოს საზღვარი ეგრისში მდ. კლისურაზე დაიდო, ვახტანგ გორგასალის შემდეგ.

VIII ს-ში, აფხაზეთში მირ მეფე ამბობს – „უწყიეს შენება ადგილთა ჩვენთა კლისურიტგან აღმართ,

წარმავალ და დავეშენები ციხე-გოჯს და ქუთათისს“ (ქ.ც. I, გვ.242).

ეგრისი - იყო „ბარი და ტფილი“.

I ათასწლეულში დასავლეთ საქართველოს ბარი ჭაობიანობის გამო უვარგისი იყო საცხოვრებლად – ივ. ჯავახიშვილი წერს – „ზაფხულში დიდი სიციხე და ამ ქვეყნის ნოტიო ნიადაგი მეტად მავნებელი იყო მცხოვრებთათვის“.

აფხაზეთისა (დასავლეთ საქართველოს) „მიწასა ზედა... სულისაგან ხორშაკისა მაკვდინებელისა“ ადამიანი შეწუხებული იყო იოანე საბანისძის ცნობით VIII საუკუნეში.

ასეთივე ვითარება იყო, XI საუკუნეში – „ქვეყანა ესე ხორშაკეულ არს“ (გიორგი მცირის ცნობა),

XII საუკუნეში დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ჩივის, რომ დასავლეთ საქართველო საერთოდ (და ასევე ქუთათისიც) - „თვითოსახეთა სენთა მიერ განცდილთასა“ იყო აღმატებული, ამის გამო ბევრ ღვინოს სვამდნენ (ივ. ჯავახიშვილი, ტ. II, გვ. 53).

ეგრის ქვეყანა დასავლეთ საქართველოს გარდა, ასევე, ტრაპეზუნტის რეგიონსაც ერქვა კლარჯეთთან ერთად.

„ანდრეა მოვიდა ქალაქად ტრაპიზონად, რომელ არს სოფელი მეგრელთა“ (ქ.ც. I, გვ. 39).

[ტრაპიზონი მდებარეობდა ქვეყანაში, რომელსაც ერქვა „სოფელი მეგრელთა“, ის სამხრეთ ეგრისში მდებარეობდა, ხოლო ჩრდილო ეგრისი იყო დასავლეთ საქართველო]

ქალაქი ფუთი, ღვეონდის ცნობით, ეგრისს ეკუთვნოდა. მაგრამ ეს ეგრისი იყო ე.წ. „სამხრეთ ეგრისი“, კერძოდ, ჩანს, ეს ფუთი იყო ისტორიულ სამხრეთ ეგრისში მდებარე დღევანდელი ქალაქი ფატსა.

ძველი ეგრისის ნაწილი იყო შემდგომი აფხაზეთი - „გიორგი III ჩავიდა აფხაზეთს ბიჭვინთამდე“. იქ იყო ნიკოფსი და აფშილეთის ქალაქი ცხუმში მასში შედიოდა „ალანია“, ვრცელდებოდა ეგრისწყლამდე (იქვე, გვ. 52). [აფხილთა ეგრულ-სვანური ტომი წინა საუკუნეებში უფრო ქვემოთ ცხოვრობდა, ლაზიკაში სპარსელთა და ბიზანტიელთა ომებისა და ჰერაკლეს

ლაშქრობათა შემდგომ ჩანს ჩრდილოეთით გადაინაცვლა).

უხტანესი, X ს. ისტორიკოსი, თავისი დროის აფხაზეთზე წერდა, რომ მისი მოსახლეობა იყო ის ივერიელი ხალხი, რომელიც ნაბუქოდონოსორმა პონტოს ზღვის პირზე, ე.ი. დასავლეთ საქართველოში დაასახლა – ტომი აღორძინდა, გამრავლდა ზღვის პირას, შეიქმნა ფრიად მრავალი ხალხი, და მათ ქვეყანას აფხაზეთი ეწოდება, ადრე ივერიელებს უწოდებდნენ, აქ კი ქართველნი ეწოდებთ (უხტანესი, გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, 1975, გვ. 67).

უხტანესის ცნობით აფხაზეთი ივერიელებით ანუ ქართველებით იყო დასახლებული. ჩანს, ამის გამო ბიზანტიელი ისტორიკოსები, მაგალითად, ანტიოქიელ-იერუსალიმელი პატრიარქები დოსითეოსი და ქრისანთო აფხაზეთს (დასავლეთ საქართველოს) – „ქვემო ივერიას“ უწოდებდნენ, აღმოსავლეთ საქართველოს კი „ზემო ივერიას“, ლევან მეორე დადიანსაც რუსეთის ხელმწიფე „ივერიის მეფეს“ უწოდებდა.

აფხაზეთის ერთი ნაწილი იყო ალანია – გიორგი III-ის ისტორიკოსი წერს – „ალანთა ქვეყანა, რომელ არს აფხაზეთი“.

გიორგი I-ის ძე დემეტრე „დარჩა ანაკოფიასა შინა ოფსთა მეფის ასულისა, მეორე ცოლსა თანა... და წარვიდა სამეფოთა მიმართ ბერძენთა მეფისა და წარუტანა თანა ანაკოფია აფხაზეთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, გვ. 295).

ე.ი. ანაკოფია იყო აფხაზეთის ალანიაში, ის სავარაუდოდ მდებარეობდა ახალ ათონთან.

ტყეტბა-გულგულა (გოლგოლა) – საზღვარი კახეთსა და ჰერეთს შორის

გულგულას ადგილსამყოფელი უცნობი ყოფილა უკვე ლეონტი მროველის დროს, მით უმეტეს მისი ადგილსამყოფელი დაზუსტებით არ ცოდნია ვახუშტისაც – ივ. ჯავახიშვილის კვლევით.

ამჟამად მიჩნეულია, რომ ტყეობა-გულგულა მდებარეობდა თელავთან ახლოს, რაც ექვევებოდა ივ. ჯავახიშვილს.

ის წერს - „ტყეობა, როგორც საგეოგრაფო სახელი უკვე ლეონტი მროველის დროს აღარ არსებობდა თურმე და იგი უხსნის თავის მკითხველს, რომ ამ ადგილს „აწჳ ჰქვიან გოლგოლა“, ახლა გულგულად გამოითქმის. ამ ადგილის (ტყეობას) მდებარეობას დიდი მნიშვნელობა აქვს კახეთ-კუხეთ-ჰერეთის საზღვრების გამორკვევისათვის და სხვადასხვა მოსაზრებათა გამო ეჭვი გვებადება, ლეონტი მროველი ხომ არ სცდება, როდესაც ძველი ტყეობა მერმინდელ გოლგოლად იცნა? გოლგოლას სამხრეთით მდებარეობდა თელავი“ (ივ. ჯავახიშვილი, ტ. II, 1983, გვ. 46).

თუ თვით ლეონტი მროველის დროს უკვე აღარ იცოდნენ თუ სად მდებარეობდა ტყეობა-გოლგოლა, მითუმეტეს ვახუშტი ბატონიშვილის დროს, ხოლო ივ. ჯავახიშვილს, როგორც ითქვა, ძალზე ექვევებოდა ამჟამად აღიარებული მოსაზრება, რომ ეს პუნქტი თელავთან მდებარეობდა.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, თელავის ახლოს (მის ჩრდილოეთით) მდებარე პუნქტი - გულგულა - არ შეიძლებოდა ყოფილიყო საზღვარი ჰერეთისა, რადგანაც მატთანები კახეთის ქალაქებად აცხადებდნენ მის სამხრეთითა და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მრავალ ქალაქს - ნეკრესს, კუხეთის სოფელ ბოდინს („ბოდინი - სოფელი კახეთისა“ - წერდა მატთანე ქართლისა). კახეთში შედიოდა წმ. არჩილ მეფის ცხოვრების მიხედვით დღევანდელი საინგილოს ტერიტორია VIII საუკუნეში და სხვა. მოვსეს კალანკატუაციის ცნობა აჩვენებს, რომ ქართველთა ქვეყნის საზღვარი მდებარეობდა პუნქტ ხალხალასთან (მოვსეს კალანკატუაცი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, 1985, გვ. 60);

ლეონტის სიტყვა „გოლგოლა“ და მოვსეს „ხალხალა“ ეტიმოლოგიურად ძალზე ახლოა ერთმანეთთან. რომელ საზღვართან მდებარეობდა პუნქტი ასეთი სახელის მქონე? ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით 1923 წელს გამოცემულ ძველი საქართველოს

ისტორიულ რუკაზე საქართველოსა და ალბანეთს შორის საზღვარზე მართლაც აღნიშნულია პუნქტი სახელწოდებით ხილხალა. პუნქტი ხილხალა საქართველოსა და ალბანეთს შორის საზღვარზე იდო. აქედან იწყებოდა საქართველოს სახელმწიფოს ტერიტორია. ეს პუნქტი შაქსა და კაბალას შორისაა. ისტორიულ შაქს ამჟამად „ნუსა“ ეწოდება და ქმნის აზერბაიჯანის ნუსის რაიონს. ისტორიულ კაბალას ამჟამად „გაბალა“ ეწოდება და ქმნის აზერბაიჯანის გაბალის რაიონს. ამ ორ რაიონს შორის მდებარეობს ისტორიული ვარდთაშენის რაიონი, სადაც აღნიშნული რუკის მიხედვით გადიოდა საქართველო - ალბანეთის საზღვარი, აქ რუკაზე აღნიშნულია „ხილხალა“. ქალაქ ვარდთაშენს ამჟამად „ოგუზ“ ეწოდება და ქმნის ზერბაიჯანის ოგუზის რაიონს. მართლაც, ამ, ყოფილ ვარდთაშენის რაიონში ამჟამადაცაა სოფელი აღნიშნული სახელის მქონე - „ფილფილა“. ეტიმოლოგიურად სიტყვები გოლგოლა-გულგულა-ხილხალა-ფილფილა ერთი წარმომავლობისაა. ის ფაქტი, რომ ყოფილ სასაზღვრო ოლქში ამჟამადაც არსებობს სოფელი ფილფილას სახელწოდებით მნიშვნელოვანი მომენტია გულგულას რეალური ადგილმდებარეობის დადგენისას, და უფლებას იძლევა ის ისტორიულ ტყეობა გოლგოლად მივიჩნიოთ.

„ტყეობა-გოლგოლა“ იყო არა თელავთან მდებარე „გულგულა“, არამედ ნუსპატოსთან მდებარე პუნქტი - „ხილხალა“, რომელიც ასევე ახლოს იყო პუნქტ ყაბალასთან - ვარდთაშენის რეგიონში, რომელთანაც (ქართლის სამეფოს დაშლამდე) მუდამ ქართველთა ქვეყნის საზღვარი გადიოდა. როგორც ითქვა, ეს ხილხალა ვარდთაშენის რეგიონში, კარგად ჩანს 1923 წელის ივ. ჯავახიშვილის რუკაზე.

ეტიმოლოგიურად სიტყვა ხალხალ-ხილხალიდან შესაძლებელია სიტყვა ხულხულას, და ასევე ფილფილას, იგივე გულგულას მიღება.

მოვსეს კალანკატუაციის ცნობით ხალხალი იყო „ქართველთა საზღვრები“ ალბანეთსა და ჩორის რეგიონს შორის.

მას აქვს ორი ცნობა ამის შესახებ – მოვსეს კალანკატუაცი წერს:

ა. „ქართველთა საზღვრები მახლობლად ქალაქ ხალხალისა“ (მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, 1985, გვ. 60);

ბ. „მეორე რაზმი ჩააბარა ზორავარ ვარდანს, რათა ქართველთა საზღვრებთან შებრძოლებოდა ჩორის მარზაპანს, რომელიც წამოსული იყო ალვანთა ეკლესიების დასანგრევად“ (იქვე, გვ. 60).

მაშასადამე ქართველთა საზღვრებთან მდებარე ხალხალა მდებარეობდა ალბანეთისა და ჩორის შემაერთებელ გზაზე. ჩორი – კასპიის ზღვისპირას მდებარე დერბენდის მახლობელ რეგიონს ერქვა. მოვსეს კალანკატუაციის დროს სპარსელები და არაბები ალბანეთს „არანს“ უწოდებდნენ, არანი ქართული წყაროების რანია – შემდგომში განძის ოლქად სახელდებული. სპარსულ და არაბულ წყაროებში, როგორც ითქვა, ალბანეთი არანად იწოდება, მხოლოდ სომხურ გეოგრაფიაში მტკვარსა და კავკასიონის ქედს შორის მოქცეულ ტერიტორიას ეწოდება ალბანეთი. ამ ტერიტორიას ქართულ წყაროებში ჰერეთი ეწოდება. ჰერეთი და ალბანეთი კი სხვადასხვა ქვეყნები იყვნენ, ერთმანეთის მეზობლად მდებარენი, თუმცა ისინი ზოგჯერ ერთიანდებოდნენ კიდეც. დაახლოებით ამავე ეპოქის ქართულ წყაროში (არსენ საფარელის „განყოფისათვის“) ჰერეთს ალბანეთი ეწოდება. ამის მიზეზი უნდა ყოფილიყო ის, რომ მის დროს ალბანეთი და ჰერეთი გაერთიანებულნი იყვნენ, ალბათ ამიტომვე ამავე ეპოქის სომხური გეოგრაფია, როგორც ითქვა, ალბანეთს უწოდებს ტერიტორიას მტკვარსა და კავკასიის ქედს შორის.

ჩვენთვის მნიშვნელოვანი წყაროს ავტორი – მოვსეს კალანკატუაცი ალბანეთს რანს ანუ არანს უწოდებს. ალბანეთსა და ჩორის შემაერთებელ გზაზე ხალხალი მდებარეობდა, ის, როგორც ითქვა, ჩორისა და ალბანეთის შემაერთებელ გზაზე უნდა ყოფილიყო, შექთან და კაბალასთან, იქ სადაც აღნიშნულ რუკაზე პუნქტი „ხილხალა-ფილფილა“ მდებარეობს, იგულისხმება

დარუბანდისა და განძის შემაერთებელი კავკასიის ქედზე გამავალი ხაზი.

მოვსეს კალანკატუაცი ხალხილას მიიჩნევდა საზღვრად ქართველთა და ალბანელების ქვეყნებს შორის, ქართულ წყაროში კი – ამ საზღვარზე მდებარე პუნქტს ჩანს გულგულა ეწოდება. მაშასადამე, ხილხილა (ხალხალა) და გულგულა ერთი და იგივე პუნქტია. ხოლო ხალხალას ადგილსამყოფელი ცნობილია, ის თანამედროვე სოფელი ფილფილაა.

ჰერეთი

ჰერეთია – „ქვეყანა მტკვრისა ჩრდილოთ, მცირისა ალაზნისა თვითგან, ვიდრე ტყეებამდინ, რომელსაც აწ ჰქვიან გოლგოლა“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 5).

ჰეროსმა – „აღაშენა პირველად ქალაქი შესაკრებელთა შორის ორთავე ალაზნითა და უწოდა სახელი თვისი – ჰერეთი და აწ ჰქვიან ხორანთა“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 5).

„მცირე ალაზნის თავი“ უნდა იყოს „შესაკრებელი ორთავე ალაზნითა“ ანუ იორ-ალაზნის შესართავი, აქედან ტყეებამდე, რომელსაც, როგორც ითქვა, ამჟამად ფილფილა ეწოდება, ხოლო ძველად გოლგოლა ერქვა, გადიოდა ჰერეთის აღმოსავლეთი საზღვარი, ჰერეთის სამხრეთ საზღვრის შესახებ წყარო წერს – „მტკვრისა ჩრდილოთ“ ანუ ჰერეთის სამხრეთი საზღვარია მტკვარი.

მაშასადამე, ჰერეთი ერქვა შემდგომდროინდელ შაქაბაღას რეგიონს მტკვარ-ალაზნის შესართავიდან მტკვარ-არაქსის შესართავამდე. აქ მტკვარს მარცხენა მხრიდან უერთდება მდინარე „თეთრწყლები“, რომელსაც ამჟამად „აღსუ“ ჰქვია, იქ ამჟამადაცაა ქალაქი აღსუ, აქ გადიოდა ჰერეთის აღმოსავლეთი საზღვარი.

შაქაბაღას რეგიონი და რანი შემდგომ საუკუნეებშიც ხშირად ერთიანდებოდნენ და ერთ პოლიტიკურ ერთეულს ქმნიდნენ. ჩანს ასევე ყოფილა რანი და შაქი გაერთიანებული V საუკუნეშიც, როცა ქალაქი ცურტავი

ჰერეთის ქალაქად ითვლებოდა. როგორც რანი, ისე შაქი – ისტორიული საქართველოს ქვეყნები იყვნენ ზოგჯერ ალბანეთის სახელმწიფოში შემავალი. მტკვრის იქით, მის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ტერიტორია თეთრწყლამდე – ასხუმდე – ქართველთა ისტორიული ტერიტორია რომ იყო ეს ჩანს სტრაბონიდანაც. სტრაბონი წერს – „არმენიელებმა იბერებს წაართვეს შემდეგი რეგიონები – პარიადრეს კალთები, ხორძენე და გოგარენა – მტკვრის იქით“ (სტრაბონი, XI, 14, 5), ანუ გოგარენა – მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე იყო. ესაა შემდგომი შაქი-კაბალა ვიდრე შამახის მთებამდე (მდ. აღსუმდე). აქედან გამომდინარე სხვა ქვეყანა იყო გუგარქი და სხვა გოგარენა.

ტყე-ტბა გულგულა-ხილხალა, როგორც ჩვენ თეორიული გამოკვლევებიდან ვაჩვენებთ, მდებარეობდა არა თელავთან, არამედ, ქ. ნუხპატოს აღმოსავლეთით, რომელსაც 1923 წელს ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით გამოცემულ რუკაზე „ხილხალა“ ეწოდება – ამჟამად მის ადგილზე იმავე ეტიმოლოგიის სახელი მქონე სოფელი – ფილფილა მდებარეობს აზერბაიჯანის ოგუზის (ვართაშენის) რაიონში, ქ. კაბალა-ყაბალას დასავლეთით.

X საუკუნისათვის ჰერეთი (შემდგომი შაქი და ყაბალას რეგიონი) ძლიერ სამეფოდ გადაიქცა და შესაბამისად თავისი საზღვრებიც გააფართოვა, ჰერეთის სამეფოს ისტორიული კახეთის საქორეპისკოპოსოსათვის წაურთმევია ნეკრესის აღმოსავლეთით მდებარე ზოგიერთი ადგილები, მათ შორის ვეჟინის ციხე (ამიტომაც შემდგომში მის გათავისუფლებას ცდილობდნენ კახელები აფხაზთა მეფეებთან ერთად), ასევე ლაგოეთი, კატეხის ეკლესია, კაკი და გიში. იქამდე, ეს იქედან ჩანს, რომ VIII ს-ში, წმ. არჩილ მეფის ცხოვრების მიხედვით, ეს ადგილები კახეთში შედიოდნენ.

(შაქი-ყაბალას ხილხალას გარდა, მეორე ხილხალა, უფრო პატარა პუნქტი მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზეც იყო).

კახეთი

მატიანეთა მიხედვით კახეთი – ქართლის სამეფოში შედიოდა და მისი აღმოსავლეთის რეგიონი იყო. ამ რეგიონის (და შესაბამისად ქართლის სამეფოს) მოსაზღვრედ ჰერეთი მდებარეობდა – ჰერეთი „ქართლის“ მოსაზღვრე იყო.

აქედან გამომდინარე, კახეთი მდებარეობდა ჰერეთსა და შიდა ქართლს შორის, არაგვიდან – ჰერეთამდე იყო კახეთის ქვეყანა. ჰერეთის ჩრდილო საზღვარი, როგორც ითქვა, ეწოდებოდა ხაზს გავლებულს იორ-ალაზნის შესართავიდან გოლგოლამდე ანუ ხილხალამდე (ფილფილამდე).

კახეთში შედიოდა ნეკრესი – „კახეთს ქალაქსა ნელქარისასა, რომელ არს ნეკრეს“ (ქ.ც. I, გვ. 24).

კახეთში იყო „ავჭალა“ და „ლოჭინი“, კახეთის ქალაქი იყო რუსთავი – „რუსთავის ქალაქი“ (საეპისკოპოსო), უჯარმა – ნინოწმიდის საეპისკოპოსო.

ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით – „ლეონტის წიგნში კახეთის საზღვრები არეულია“ (ივ. ჯავახიშვილი, II, 1983, გვ. 38). მაგრამ თუ ზემოაღნიშნულ საზღვრებს გავითვალისწინებთ ლეონტის ცნობა მაშინ გამართლდება –

„კუხოსს მისცა ბოსტან-ქალაქი, რომელსა აწ ჰქვია რუსთავი, მისცა არაგვითგან ვიდრე ჰერეთამდე, თავამდე მთისა კახეთისასა და მტკვარს შუა, ხოლო კახოსს მისცა კავკასიასა და კახეთის მთასა შორის, არაგვითგან ტყე-ტბამდე, რომელ არს საზღვარი ჰერეთისა“ (ქ.ც. I, გვ. 24).

ჩვენ ვთქვით, რომ საზღვარი ჰერეთისა გადიოდა შაქი-ყაბალას ხილხალა-ფილფილასთან, ეს იყო გოლგოლა, ამ პუნქტიდან იორ-ალაზნის შესართავამდე იდო საზღვარი ჰერეთსა და კახეთის შუა.

შაქი-ყაბალას ხილხალა-გოლგოლადან არაგვამდე მიწა იყო კახოსისა ანუ ისტორიული კახეთი.

კახოსსა და კუხოსს შორის ანუ კახეთსა და კუხეთს შორის საზღვრები ასე გადანაწილდა – მათ შუა იდო გომბორის ქედი, რომელსაც ლეონტი „კახეთის მთას“ უწოდებს. ამ მთის სამხრეთ მწვერვალს ლეონტისთან ჰქვია „თავი კახეთისა“. ანუ კახეთსა და კუხეთს ერთმანეთისაგან ჰყოფდა

გომბორის ქედი. ორივეს სამხრეთით იდო ჰერეთი.

კახეთის საზღვარი გადიოდა კავკასიის ქედზე. კახეთიცა და კუხეთიც არაგვიდან იწყებოდა. მდ. იორი – კუხეთის მდინარე იყო, ალაზანი – კახეთისა. სამხრეთი საზღვარი, როგორც ითქვა იდო გოლგოლა-ტყეობასა და იორ-ალაზნის შესართავიდან გავლებულ ხაზზე. ანუ შაქის ხილხალადან – იორ-ალაზნის შესართავამდე.

„კახეთის მთას“ გომბორის ქედს უწოდებდნენ, ის კახეთსა და კუხეთს ერთმანეთისაგან ჰყოფდა.

ამ საზღვრებში კახეთსა და კუხეთს აღიარებდა ძველი ქართული საისტორიო გეოგრაფია ვიდრე XX საუკუნემდე, ვიდრე პატკანოვ-მარის ქართუზაციის თეორიის მომხრეებმა არ შეიტანეს ეჭვი ამ საზღვრებში და ჰერეთის საზღვარი თელავამდე მოიტანეს.

ძველი ქართული საისტორიო გეოგრაფია აღნიშნულ საზღვრებს, რომ აღიარებდა XX ს-მდე, ეს ჩანს თვით იაკობ გოგებაშვილის წიგნიდან, რომელშიც ყმაწვილებს უხსნიდა – „ციფრომბორის მთა კახეთს ორ ნაწილად ჰყოფს: იქითა, აღმოსავლეთის ნაწილს, „შიგნით კახეთი“ ჰქვია, აქეთას – დასავლეთისას – „გარეთ კახეთი“, უწინდელს დროში პირველს „საკუთრივ კახეთს“ უწოდებდნენ, მეორეს „კუხეთს“ ეძახდნენ. შიგნით კახეთს ალაზანი რწყავს, გარეთ კახეთს იორი“ – წერდა გოგებაშვილი, რომელიც იმეორებდა ძველი ქართული საისტორიო ისტორიოგრაფიის ათასწლოვან თვალსაზრისს.

როგორც ითქვა, XX ს. საბჭოთა ეპოქის ისტორიოგრაფიამ არ ცნო ეს საზღვრები, მან კახეთის მიწა-წყალი თელავამდე – ჰერეთში შეიყვანა, თუმცა, ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით – „კახეთის, კუხეთისა და ჰერეთის საზღვრები ზოგჯერ ერთმანეთში ირევა“ (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 41).

კახეთ-ჰერეთის საზღვრები ისაზღვრებოდა „იმისდა მიხედვით, თუ რომელი კუთხე ჰეგემონობდა ამა თუ იმ ისტორიულ პერიოდში და თავის საზღვრებს აფართოებდა, მაგალითად, ერთ პერიოდში (IX-X სს.) ჰერეთი –

კახეთსაც მოიცავდა, და პირიქით კახეთში ჰერეთის ნაწილიც შედიოდა“ (იქვე, გვ. 41).

ასეთი მიზეზების გამო „ვახუშტის ჰერეთისა და კახეთის საზღვრების შესახებ მასალები არ ჰქონია“ (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 41).

წმიდა ნინოს განსასვენებელი ბოღბე, რომელსაც ძველად ბოდი (ბოდინი) ერქვა საბჭოთა ეპოქის ისტორიოგრაფიის მიხედვით ალბანეთში ანუ ჰერეთში შედიოდა, რადგანაც გულგულას თელავთან ათავსებდნენ.

ამ თვალსაზრისითაა მიღებული ალბანეთის საკათალიკოსოს იურისდიქციის საზღვრების რუკა მოსკოვში დასტამბულ – „პრავოსლავნაია ენციკლოპედიაში“. აქ ალბანეთის საზღვრებში შედის ბოღბე და ალბანეთის საზღვარი მცხეთის სიახლოვესაა გავლებული. მაშინ, როცა წმიდა ნინოს ცხოვრებისა და „მოქცევაი ქართლისაი“-ს მიხედვით ბოღბე იყო „ქვეყანა კახეთისა“, ხოლო მეორე ხელნაწერით „ქვეყანა კუხეთისა“ (კოხეთისა, კხოეთისა) და არა ჰერეთისა. ნეკრესი არაა ჰერეთის ქალაქი, არამედ კახეთისა, ამიტომაც გულგულა, რომელიც მის ჩრდილოეთითაა, ცხადია კახეთს ეკუთვნოდა.

როგორც ითქვა, ჰერეთის სამეფოს X საუკუნისათვის თავისი საზღვრების გაფართოების დროს კახეთის ზოგიერთი მოსაზღვრე სოფელ-ქალაქი მიუერთებია – ლაგოეთი, კატეხის ეკლესია, კაკი და ზიარი (მელქისედეკის სიგელით), პირიქითაც ხდებოდა როდესაც კახეთი ფართოვდებოდა მისი საზღვრებიც იზრდებოდა – „კახეთი თავის საზღვრებში ზოგჯერ ქსანსაც კი აქცევდა – მუხრანი, ხერკი და ბახალეთი ამ დროს კახეთად ითვლებოდა (ლეონ აფხაზთა მეფის ეპოქაში). ასევე კახეთში იყო ლოპოტი, ხოლო დიდოეთი – კახეთის მთიულეთში შედიოდა“ (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 44).

საერთოდ, რადგანაც ჯუანშერის ცნობით კახეთი „კლდეებით მოზღუდული ქვეყანა იყო“ – ის, მართლაც კავკასიასა და გომბორის ქედთა შორის იდო.

კავკასიის „კლდეებით“ მოზღუდული თანამედროვე საინგილოც კახეთში შედიოდა და არა ჰერეთში, რადგანაც წმ. არჩილის ცხოვრების მიხედვით საინგილო კახეთს ეკუთვნოდა VIII ს-ში: არჩილ მეფე VIII ს-ში არაბობის გამო საცხოვრებლად გადავიდა კახეთში – „მოვიდა არჩილ კახეთად... ალაშენა ეკლესია სამძორს... დაჯდა წუქეთს და ალაშენა კასრი და ხევსა ლაკუასტისასა ალაშენა ციხე და ალაშენა ციხე-ქალაქი ერთი ნუხპატს – ორთა წყალთა შუა, ხოლო ნუხპატელნი... იძულებით მონათლნა არჩილ“ – წერს ჯუანშერი (ქ.ც., ტ. I, გვ. 244).

ე.ი. ქართლის მეფის არჩილის საბრძანებელში შედიოდა კახეთის უკიდურესი აღმოსავლეთი მხარე თუშეთიდან ნუხპატამდე. ამასთან ერთად, წუქეთი – ხუნძეთით მისი გაგლენის სფეროში შედიოდა ჯუანშერის თხრობით (იქვე, ქ.ც., ტ. I, გვ. 244). ნუხპატი, შაქის რეგიონის აღმოსავლეთით, ციხე-ქალაქად უქცევია ქართლის მეფეს. ამის გადმოცემისას ნახსენებია პუნქტი – „**ორთა წყალთა შუა**“ – ე.ი. იორალაზნის ურთიერთშერთვის ადგილი და ასევე გულგულა ანუ შემდგომში შაქისა და კაბალას რეგიონში მდებარე პუნქტი ხილხალა. აქამდე აღწევდა ქართლის სამეფოს საზღვარი.

აქედან გამომდინარე თანამედროვე საინგილო შედიოდა არა ჰერეთში (ალბანეთში), არამედ კახეთში, ე.წ. „**შიგნით კახეთში**“. ასე მიიხსენივდა ძველი ქართული საისტორიო გეოგრაფია საბჭოურ პერიოდამდე.

კამბეჩანი, ხორნაბუჯი და შაკიხი (შაქი)

კამბეჩანი მდებარეობდა არა იორის ვაკეზე, არამედ იქ, სადაც ამჟამად მინგეჩაურის წყალსაცავია, რადგანაც ქართლის ცხოვრების მიხედვით კამბეჩანის „**შიგნით მინდორნი ყოფილა გორებით იყო შემოზღუდული**“ (ივ. ჯავახიშვილი, II, 1983, გვ. 43), ამასთანავე კამბეჩანი „**კახეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი იყო**“ (იქვე, გვ. 43). რადგანაც ჩვენი გამოკვლევით კახეთის სამხრეთი საზღვარი გადიოდა იორალაზნის შესართავიდან შაქის

ხილხალა-გულგულამდე, ამიტომაც მის „**სამხრეთ-აღმოსავლეთით**“ სწორედ გორებით შემოზღუდული ვერცელი ვაკე-მინდორიანი ადგილი იყო, რომელიც ამ გორებით შემოზღუდულობის გამო კარგი საშუალება აღმოჩნდა დიდი წყალსაცავის („ზღვის“) შესაქმნელად. ათეულ (70) კილომეტრზე გადაჭიმული მინგეჩაურის ამჟამინდელი წყალსაცავი გორათა შუა დაგუბებული წყალია, ხოლო იორის ვაკე არ არის გორებით მოზღუდული. მინგეჩაურის წყალსაცავის სიგრძე 70 კილომეტრია, ხოლო სიგანე 18 კმ. მის მიერ დაკავებულ ფართობში შესაძლებელია მისი მიმდებარე ორი რაიონის მოთავსება, რადგანაც ერთი რაიონის სიგრძე დაახლოებით 30-35 კილომეტრია. მაშასადამე მინგეჩაურის წყალსაცავის ადგილზე მდებარე კამბეჩანი დიდი რეგიონი ყოფილა თავისი ქალაქებითა და სოფლებით.

ჯუანშერის ცნობით „**ქალაქი კამბეჩანისა არის ხორნაბუჯი**“ იორალაზნის შესართავთან. არსებულა „**ქალაქნი კამბეჩანისანი**“ და ის სომხური გეოგრაფიით „**მტკვრის სანახებთან**“ ყოფილა (იქვე, გვ. 44). ასეთი ადგილია აღნიშნული მინგეჩაურის წყალსაცავი, რომელიც ბუნებრივი შესაკრებელია იორალაზნისა და მტკვრის წყლებისა. როგორც ითქვა, იორალაზნის შესართავთან მდებარე „**ქალაქი კამბეჩანისა არის ხორნაბუჯი**“.

ლეონტის ცნობითაც ხორნაბუჯი ყოფილა „**შესაკრებელთა ორთავე ალაზანისა**“, ხოლო ვახუშტის, რომელსაც ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით არ ჰქონია ზუსტი ცნობები ჰერეთის საზღვრების შესახებ, წერს – „**ყარაღაჯის სამხრით, სადაც დასტყდების ჰერეთის მთა ანუ ცივის მთა, მუნ არს ხორნაბუჯი**“ (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 48).

ლეონტის „**კახეთის მთა**“ – ვახუშტის „**ჰერეთის მთა**“ – ესაა ცივგომბორის ქედი. ასე, რომ კამბეჩანი და მისი ქალაქები ჩანს, მინგეჩაურის წყალსაცავის მიერაა დაფარული და მისი შემოგარენია.

შაკიხში ანუ შაქში ბაგრატიონების ჩასახლების შესახებ მოგვითხრობს ჯუანშერი, რომ ეს ტერიტორია (შაქი) არჩილ მეფის გაგლენის სფეროში

შედიოდა და მან იქ მამულები მისცა ტარონიდან შემოსულ სამ ბაგრატიონ ძმას, ადარნასე ბრმის ნათესავეებს.

შაქში დამკვიდრებული ბაგრატიონების ტერიტორიის საზღვარი გადიოდა – შაქის გულგულა-ხილხალა-ფილფილასთან, რომელზეც უკვე ქართლის სამეფოში შემავალი კახეთი იდო.

შემდგომ ტარონიდან ჩამოსულმა ამ ბაგრატიონებმა შაქისა და კაბაღას რეგიონში თავიანთი გავლენის გავრცელება შეძლეს, რადგანაც კავკასიის მთისწინეთი ვიდრე რანამდე გაუკაცრიელებული იყო. არჩილთან მისული ტარონელი ძმები შემდგომ ჩანს იწოდნენ ჰერეთის ბაგრატიონებად, რომელთაც თავიანთი გავლენა განავრცეს ვიდრე შამახის მთებამდე. ჰერეთი, შესაბამისად, დინარა დედოფლამდე მონოფიზიტური ყოფილა, ანუ VIII ს-დან X ს-მდე.

კიდევ ერთხელ რომ ვთქვათ, მემატიაანის მიერ ნახსენები გულგულა მდებარეობდა შაქ-კაბაღას რეგიონში, ხოლო ჰერეთი გულგულა-ფილფილას მარჯვნივ მდებარეობდა.

კავკასიის მთისწინეთის მიწა-წყალი ჰერეთის ბაგრატიონებს ეკუთვნოდათ უკვე VIII ს-დან. როგორც ითქვა, ჰერეთის ფილფილა-გულგულას მარცხნივ იდო კახეთი, შაქის რეგიონი ტარონელი ბაგრატიონების თავდაპირველი მამული იყო არჩილის დროიდან.

ბაგრატიონების მეთაურობით ჰერეთი გაძლიერდა, ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელ სამეფოდ და შეძლო კახეთის სხვა ზოგიერთი პუნქტის თავისი გავლენის ქვეშ მოქცევა, მათ შორის, როგორც ითქვა, შედიოდა ლაგოდეხი (ლაგოეთი) და სხვა პუნქტები.

ჰერეთის სამეფოს მიერ მიტაცებულ კახურ მიწებს დროებით ჰერეთი ეწოდათ ამ მპყრობელობის გამო. ვითარება კახეთის სამეფოს ჩამოყალიბების შემდეგ შეიცვალა და ეს ადგილები კვლავ კახეთს დაუბრუნდა. ისინი მალევე კვლავ კახეთად იქცნენ.

უნდა ითქვას, რომ ეტიმოლოგიურად სიტყვები კახეთი, შაკიხი, კუხეთი თუ კხეთი ერთი წარმოშობისაა.

მაგალითად, „შაკიხი“ შეიძლება ასე დაიყოს „შა-კიხი“. „შა“ – შეიძ-

ლება იყოს სადაურობის აღმნიშვნელი პრეფიქსი „სა“, მაშინ „შაკიხი“ იქნება „სა-კიხი“ ანუ „სა-კახო“, ან „სა-კუხო“. ასეთი ეტიმოლოგიური თანხვედრობა აჩვენებს, რომ შაკიხის (შაქის) და კახეთის მოსახლეობა ერთი ეთნიკური სფეროს ნაწილები იყვნენ.

შაკიხში (შაქში) ბაგრატიონების ერთი შტოს დამკვიდრების შესახებ მემატიაანე წერს – „ხოლო ძმისწული ადარნასე ბრმისანი, რომელთა დასწუნეს მამის ძმასა თვალნი, წარმოვიდეს ტარონით შაკიხად, სამნი ძმანი და დაემკვიდრნეს მუნ, ბრძანებითა არჩილისათა, რამეთუ ყოველი პირი კავკასიისა, რანით კერძი, უმკვიდრო ქმნილ იყო... დაემკვიდრნეს სამნივე იგი ძმანი ვიდრე გულგულამდის“ (ქ.ც., I, გვ.244).

აქედანაც ჩანს, რომ გულგულა არ შეიძლება იყოს პუნქტი თელავთან, რადგანაც შაკიხელი ბაგრატიონები არჩილ მეფემ გადასვლის შემდეგ დაასახლა კახეთის ერთერთ კუთხეში და თუკი ისინი დაეპატრონენ კახეთის ტერიტორიას ვიდრე თელავამდე, მაშინ გამოდის, რომ მათთვის არჩილს თავისი სამეფოს ძირითადი და უმეტესი ტერიტორია მიუცია, მაგრამ ეს ასე, რომ არ იყო იქიდანაც ჩანს, რომ არჩილ მეფე ნუსხატის ციხე-ქალაქში დამკვიდრდა.

შაკიხი (შაქი) იქცა ნაწილად ჰერეთისა, რომელიც იქამდე ხილხალა-გულგულადან აღმოსავლეთით, ვიდრე შამახის მთებამდე ვრცელდებოდა.

შაკიხიც და კახეთიც იმ დროს (VIII ს-ში) ჭალა-ტყეებით ყოფილა დაფარული.

კახეთის ქორეპისკოპოსი წანარეთიდან ყოფილა წარმომავლობით და ალბათ ამიტომ, ჩანს კახეთის სამმართველო ხელისუფლება წანარების ხელში ყოფილა, შესაბამისად კახეთის ჯარებსაც წანარებს უწოდებდნენ ხოლმე.

შაქელებისა და ამ წანარების ლაშქარი საქართველოს მეფის გვერდით იდგნენ, განსაკუთრებული კრიზისების დროს, მაგალითად, ბასილი II-ის შემოჭრისას – გიორგი I-ს ამ დროს „მოუვიდნენ მეშველნი წანარნი და

შაქნი“. რაც ერთიან ეროვნულ თვით-შემეცნებაზე მიუთითებს.

ერთი სიტყვით ჰერეთისა და კახეთის საზღვარი გადიოდა იორ-ალაზნის შესართავთან შაქის გულგულა-ხილხალამდე. ჰერეთი ამ ხაზიდან ვიდრე შამახის მთებამდე (მდ. თეთრწყალამდე) ვრცელდებოდა. მისი დასავლეთი ნაწილები იყო კამბეჩანი (მინგეჩაურის წყალსაცავის ადგილას) და შაკიხი (მის ჩრდილოეთით).

ჩანს, VIII საუკუნიდან იქ დამკვიდრებული ტარონელი ბაგრატიონების ხელშეწყობით სომხურმა მონოფიზიტურმა ეკლესიამ დათრგუნა ჰერეთის ქალკედონიტური ქრისტიანობა და სპარს და არაბ დამპყრობელთა ნებით, რომელნიც სომხურ-მონოფიზიტურ ეკლესიას უჭერდნენ მხარს – ჰერეთი ალბანეთთან ერთად სომხური ეკლესიის გავლენის სფეროში შეიყვანა, ვიდრე დინარა დედოფლამდე (X ს.).

ამ ეპოქაში, ჰერეთს ალბანეთის ნაწილადაც მიიჩნევდნენ და ამ ეპოქის აღმწერი ზოგიერთი ქართული წყარო ალბანეთს – ჰერეთს უწოდებს. მაგალითად, არსენ საფარელი თავის თხზულებაში – „განყოფისათვის სომეხთა და ქართველთა“. ჩვენს მიერ ჰერეთად სახელდებულ ქვეყანას სხვა ტერიტორიებთან ერთად, ჩანს სომხური გეოგრაფია ალბანიას უწოდებს – ივ. ჯავახიშვილი წერს – „სომხური უსახელო გეოგრაფია ალბანიას მდ. მტკვარსა და კავკასიის მთებს შუა ათავსებს და კამბეჩანისათვის მტკვრის სანახები აქვს მიკუთვნებული“ (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 44).

კამბეჩანი სომხური გეოგრაფიით მტკვრის სანაპიროზე ყოფილა, რასაც ჩვენი გამოკვლევაც ადასტურებს. ამიტომაც არ მართლდებიან XX საუკუნის ქართველი ისტორიკოსები, რომლებიც კამბეჩანს უფრო ჩრდილოეთით, იორის ხეობაში ათავსებენ.

სამშვილდის ქვეყანა

სამშვილდის საერისთავო თბილისის მდ. ვერედან ტაშირ-აბოცამდე იყო გადაჭიმული – „სკორეთისა მდინარითგან ვიდრე მთადმდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი“.

სკორეთის მდინარე – „აწ წოდებული ვერედ“ (ვახუშტი).

სამშვილდის საერისთავოში შედიოდა გარდაბნის ანუ გაჩიანის ქვეყანის ნაწილი.

გარდაბანის ქვეყანა გარდაბოსის ნაწილი იყო, რომელიც მას ქართლოსმა მისცა სამმართველოდ – „გარდაბოსს მისცა ხუნანი და უჩინა საზღვრად აღმოსავლით მდინარე ბერდრუჯისი, დასავლით ქალაქი გაჩიანი და სამხრით - მთა პირველ ხსენებული (ქართლის სამეფოს საზღვარი) და ჩრდილოთ მტკვარი“.

თითქმის იმავე საზღვრებში მისცა ფარნავაზმა ხუნანის ერისთავს სამართავად რეგიონი – „ერთი გაგზავნა ხუნანის ერისთავად და მისცა ბერდრუჯის მდინარითგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი“ – ორთავე შემთხვევაში ერთი და იგივე საზღვრებია დასახელებული (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ.31).

„ხუნანის ანუ გარდაბნის საერისთავო ჩრდილოეთით ისაზღვრებოდა მტკვრითა და თბილისით, სამხრეთით სომხეთის მთებით, აღმოსავლეთით მტკვრითა და ბერდრუჯის, ხოლო დასავლეთით ქალაქ გაჩიანით“ (იქვე, გვ.31). „გაჩიანი მტკვრის პირზე ყოფილა ...სადღაც სომხითს, ბარდავსა და ივრისპირს შუა... გაჩიანის მდებარეობა არც ვახუშტის სცოდნია“ (იქვე, გვ.31).

„გაჩიანის ანუ გაჩიანის ქვეყანას ეკუთვნოდა სამშვილდის საერისთავო“ – წერს ივ. ჯავახიშვილი, ნაწილი გაჩიანისა ასევე სამშვილდის საერისთავოში შედიოდა.

სვანეთი

სვანეთია მიწა-წყალი „დიდოეთიდან ეგრისამდე“ (ლეონტი).

თითქოსდა ვახუშტის ამ ცნობას ეთანადება ისტორიული დიდოეთის მახლობელ მთებში დღემდე არსებული ფოლკლორი – „ხევსურეთში მთიბაგები დღემდე ერთმანეთს ასე ეხუმრებიან: „სვანელებო, სვანელებო, თქვე პირდაუბანელებო“ (მთქმელი ლევან ზვიადაური), თითქოსდა ხევსურები ერთმანეთს „სვანელებს“, სვანებს უწოდებენ.

ივ. ჭავჭავაძის მიერ სვანეთზე – „სვანებს თავდაპირველად უეჭველად ეხლანდელზე მეტი მიწა-წყალი უნდა სჭეროდათ, მრავალი სხვა საბუთებიც სვანეთსა და კახეთს ერთმანეთს უახლოვებს“ (ივ. ჭავჭავაძის მიერ, ტ. II, გვ. 51).

მაგრამ, უფრო ადრე, პირველი ათასწლეულის დასაწყისში, ჩანს, დასავლეთ საქართველოს სამხრეთ ნაწილსაც სვანეთს უწოდებდნენ, ამას მიუთითებს წყარო ანდრია პირველ-წოდებულის შესახებ:

ანდრეამ „გადალახა ჭოროხი (ფახისი) და შევიდა სვანეთში“. „ეგრისი სვანეთია“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 27, სქოლიო 2). ეგრისი დასავლეთ საქართველოს ერქვა, მაგრამ ქრისტეშობამდე დასავლეთ საქართველოს ასევე ერქვა „სვანეთი“, ამიტომაც აღნიშნა ქართლის ცხოვრების გადამწერ-კომენტატორმა ფარნავაზის შემდგომი ხანის აღწერისას ხელნაწერის არშიაზე – „ეგრისი სვანეთია“, როცა ის განმარტავდა წინადადებას – „დიდოეთიდან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სვანეთი“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 27).

ქართლის ცხოვრების რუკები

პირველი მეფე ფარნავაზი

„აღექსანდრე მაკედონელმა პოვნა ციხე-ქალაქნი ესე ძლიერნი, შუა ქართლ: წუნდა, ხერთვისი, ოძრხე, თუხარისი (მდინარესა ზედა სპერისასა, რომელსა ჰქვია ჭოროხი), ურბნისი, კასპი და უფლისციხე, ქალაქი დიდი მცხეთა (და უბანი მისნი - სარკინე, ციხედიდი, ზანავი, უბანიურიათა) და რუსთავი და დედაციხე - სამშვილდე, მტვერის ციხე (რომელ არს ხუნანი) და დაიპყრა ქართლსა ზედა ეგრისიცა და მოხარკე ყვნა ოსნი, ლეკნი და ხარახნი“ (ქართლის ცხოვრება, I, 1955. გვ. 18).

ქუჯი პირდება ფარნავაზს:

„ხვასტაგითა შენითა განგიმრავლე სპანი, გამოვჩნდე მტრად აზონისა, მაშინ განიხარონ ყოველთა ქართველთა.

ეგრისით შეკრბეს ურიცხვნი სპანი და მომართეს აზონს.

ფარნავაზ დაიპყრა ყოველი ქართლი თვინიერ კლარჯეთისა.

წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა – ანბიანძორა და ეკელეციოთ შემოიქცა, მოვიდა კლარჯეთს

და დაიპყრა კლარჯეთი და წამოვიდა მცხეთად სიხარულითა დიდითა.

ხოლო ეგრისს წყალს ქვემოთ დარჩა ბერძენთა“ (ქ.ც. I. გვ. 24).

ეგრისწყალი ქართლის სამეფოს საზღვარია. „ეგრისწყალს ქვემოთ“ მდებარე ქვეყანა – არის ეგრისწყლის (დალიძვას) მარჯვენა სანაპიროზე მდებარე ქვეყანა ეგრისწყლიდან ვიდრე ყუბანამდე (მცირე ხაზარეთის მდინარემდე). ის იმუამად „ბერძენთა“ მიერ ყოვიდა დაპყრობილი, ხოლო ეგრისწყლის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანა ეგრისწყლიდან ვიდრე ჰერეთამდე ქართლის სამეფოში შედიოდა, შესაბამისად იქ მისი საერისთავოები მდებარეობდა.

ფარნავაზმა „მისცა ქუჯის ქვეყანა ეგრისწყალსა და რიონს შუა ზღუითგან მთამდე რომელსა შინა არს ეგრისი და სვანეთი და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ და ქუჯი აღაშენა ციხე გოჯი“.

[ე.ი. ეგრისის საერისთავო მდებარეობს ზღუითგან მთამდე ანუ შავი ზღვიდან კავკასიონამდე, ესაა მისი სიგანე, ხოლო სიგრძეა ეგრისწყლიდან რიონამდე]

ერთი გაგზავნა მარგვის ერისთავად და მისცა მცირით მთითგან რომელ არს ლიხი ვიდრე ზღუადმდე ეგრისისა რიონს ზემოთ. ფარნავაზ აღაშენა შორაპანი და დიშნა.

[წყაროში საზღვრად ოთხჯერ იხსენიება „ზღვა“, ესაა ბუნებრივი საზღვარი, ამიტომ მისი იგნორირება არ შეიძლება. მარგვეთის საერისთავოც ამ საზღვრებშია. მისი სიგრძეა ლიხის მთიდან ვიდრე ზღუადმდე ეგრისისა, ხოლო სიგანეა რიონიდან ისევ ბუნებრივ საზღვრამდე, აქ იგულისხმება კავკასიონის ქედი.]

გააგზავნა მეორე კახეთისა ერისთავად და მისცა არგვითგან ვიდრე

ჰერეთამდე რომელ არს კახეთი და კუხეთი.

[ქართლის სამეფოს საზღვარი ამ დროს იყო ჰერეთი – წყაროში ნათქვამია – „ვიდრე ჰერეთამდე“].

მესამე გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად და მისცა ბერდუჯის მდინარიდან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩინათადის რომელ არს გარდაბანი.

[ქართლის სამეფოს ერთერთი საზღვარი მდინარე ბერდუჯია – „ბერდუჯის მდინარიდან“].

მეოთხე გაგზავნა სამშვილდის ერისთავად და მისცა სკვირეთისა მდინარიტგან ვიდრე მთამდე რომელ არს ტაშირი და აბოცი.

[ქართლის სამეფოს სამხრეთი საზღვარი ტაშირ-აბოცის მთებია – „ვიდრე მთამდე რომელ არს ტაშირი და აბოცი“].

მეხუთე გაგზავნა წუნდის ერისთავად და მისცა ფანვართგან ვიდრე თავადმდე მტკვრისა, რომელ არს ჯავახეთი და კოლა და არტანი.

[ვიდრე თავადმდე მტკვრისა]

მეექვსე გაგზავნა ოძრხის ერისთავად და მისცა ტასისკართგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავითგან ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა.

[საზღვრად მესამეჯერ იხსენიება ზღვა, ამჯერად ოძრხესთან დაკავშირებით – „ზღუამდის“. აღსანიშნავია, რომ ვახუშტის სხვა საზღვრებში აქვს მოცემული კლარჯეთი და ოძრხე, მისი ცნობა უფრო დამაჯერებელია, ჩანს უფრო ძველი წყაროდან არის ამოღებული].

მეშვიდე გაგზავნა კლარჯეთის ერისთავად და მისცა არსიანითგან ზღუამდე

[მეოთხეჯერ ზღვა კლარჯეთის საზღვართანაა დაკავშირებული „ზღუამდე“].

და მერვე ქუჯი იყო ერისთავი ეგრისისა.

ხოლო ერთი დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისიდან და არაგვითგან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანვარადმდე, რომელ არს შიდა ქართლი“ (ქ.ც. ტ. I, გვ. 24).

მეორე მეფე საურმაგი

„საურმაგ წამოიყვანა ყოველთა კავკასის ნათესავთა ნახევარნი და დასხნა მთიულეთს დიდოეთითგან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სვანეთი“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 27)

[„დიდოეთითგან ეგრისამდე არს სვანეთი“]

მეოთხე მეფე ფარნაჯომი

ამან „იწყო შენებად კახეთის ქალაქისა ნელქარისსა, რომელ არს ნეკრესი“. მეცხრე მეფე არშაკმა „განაშენა ნელქარ ქალაქი კახეთისა რომელ არს ნეკრესი“ (გვ. 33)

ფარნაჯომის შემდგომი მეფეების დროს ქართლის სამეფო მთლიანობას ინარჩუნებდა, ვიდრე ადერკი მეფემდე.

მეათე მეფე ადერკი

სამეფოს ორად ფაყოფა მეფე ადერკის მიერ

ადერკიმ „დაიპყრა ყოველი ქვეყანა – ქართლი და ეგრისი“ (გვ. 35)

ადერკი მეფემ შემდეგ თავის შვილებს გაუყო ქართლის სამეფო – „მისცა ქალაქი მცხეთა და ქვეყანა მტკვარსა – შიდა ქართლი და ყოველი ქართლი მტკვარსა ჩრდილოეთი, ჰერეთითგან ვიდრე თავადმდე ქართლისა და ეგრისისა – ესე ყოველი მისცა ბარტომე ძესა თვისსა, ხოლო არმაზით კერძო ქალაქი მტკვარსა სამხრით ქართლი ხუნანითგან ვიდრე თავადმდე მტკვარისა და კლარჯეთი ყოველი მისცა ქართამს ძესა თვისსა“ (გვ. 43).

სასაზღვრო წერტილები აქ არის „ქართლის თავი“ და „ეგრისის თავი“.

სამეფო ორად გაიყო. მათ შორის ძირითად საზღვრად იქცა მდ. მტკვარი. მისი მარცხენა სანაპიროს ქვეყანა ჰერეთიდან ეგრისის თავამდე ერთერთ მეფე-შვილს მიეცა, მისი სამეფო ქალაქი მცხეთა იყო, ხოლო არმაზში მჯდომ მეორე მეფე-შვილს მიეცა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყანა ხუნანიდან ქართლის თავამდე და მტკვრის სათავემდე, კლარჯეთის ჩათვლით.

ჩანს ქართლის თავი ერქვა ჭოროხის შესართავს, ხოლო ეგრისის თავი მდ. ეგრისწყლის შესართავს ზღვასთან. ე.ი. გაჩნდა ორი სამეფო – მცხეთის ქართლი (ეგრისის ჩათვლით) და არმა-

ის სამეფო (კლარჯეთის ჩათვლით). აღსანიშნავია, რომ მცხეთის ქართლმა შეძლო დამოუკიდებლობა-სუვერენობის შენარჩუნება, და ის უცხოელთა მიერ იბერიის სამეფოდ იწოდებოდა, ხოლო არმაზის ქართლი ერთხანს არმენიის გავლენის სფეროში იყო. დაიწყო ომები არმენიასთან არმაზის ქართლის სუვერენობის აღსადგენად.

**მეთორმეტე მეფეები
ფარსმან და კაოს**

სომხეთმა „მოუღო (საზღვარსა ქართლისასა) – ქალაქი წუნდა და არტანი მტკვრამდე“ (გვ. 44).

**მეცამეტე მეფეები
აზორკ და არმაზელი**

„შევიდეს ესენი სომხითის უგრძნეელად წარმოსტყუენეს შირაკუანი და ვანანდი - ბაგრევანამდე და ბასიანამდე და გამოვლეს გზა ფარისოსისა, განსრულ იყვნეს მტკვარსა და მისრულ იყვნეს კამბეჩოანის და დაებანაკათ იორსა ზედა“.

„და იყო ოძრხეს ქალაქსა შინა ერისთავი არმაზელისი და მას შეეწოდეს მეგრელნი. და იყო კლარჯეთს ერისთავი არზოკ მეფისა და იგი ავნებდის საზღვართა სომხითისათა ქვეყანასა პარხლისასა, რომელ არს ტაო. სომეხთა უკუმოსცეს საზღვარი ქართლისა ქალაქი წუნდა და ციხე დემოთისა ჯავახეთი და არტანი“ (გვ. 49).

**მეთხუთმეტე მეფენი
ფარსმან ქველი და მირდატი**

ფარსმან ქველს (არმაზელ მეფეს) და მის ვაჟს ერთგულობენ – „მეგრნი დაადგეს ერთგულობასა ფარსმანის ძისასა“ (იქვე, გვ. 53).

**მეთვრამეტე მეფე ამაზასპ
(კვლავ გაერთიანება)**

„ამაზასპ უწოდა ყოველთა ერისთავთა ქართლისათა და მოვიდეს ერისთავნი აღმოსავლისანი: ერისთავი კახეთისა, ერისთავი ხუნანისა, ერისთავი სამშვილდისა და შემოკრბეს მხედარნი სპასპეტისანი და ვიდრე მოსვლამდე დასავლეთისა ერისთავისა მოვიდეს ოგსნი“ (გვ. 55).

„მაშინ განდგეს ერისთავნი დასავლეთისანი ხუთნი: ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრხისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა“ (გვ. 57).

[ქალაქი ხილახილა-საზღვარი სომხითისა]

მეფე მირიანის წინაპრების დროს ერთ-ერთი სპარსი მთავარი „მივიდა საზღვართა სომხითისათა, ქალაქსა, რომელსა ჰქვიან ხილახილა“ (გვ. 61).

ოცდამეოთხე მეფე მირიანი (საზღვრების გაფართოება მეფე მირიანის დროს. მოვამატა – სომხითი, რანი, მოვაკანი და ჰერეთი)

სპარსეთმა აღიარა, რომ მირიანი იყო ხელმწიფე ქართლისა, სომხითისა, რანისა, მოვაკანისა და ჰერეთისა. „მისცა ქართლი, სომხითი, რანი, მოვაკანი და ჰერეთი“ (გვ. 64).

„მეფობდა მირიან ქართლს, სომხითს, რანს, მოვაკანს და ეგრს“ (გვ. 65).

მირიან მეფე მუდამ იცავდა დარუბანდს.

მირიანს სპარსეთის სახელმწიფომ გადასცა: „ჯაზირეთი, შამის ნახევარი, და აღრაბადაგანი“ (გვ. 67)

საზღვარი სომხეთსა და საქართველოს შორის იმპერატორმა კონსტანტინემ „განუჩინა საზღვარი მირიანს და თრდატს ესრეთ: რომელთა ქვეყანათა მდინარენი დიან სამხრეთით და მიერთვიან რახსა, ესე ქვეყანანი თრდატის კერძად დაყარნა და რომლისა ქვეყანისა მდინარენი ჩრდილოით დიან და მიერთვიან მტკვარსა ესე მირიანის კერძად დაყარნა“ (გვ. 70).

ქართლის სამეფოს საზღვარი ეგრისწყლამდე

„მეფობდა მირიან: ქართლს, რანს, ჰერეთს, მოვაკანს და აქუნდა ეგრისიცა ვიდრე ეგრისწყლამდე“ (გვ. 70)

საუფლისწულო

„მისცა ძესა მისსა რევს საუფლისწულოდ კახეთი და კუხეთი და დასვა იგი უჯარმას“ (გვ. 71)

ოცდამეხუთე მეფე ბაქარი (მირიანის ძე)

[ბაქარმა რანის ერისთავს ფეროზს გაუცვალა ტერიტორია და ამის შემდეგ რანს თვითონ მართავდა (ბაქარ მირიანის ძე)].

(რანი არის ქვეყანა ხუნანითგან ბარდავამდე მტკვარსა ორივე კერძი (ქ.ც. I. გვ. 68).

ფეროზს, იქამდე „აქუნდა რანი ბარდავამდის“- „მისცა მის წილად ქვეყანანი სამშვილდითგან ვიდრე თავადმდე აბოცისა“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 131).

აქედან ჩანს, რომ რანი შედიოდა ბაქარის სამეფოში.

ოცდამეექვსე მეფე მირდატ ბაქარის ძე (მირიანის შვილიშვილი)

„ადაშენა ეკლესია თუხარისის ციხესა შინა და მუნ დაადგინა მღვდელნი მოძღვრად კლარჯთა“ (იქვე, გვ. 131) – [კლარჯეთი საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა].

ოცდამეშვიდე მეფე ვარაზ-ბაქარ, ძე მირდატისი (საზღვრების ცვლილება-შემცირება)

ვარაზ-ბაქარის დროს (დაიკარგა რანი, მოვაკანი და კლარჯეთი. ქართლის სამეფოს დარჩა ჰერეთი, ეგრისი და მათ შუა მდებარე ტერიტორია)

ამ მეფეს სპარსეთმა ჩამოართვა რანი და მოვაკანი (გვ. 136)

დაკარგა ლაზიკა, ანუ კლარჯეთი

„ამისა შემდგომად განდგეს კლარჯნი ვარაზ ბაქარისაგან და მიერთნეს ბერძენთა. და დაიპყრეს ბერძენთა: თუხარისი და ყოველი კლარჯეთი ზღვითგან არსიანთამდე და დარჩა ვარაზ ბაქარს ქართლი (თვინიერ

კლარჯეთისა) და ჰერეთი და ეგრისი“ (გვ.137)

[კლარჯეთია - თუხარისიდან და ზღვიდან არსიანამდე]

ოცდამეცხრე მეფე მირდატ, ძე ვარაზ ბაქარისა

„ბერძენთაგან ეძიებდა კლარჯეთს საზღვარსა ქართლისასა“. (გვ. 138)

[Vს. ლაზიკის სამეფოს წარმოქმნა კლარჯეთის საერისთავოს საფუძველზე]

მას შემდეგ, რაც „განდგეს კლარჯნი ვარაზ ბაქარისაგან და მიერთნეს ბერძენთა. და დაიპყრეს ბერძენთა: თუხარისი და ყოველი კლარჯეთი ზღვითგან არსიანთამდე“ – ამ მიტაცებულ კლარჯეთში ბიზანტიამ განადიდა სეპარატისტი ადგილობრივი ქართველი ხელისუფალი, მიანიჭა მას ბასილევსის (მეფის) წოდება (კლარჯეთს ბერძენები ლაზიკას უწოდებდნენ), შემდეგ მალევე, კლარჯეთი აჯანყდა ბიზანტიის წინააღმდეგ, კლარჯეთის ყოფილი ერისთავი, ახლა უკვე „ლაზიკის მეფე“ გუბაზ I კონსტანტინოპოლში დაიბარეს, ის აიძულეს ხელი მოეწერა ხელშეკრულებაზე, რომლის მიხედვითაც კლარჯეთი ანუ ლაზიკის სამეფო ორად გაიყო, საზღვარი გაუღებულ იქნა ხუფათზე. ამ შეთანხმების ძალით ტერიტორია დაახლოებით ოფიდან ხუფათამდე უშუალოდ შეიერთა ბიზანტიამ, ხოლო დაახლოებით ხუფათიდან ფაზისამდე (ჭოროხის ქვემო წელამდე) დარჩა ლაზიკის მეფე გუბაზ I-ს. წყარო ამის შესახებ წერს: „დადგეს საზღვრად ციხე ხუფათი და აღუთქვეს ურთიერთას მშვიდობა და სიყვარული“ (კ. კეკელიძე, დანიელ მესვეტის ცხოვრება, ეტიუდები, VII, 1961, გვ. 5).

ე.ი. ბიზანტიის წინააღმდეგ აჯანყების შემდეგ, 465 წელს გუბაზი იძულებული გახდა კონსტანტინოპოლში ჩასულიყო. აქ იმპერატორმა ლევ I-მა (457-474) სხვადასხვა ხერხით აიძულა გუბაზ I დათანხმებოდა, რათა მას თავისი სამეფოს დიდი ნაწილი უშუალოდ ბიზანტიისათვის გადაეცა, ამის შედეგად გაყვეს გუბაზის ქვეყანა და „დადგეს საზღვრად ციხე ხუფათი და აღუთქვეს ურთიერთას მშვიდობა და

სიყვარული“ (კ. კეკელიძე, დანიელ მესვეტის ცხოვრება, ეტიუდები, VII, 1961, გვ. 5). ბიზანტიას დარჩა ტერიტორია ოფიდან ვიდრე ხუფათამდე, სპერის ჩათვლით.

„კახეთის ხევი“ დარჩა ქართლის სამეფოში.

მეფე მირდატი სპარსელებმა შეიპყრეს ომის დროს ბრძოლისას. „ნათესავნი ქართველთა მეფეთანი დარჩეს ხევსა კახეთისასა“ (ქ. ც., ტ. I, გვ. 139).

**ოცდამეცხრე არჩილ I (Vს.)
ძმისწული მირდატისა, თრდატის ძე
[მის სამეფოში აღარ შედის რანი
და მოვაკანი, ილაშქრა რანში.
რანის ერისთავი იყო ბარზაბოდ].**

მდ. ბერდუჯი არის „საზღვარი ქართლისა და რანისა“ – (ქ. ც., ტ. I, გვ. 140).

არჩილ I-ის ძე მირდატ გამეფებამდე იჯდა სამშვილდეში, ცოლად ჰყავდა ბარზაბოდის ასული საგდუხტი, ამან აღაშენა სამშვილდის სიონი, იმპერატორ ლეონ-ლევ I-ის (457-474) დროს. მათი ძე იყო ვახტანგი.

**ოცდამეცამეტე ვახტანგ გორგასალი
(V ს.)
(ვახტანგ გორგასლის მეფობის
დასაწყისში)**

„გარდამოვიდეს ოვსნი სპანი ურიცხვნი – მოტყუნეს ქართლი თავითგან მტკვრისათ ვიდრე ხუნანამდე და დარჩეს წარუტყუნელად ხევი ქართლისანი: კახეთი და კლარჯეთი და ეგრისი, ჩავლეს რანსა და მოვაკანსა, წარტყუნეს იგიცა და განვლეს კარი დარუბანდისა და შევიდეს ოვსეთს გამარჯვებულნი“ (ქ. ც., ტ. I, გვ. 146).

[ქართლის ხევებია: კახეთი, კლარჯეთი და ეგრისი, რადგანაც მტერს დარჩა „წარუტყვენელად ხევი ქართლისანი: – კახეთი და კლარჯეთი და ეგრისი“].

**[ეგრისწყლიდან ციხე-გოჯამდე
ქართლის სამეფოს ტერიტორიის
დაპყრობა ბერძენთა მიერ]**

„მასვე ჟამსა გამოვიდეს ბერძენნი აფხაზეთით, რამეთუ ბერძენთა ჰქონდათ ეგრისწყალს ქვემოთ კერძი ყოველი და დაიპყრეს ეგრისწყლითგან ვიდრე ციხე-გოჯამდე, მაშინ იქმნა გლოვა და წუხილი ყოველთა ზედა ქართველთა“... (გვ. 146).

როდესაც მტერმა დაიპყრო ტერიტორია ეგრისწყლიდან ციხეგოჯამდე, ამას გლოვობდა ქართლის სამეფოს მთელი მოსახლეობა, ყოველი ოჯახი და ყოველი პიროვნება – „მაშინ იქმნა გლოვა და წუხილი ყოველთა ზედა ქართველთა“

[ვახტანგის ლაშქარი ჩრდილო კავკასიაში, „ოვსებში“ შევიდა და დარიალის იქითა გზას გაყვა (თურგს გაყვნენ) - „ოვსეთის ველამდე“ (ერთი მთისაგან გამოძაველ მდინარეებს ერთიდაიგივე სახელი ერქვათ – „ქართლის არაგვი“ და „ოვსეთის არაგვი“ (გვ. 151)]

ვახტანგ მეფის ოვსეთში გამარჯვების შემდეგ – „განვიდეს პაჭანიკეთს (რამეთუ მაშინ იყო პაჭანიკეთი მოსაზღვრედ ოვსეთისა, მდინარესა მას ოვსეთისასა წიად, და ჯიქეთი მუნვე იყო, შემდგომად ჟამთა მრავალთა იოტნეს პაჭანიკი და ჯიქნი თურქეთისაგან და წარვიდეს პაჭანიკი დასავლით კერძო, ხოლო ჯიქნი დაემკვიდრნეს ბოლოსა აფხაზეთისასა) და მოტყუნა ვახტანგ პაჭანიკეთი და ჯიქეთი და შეიქცა და მოადგა ოვსეთსავე... წარმოგზავნა დაი მისი მირანდუხტ და ტყუე იგი ყოველი გზასა დარიალისასა და თვით სპითა დიდითა ქართლისაითა წარმოვიდა გზასა აფხაზეთისასა. იწყო ბრძოლად ციხეთა აფხაზეთისათა, რამეთუ მეფე ბერძენთა ლეონ დიდი უცალო იყო ბრძოლისაგან სპარსთასა და ვერ შემძლებელ იყო სპათა გამოგზავნად აფხაზეთს და სამ წელ წარტყუნნა ყოველნი ციხენი აფხაზეთისანი ვიდრე ციხე-გოჯამდე.

და მივიდა სახლსა მისსა, ქალაქსა სამეუფოსა მცხეთას“ (გვ. 157).

ე.ი. ჩრდილო კავკასიაში – „ოვსეთში“ გამარჯვების შემდეგ, ვახტანგმა თავისი ლაშქრით გზა გააგრძელა. ის ჩრდილო კავკასიიდან, ჯიქეთის მხრიდან მიაღწა აფხაზეთს, სამი წელი ებრძოდა აფხაზეთისა და ვერისის დამპყრობელს. საბოლოოდ მათგან გაათავისუფლა ქვეყანა და ციხე-გოჯის გზით მცხეთაში დაბრუნდა.

[ე.წ. „პაჭანიკეთი“ თავდაპირველად – ალანის ზემოთ, დონ-დნესტრთან მდებარეობდა, V საუკუნეში, აქვე, ყოფილა ჯიქეთი (ზიხია). შემდეგ მათ აღგილი იცვალეს. კერძოდ ჯიქები გადმოსახლდნენ აფხაზეთისაკენ, ალბათ VII-IX სს-ში].

[ქართლის სამეფოს უძველესი, ყოფილი საზღვარი ანძიანძორთან]

„წარემართა ვახტანგ შესვლად საბერძნეთად და მიიწივნეს სომხითს და მოერთნეს პეროჟა-კაფას (სადა იგი ციხე აგო ფეროზს) ერისთავნი სომხითისანი – სივნიელი არეგ, ასფურაგნელი ჯუანშერ, ტაროგნელი ამაზასპ გრიგოლის შენებულისა ქალაქისაგან... და მოადგეს ციხე-ქალაქსა, რომელსა ერქვა კარახაოლა, ხოლო აწ ეწოდების კარნუ-ქალაქი და ბრძოდეს მას, ხოლო ვერ შეუძლეს დაპყრობად...“

წარვიდა ვახტანგ პონტოს და მოაოხრნა გზასა ქალაქნი სამნი: ანძორეთი, ეკლეცი და სტერი და მოადგეს ლაშქარნი პონტოსა ქალაქსა დიდსა ზღვის კიდესა და ბრძოდეს სამ თუე... ვახტანგ... რქუა:

„მამისა მამა ჩემი მირიან ოდეს შემოჰყვა მეფესა სპარსთასა... იძლივნეს... მიერთგან მიიღეს საზღვარი ესე ბერძენთა ჩვენ ქართველთაგან, აღმოსვლით ზღვისა ამის. ხოლო წყობა პირველთა მეფეთა იყო ანძიანძორს, სადა უკუე აწ არს საფლავი დიდის მოძღვრისა გრიგოლისი და მუნიოთ იოტნეს მეფენი ჩვენნი“ (გვ. 160).

ალსანიშნავია, რომ ანძიანძორასთან საქართველო – საბერძნეთის საზღვარი ყოფილა ფარნავაზის დროსაც, სადაც ფარნავაზმა ილაშქრა კიდევ – „წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა“ – ანძიანძორა, ასევე.

ვახტანგ გორგასლის სიტყვით ამ საზღვრის დასაცავად ულაშქრია მეფე მირიანს, მაგრამ ამოდ – ამ მხარეში საქართველოს ტერიტორია ბიზანტიას დაუპყრია – „მირიან ოდეს შემოჰყვა მეფესა სპარსთასა... იძლივნეს... მიერთგან მიიღეს საზღვარი ესე ბერძენთა ჩვენ ქართველთაგან, აღმოსვლით ზღვისა ამის. ხოლო წყობა პირველთა მეფეთა იყო ანძიანძორს“, შემდეგ აქ ვახტანგ მეფემ ილაშქრა, ასევე ამოდ.: „ანძიანძორს, არს საფლავი დიდის მოძღვრისა გრიგოლისი“.

[საზღვარი ქართლისა და საზღვარი საბერძნეთისა]

„და უკუმოსცა კეისარმან საზღვარი ქართლისა, ციხე თუხარისი და კლარჯეთი ყოველი ზღვითგან არსიანთაღმდე და ხევნი, რომელნი მოსდგმანან ლადოთა“

და გამოიკითხა კეისარმან საზღვარი საბერძნეთისა, ქვეყანა ზღვის პირის, რომელ არს აფხაზეთი და რქუა ესრეთ: ეგრისწყლიდან ვიდრე მდინარედმდე მცირისა ხაზარეთისა - ესე საზღვარი არს საბერძნეთისა ალექსანდრობითგან, რომელ აწ შენ მიგიღია მკლავითა შენითა ჩვენგან, აწ იგი უკუ მოგვეც და ოდეს წარიყვანებდე ცოლსა შენსა, ასულსა ჩემსა, მაშინ მოგცე მისგან ქუეყანა“

და დაუწერა ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ქვეყანა მზითვად

და სხვა აფხაზეთი უკუსცა ვახტანგ ბერძენთა

და წარმოვიდა ვახტანგ გზასა კლარჯეთისასა, მოიწია თუხარისად... წარმოვიდა, იხილა კლდე შუა კლარჯეთსა, რომელსა სოფელსა ერქვა არტანუჯი... არტავაზ ალაშენა ციხე არტანუჯისა და მონასტერი, რომელ არს ოპიზა და სამნი ეკლესიანი: დაბა მერისა, შინდობისა და ახიზისა და განაახლა ციხე ახიზისა“ (გვ. 178).

„დასავლეთ ქართლისა“ – ტერიტორია ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ვახტანგის ანდერძით:

რქვა ძესა თვისსა დაჩის: „შენ ხარ პირმშო შვილი ჩემი, შენდა მომიცემია გვირგვინი მეფობისა ჩემისა და ნაწილად ძმათა შენთა მიმიცემია ტასისკარიტოვან და წუნდიდან ვიდრე სომხითამდე და საბერძნეთამდე.

საზღვარი აფხაზეთისა, რომელი მოცემულ არს ეგრისწყალსა და კლისურასა შუა იგი თვით ძმათა შენთა დედისა არს, იგი აქუნდეს მათ და იყვნენ შენდა ერისთავად.

მოუწოდა ნასარს, ერისთავსა წუნდისასა და არტავაზს, ერისთავსა კლარჯეთისასა და ბივრიტიანს, ერისთავსა ოძრხისასა და მათ მიათვალა ცოლი თვისი ელენე და შვილნი მისნი, რომელთა ერქვა ლეონ და მირდატ და შეავადრა მათ სამთავე ერისთავთა ცრემლითა და შეხვედრებითა ღმრთისათა“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 204).

„და დაჯდა საყდარსა მისსა ძე მისი დაჩი. ხოლო ცოლი და ორი ძენი ვახტანგისნი წარიყვანეს სამთა მათ ერისთავთა და დაიპყრეს დასავლეთი ქართლისა რომელი მისცა ვახტანგ“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 204).

იქამდე მეფე ვახტანგმა ანდერძით დაუბარა მეფე დაჩის და უთხრა - „საზღვარი აფხაზეთისა, რომელი მოცემულ არს ეგრისწყალსა და კლისურას შუა, იგი თვით ძმათა შენთა დედისა არს, იგი აქუნდეს მათ“ (ქ. ც., ტ. I, გვ. 203). ე.ი. კლისურასა და ეგრისწყალს შუა მდებარე ტერიტორია მისცა ვახტანგმა თავისი მეორე ცოლის შვილებს. აქ გადავიდნენ კიდევ ისინი საცხოვრებლად ერისთავების დახმარებით. ამ ტერიტორიას უწოდებს მემატთანე „დასავლეთი ქართლისა“, რადგანაც ის ქართლის სამეფოს უკიდურესი დასავლეთი ნაწილი იყო. შემდეგ მათ ეს ტერიტორია გადაუცვალეს მეფეს და თვითონ გადასახლდნენ ჯავახეთში - „და დასხდეს წუნდას ქალაქსა ზაფხულის და ზამთრის იყვნიან ოძრხეს“. შემდეგ მემატთანე უფრო გამოწვლილვით აღწერს ამ ამბავს:

„ხოლო ორთავე მათგან ძეთა ვახტანგისითა, ნაშობთა ბერძნისა ცოლისათა, მოკვდა რომელსა ერქვა

ლეონ, და დარჩა მირდატ ოდენ. ამას მირდატს დაევაჭრა ძმა მისი დაჩი: მეფემან გაუცვალა ქვეყანა და აღიღო მირდატისაგან ეგრის-წყალსა კლისურასა შუა, მირდატის დედული საზღვარი საბერძნეთისა, და მისცა ნაცვლად ჯავახეთი ფარავნითგან მტკვრამდე.

დაიპყრა მირდატ, ძემან ვახტანგისმან, ფარავნითგან და ტასისკარიდან ვიდრე ზღუამდე სპერისა და ერისთავობდა მუნ და იყო მორჩილ დაჩი მეფისა, ძმისა თვისისა“ (ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვ. 205).

[ტერიტორია ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ე. ი. „დასავლეთი ქართლისა“ - გადაიქცა სამეფო დომენად - მას უშუალოდ მეფე დაჩი განაგებდა, რადგანაც, საერთოდ ეგრისი „საუხუცესო“ (სამეფო ოჯახის) ტერიტორია იყო].

საზღვრები სამეფოს დაშლის შემდეგ VI ს.

ქართლის სამეფოს დამცრობა სპარსთა მიერ და იუსტინიანეს მიერ დაპყრობილი მიწები [საზღვარი ავაზგიისა]

„ჟამსა მას ოდეს თვითმპყრობელი იუსტინიანოს, მეფე ბერძენთა ბრძოდა კერძოთა ოვსეთისათა, საზღვარსა ავაზგიასსა, ნათესავსა ხანსკუნთასა, რამეთუ ექმნა მათ განდგომილება, მაშინ მოძღუანა ნიჭი დიდი იუსტინიანოს ფარსმანს, ქართველთა მეფესა და ევედრა, რათა შეეწიოს მხედრობასა მისსა, ყოვლითა ძალითა თვისითა და ბრძოლა უყოს ხანსკუნთა, ისმინა უკუე ფარსმან ვედრება ბერძენთა მეფისა და დაუტევა ევაგრე, მცველ სამეუფოსა თვისსა, ხოლო თვით უკუე წარვიდა და შეწევნითა ღვთისათა დაიმორჩილა ნათესავი იგი ხანსკუნთა და მთავარნი მათნი ყოველნი

შეპყრობილნი წარავლინნა წინაშე იუსტინიანესსა. მერმე მოიქცა თვისადვე სამეფოდ“ („ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვ. 214).

რანი – ალბანეთი

[ალბანეთი რანია – მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყანა, ხოლო ჰერეთი – მის მოპირდაპირედ, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ქვეყანაა.

V-VI საუკუნეებში სპარსელები, ხოლო VII საუკუნედან არაბები ალბანეთს არანს (რანს) უწოდებდნენ, ჰერეთი და რანი ხშირად ერთიანდებოდნენ, ერთიან ტერიტორიულ ერთეულს ქმნიდნენ]

„ვარსქენი სპარსთა მეფემან წარმოგზავნა ნიჭითა დიდით ერისთავად რანისა“.

[შუშანიკის ცხოვრებაში ის ჰერეთის ერისთავია]

ვარსქენი შეიპყრო ქართლის მეფემ ბაკურ ფარსმანის ძემ, იქ სადაც მდინარე ანაკერტისა მიერთვის მტკვარს, ხოლო „გვამი წმინდისა შუშანიკისა წარმოიდეს დიდითა პატივითა და დაფლეს ცურტავს“. „ცურტავი ახპატის პირისპირა“ (ვახუშტი).

სპარსთა მეფემან „წარგზავნა რანს და მოვაკანს“ სხვა ერისთავი („ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვ. 217).

ნოპატო (ნოხპატო) – კახეთის მთიულეთშია (ქ.ც. I, გვ. 415).

[ნოპატო(ნოხპატო) არა ჰერეთია, არამედ კახეთის მთიულეთია!]

„მეფემან დაჩი დაჰპატიჟა მთეულთა კახეთისათა, რათა აღიარონ ქრისტე, ხოლო მათ არა ინებეს და განდგეს ყოველნი ნოპატელნი“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 205).

შვილი ბაკურისნი დარჩეს მთიულეთს კახეთისასა, VI ს. ბოლოს (იგულისხმება ბაკურ III).

არაბთა შემოსევებამდე და არჩილ მეფემდე ჰერეთი, კუხეთი და კახეთი ქართლის მეორე სამეფო შტოს მიერ იმართებოდა (ქ.ც., ტ. I, გვ. 219).

„შვილნი ბაკურ მეფისანი, ნათესავნი დაჩისანი, ვახტანგის ძისანი, რომლისადა მიეცა მეფობა ვახტანგ მეფესა, იგინი დარჩეს კახეთს და დაიპყრეს კუხეთი და ჰერეთი იორითგან და დასხდეს უჯარმოს და

იყენეს მორჩილებასა გურამ კურაპალატისა“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 219).

[ე.ი. კახეთი, კუხეთი და ჰერეთი VI საუკუნეში იმართებოდა ვახტანგის შთამომავლების მიერ (ხოსროიანების მიერ) ქართლის მეფე გურამ კურაპალატ ბაგრატიონის მორჩილების ქვეშ. კახეთ-კუხეთ-ჰერეთის მმართველთა მთავარი ქალაქი იყო უჯარმა].

სამეფო დინასტიათა ცვლა – ბაგრატიონების 7 ძმა

(ბაგრატიონების 7 ძმა ჯერ მივიდნენ სომხეთის ქვეყანა ეკლეცში, აქედან, შემდეგ 4 ძმა წავიდა ქართლში, მათგან ერთი დარჩა შიდა ქართლში, ხოლო სამი გადავიდა კახეთსა და კამბეჩოანში:

„ოთხნი ესე ძმანი – გურამ, საჰაკ, ასამ და ვარზავარდ წარმოემართნეს ქართლს... ხოლო სამნი იგი ძმანი ამის გურამისანი წარვიდეს კახეთს (და საჰაკ დაემზახა ბაკურს, ძესა ნერსესისა), ხოლო ასამ და ვარზავარდ წარვიდეს კამბეჩოანს, გარდაუქციეს ერი ვეზანს, ერისთავსა სპარსთასა და დაიპყრეს მათ კამბეჩოანი“ (სუმბატის ქრონიკიდან) ქ. ც., ტ. I, გვ. 220).

ე.ი. ეს ოთხი ბაგრატიონი ძმა, რადგანაც „ქართლში წარმოემართეს“, ქართლის ბაგრატიონებად განიხილებოდნენ, შესაბამისად მათ ხელში მოქცეული კახეთი და ასევე კამბეჩოანი ქართლის ნაწილად ითვლებოდა.

VII ს. ბიზანტიის იმპერატორი ჰერაკლე ქართლში

ჰერაკლე „წარმოემართა სპარსეთად, ძებნად ძელისა ცხოვრებისა და მივიდა პირველად ქართლს“ (ქ.ც., გვ. 224).

მივიდა თბილისში, ბაგრატიონებს ჩამოართვა მეფობა და დაუბრუნა კახეთში დარჩენილ ფარნავაზიანების დინასტიის წევრს – აღარნასე (ბაკურის ძე) ერისთავს.

„მაშინ კვალად წარიდეს ბერძნებმა საზღვარი ქართლის: სპერი და ბოლო კლარჯეთისა, ზღვისპირი და შვილნი სტეფანოზისნი (ბაგრატიონისა, გურამის ძისა) დარჩეს კლდეთა შინა

კლარჯეთისათა, სხვა ყოველი ქართლი დაიპყრა ადარნასე ბაკურის ძემ მთავრობით“ (გვ. 226).

[იქამდე ქართლის საზღვრებში შედიოდა სპერი და ბოლო კლარჯეთისა-ზღვისპირი, ეს ტერიტორიები ჰერაკლემ მიიტაცა].

ჰერაკლე კეისრის - „ქართლის გზა“

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ჰერაკლე სპარსეთში შევიდა და უკან დაბრუნდა ქართლის გზით „ხოლო ერეკლე მეფე შევიდა სპარსეთს და მოკლა ხუასრო მეფე და წარიღო ბაღდადი და წარმოიყვანა ძელი ცხოვრებისა, უკუმოიარა გზა ქართლისავე მეშვიდესა წელსა რაითგან ჩაეფლო... მაშინ ერეკლე მეფემან წარიხუნა მანგლისით და ერუშეთით ფერხთა ფიცარნი და სამსჭუალნი უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესნი, რომელიც მოცემულ იყვნეს კონსტანტინესაგან მირიანისადა“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 227).

„გზა რანისა“

არაბთა შემოსევების შემდეგ იმპერიაში მიატოვა „შუამდინარეთი და ფილისტიმი“ და „რანის გზით“ ჰერაკლე კეისარი მეორედ შემოვიდა ქართლში „და აღმოვლო ერეკლე კეისარმან გზა რანისა და მეორედ შემოვიდა ქართლად“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 231).

საქართველოს საპატრიარქო ეკლესიის იურისდიქცია VII ს-ში

„ქრისტეს აქეთ ქ-ნკ იქმნა კრება მეექვსე [680-681]... ამის კრებისა მიერ ბრძანეს ესრეთ წმიდისა ეკლესიისა საქართველოსთვის რომელ არს წმიდა მცხეთა, რათა იყოს სწორ პატივითა ვითარცა წმიდანი სამოციქულო კათოლიკე ეკლესიანი საპატრიარქონი. და იყოს კათოლიკოსი ქართლისა სწორი პატრიარქა თანა და აკურთხეულეს, მწყსიდეს და განაგებდეს... სამწყსოსა თვისსა ქართლსა გამოღმა-გაღმა კახეთსა, შაქსა, შირვანსა და მიდგმით-წარმოვლით მთისა ადგილისათა სუანეთისა და ჩერქეზის საზღვრამდის, სრულად ოვსეთსა და

ყოველსა ზემო ქართლსა და სამცხე-საათაბაგოსა“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 233).

[ე.ი. იურისდიქციაში შედის ქართლი, გამოღმა-გაღმა კახეთი, შაქი, შირვანი და მიდგმით-წარმოვლით მთისა ადგილნი (ჩენეთ-დაღესტანი) სვანეთისა და ჩერქეზის საზღვრებამდე, სრულიად ოვსეთი (ჩრდილო კავკასია) და ყოველი ზემო ქართლი სამცხე-საათაბაგო (ე.ი. მიწა წყალი ტრაპეზუნტამდე ვალაშკერტის ჩათვლით)]

აფხაზეთის საკათალიკოსოს საზღვრები VIII-XVIII სს.

„ყოვლისა ქვემოისა ივერიისა“ (ასეა აფხაზეთის საკათალიკოსოს დოკუმენტებში) საზღვრები ასეთი იყო:

„ჭოროხსა აქათ, ოვსეთსა აქათ, ზღვაი პონტოსა აქათ, სადა დიდისა ბიჭვინტისა სამზღვარი მიაწევს“ (მცნებაი სასჯულოი, XVI ს.)

„ღიხსა და კაფას შუა და რუსეთის სამზღვარსა და ჭანეთს შუა“ (ბიჭვინტის იადგარი).

VIII ს-ში ქართლის ეკლესიის ავტოკეფალიას ადასტურებს ცნობა იოანე გუთელი ეპისკოპოსის შესახებ, რომელმაც ბიზანტიაში ხატმებრძოლეობის გამო ხელდასხმა ქართლში მიიღო იოანე ქართლის კათალიკოსის მიერ - „მცხეთას“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 227).

„საქართველოს საზღვარი“ მურვან ერუს დროს

„შეველო ყრუმან კლისურა, რომელ მას ჟამსა იყო საზღვარი საბერძნეთისა და საქართველოსა და შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმი და მოადგა ციხესა ანაკოფისასა“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 235).

სობლის ციხე - აფხაზეთისა და ოვსეთის საზღვარზეა (ოვსეთი - ალანია-აფხაზეთის საზღვართან მდებარეობდა იმჟამად).

„ერისთავი კეისრისა ლეონ შესრულ იყო ციხესა შინა სობლისასა, რომელ არს გარდასავალსა ოვსეთისასა“ (ქ.ც., გვ. 236)

არაბთა შემოსევისას ქართლის მთავარმა სტეფანოზმა თავისი სამეფოს საგანძური გაყო ორ ნაწილად. ერთი ნაწილი „ანუ ნახევარი განძისა“ წაიღო ეგრისში რომლის მმართველიც თვითონ იყო, იქვე წაიყვანა თავისი პირმშო ვაჟი მიპრი.

ხოლო საგანძურის მეორე ნახევარი სტეფანოზის მეორე ძემ არჩილმა გადაამალა კახეთსა და გორში, საეკლესიო საგანძური დაფლა მცხეთაში სვეტიცხოვლის ქვეშ, ამ დროს სვეტიცხოველს უწოდებდნენ „დიდ სიონს“.

ეგრისში გარდაიცვალა ქართლის მთავარი სტეფანოზი და „მის წილ მეფე იქმნა ძე მისი მირ“ („ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვ. 232-233).

[მურვან ყრუს შემოსევა]

მურვან ყრუმ „დაიპყრა კარი დარიელისა და დარუბანდისა და შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და უმრავლესნი ციხენი ყოველთა საზღვართა ქართლისათა... და ციხე იგი სამზღუდე, რომელ არს ციხე-გოჯი, შემუსრა და შეველო ზღუდე იგი საზღვარი კლისურისა... და ვითარცა შეველო ყრმამან კლისურა, რომელი მას ჟამსა იყო საზღვარი საბერძნეთისა და საქართველოსა და შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმში და მოაგდა ციხესა ანაკოფისასა... მუნ შინა იყვნეს მაშინ მეფენი ქართლისანი მირ და არჩილ, ხოლო მამა მათი გარდაცვალებულ იყო და დამარხულ ეგრსა შინა. და ერისთავი კეისრისა ლეონ შესრულ იყო ციხესა შინა სობლისასა, რომელ არს გარდასავალსა ოგსეთისასა“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 235).

აფხაზეთში ანაკოფიის ციხე ქალაქთან ბრძოლის წინ ქართლის მეფეები მირი და არჩილ იხსენებენ, რომ მურვან ყრუს შემოსევის გამო სახელმწიფო საგანძური, კერძოდ კი ვახტანგ გორგასლის ორი სამეფო გვირგვინი (ჩამოტანილი ინდოეთიდან და ჩინეთიდან) დაფლეს უჯარმაში, ხოლო ასევე ორი გვირგვინი – ერთი მეფე მირიანისა და ერთი ვახტანგ გორგასლისა (რომელიც სპარსთა მეფემ მიუძღვნა) დაასვენეს ქუთაისსა და ციხე-გოჯში (ქართლის ცხოვრება, გვ. 236).

მურვან ყრუმ „დაიბანაკა პიტიოტას, ზღვის პირს, ქალაქსა, რომელსა ჰქვიან ცხუმში“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 238).

გზა გურიისა მურვან ყრუმ „შემოვლო გზა გურიისა, და განვლეს სპერისა... დასჭრეს კუდები ცხენთა მათთა, რამეთუ თიხისაგან ვერ ითრევედეს“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 238).

ღვთის შეწევნით აფხაზეთში ქართლის მეფეების მიერ მურვან ყრუს ლაშქრის დამარცხებით გახარებულმა ბიზანტიის იმპერატორმა „წარმოსცა ორი გვირგვინი და გუჯარი მირსა და არჩილს“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 239).

ქართლის სამეფოს საზღვარი აფხაზეთში

აფხაზეთში ქართლის მეფეთა მიერ მურვან ყრუს ლაშქრის დამარცხებამ გაახარა ბიზანტიის იმპერატორი და ამიტომაც თავის ერისთავს აფხაზეთში გაუგზავნა შემდეგი ბრძანება: „ყოველდღე საზღვართა ქართლისათა ჩვენგან ქმნილ არს ვნება... არამედ კეთილად პატივს ცემდი მეფეთა და ერთა მაგათ ქართლისათა და ამიერითგან ნუღარამცა ხელგეწიფების ვნებად მათდა და საზღვართა მათთა ეგრისათა“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 240).

ქართლის სამეფოს ტერიტორიების დანაწილება მირ მეფის მიერ

სიკედილის წინ უძეოდ დარჩენილმა მეფე მირმა სახელმწიფოს ტერიტორიის ნახევარი დაუტოვა თავის ძმას არჩილს, ხოლო მეორე ნახევარი გადასცა თავისი ასულების ქმრებს, თავის სიძეებს. კერძოდ მან დაიბარა ასეთი ანდერძი – „ნახევარი შენ და ნახევარი მათ. ხოლო საუხუცესოდ რომელ მქონდა, მომიცემია შენდა, და გქონდეს საუხუცესოდ: ეგრისი, სვანეთი, თაკვერი, არგვეთი და გურია. ხოლო კლარჯეთი და შუა მთიულეთი მიეც ასულთა ჩემთა“ (ქართლის ცხოვრება, გვ. 241).

ქუთაისის გამოცხადება ქართლის სამეფოს დედაქალაქად თბილისის არაბთა მიერ დაპყრობის გამო

მეფე მირის ანდერძით მურვან ყრუს ლაშქართან შებრძოლების დროს სასიკვდილოდ დაჭრილმა მეფე მირმა ბრძანა „მამაცა ჩვენი (სტეფანოზი) მოკვდა შფოთსა ამას შინა და ვერ წარვეცით იგი მცხეთას, წარსცენ ძვალნი მისნი და დაჰფლენ საყდარსა ქუთათისსა, რათა იპოვოს იგი საწამებლად სამკვიდროსა ჩვენისა“ (ქართლის ცხოვრება, გვ. 241).

არჩილ მეფე ეგრისში

მეფე მირის ანდერძით ქართლის სამეფო გაიყო ორ ნაწილად. შუა ნაწილი, კლარჯეთი და მთიულეთი გადაეცათ მირ მეფის სიძეებს, ხოლო ეგრისი და კახეთი ვითარცა საუხუცესო და საუფლისწულო მიწაწყალი გადაეცა მირ მეფის ძმას მეფე არჩილს. მირის გარდაცვალების შემდეგ არჩილი გადავიდა ეგრისში – „წარმოვიდა არჩილ და დაემკვიდრა ეგრისს ვიდრე შორაპნადმდე და განაგნა ყოველნი ციხენი და ქალაქნი და აღაშენა ციხე საზღვარსა ზედა გურიისა და საბერძნეთისა. და წარხდა ამათ შინა წელიწადნი თორმეტი და იწყო შენებად ქართლმან. ხოლო განრყუნილ იყო საყოფელად მცხეთა. გარდამოვიდა არჩილ ეგრისით და დაჯდა ნაციხარსა ხიდრისასა“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 243).

ბაგრატიონები

არჩილ მეფესთან მივიდა კლარჯეთში მცხოვრები ერთ-ერთი ბაგრატიონი (კლარჯეთში ასევე ცხოვრობდა გურამ კურაპალატის ოჯახში) და თხოვა არჩილ მეფეს მიეცა ქართლის სამეფოს მკვიდრობის უფლება და რომელიმე რეგიონი. არჩილ მეფემ მას მისცა შულავერი და არტაანი.

„მაშინ მოვიდა მისა მთავარი ერთი, რომელ იყო ნათესავისაგან დავით

წინასწარმეტყველისა, სახელით ადარნასე, ძმისწული ადარნასე ბრმისა, რომლისა მამა მისი მზახებულ იყო ბაგრატიონიანთადე და ბერძენთა მიერ დადგინებულ იყო ერისთავად არეთა სომხითისათა და ტყვეობასა მას ყრუისასა შთასრულ იყო იგი შეიღთათანა გუარამ კურაპალატისთა კლარჯეთს და მუნ დარჩომილ იყო. ითხოვა არჩილისაგან და რქუა „უკეთუ ინებო და მყო მე ვითარცა მკვიდრი შენი, მომეც ქუეყანა“ და მისცა შულავერი და არტაანი“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 243).

არჩილ მეფე კახეთში

არჩილ მეფე გადავიდა თავის საბრძანებელში – კახეთში, აქ შეირთო ცოლი და რეზიდენცია ჰქონდა წუქეთში. ააშენა ქალაქი კასრი და ლაკუსტის ხევში ააშენა ციხე სიმაგრე. ამის შემდგომ მან ააშენა ერთ-ერთი ციხე-ქალაქი ნუხპატში.

„ამისა შემდგომად მოვიდა არჩილ კახეთად, და ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი, და აზნაურ ყვნა იგინი, აღაშენა ეკლესია საძმორს, შეირთო ცოლი ასული გუარამ კურაპალატისა, რომელი იყო შეიღთთაგან ვახტანგ მეფისათა, ბერძნის ცოლისა ნაშობთა. და დაჯდა წუქეთს და აღაშენა კასრი, და ხევსა ლაკუსტისასა აღაშენა ციხე. და პოვნა წუქეთს მთავარნი, რომელთადა მიებოძა ვახტანგ მეფესა წუქეთი, და იყო მაშინ რომელი ერისთავობდა თუშთა და ხუნზთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა, სახელით აბუხუასრო, და არა ინება მისგან წადებად წუქეთი. და აღაშენა ციხე-ქალაქი ერთი ნუხპატს ორთა წყალთა შუა, ხოლო ნუხპატელნი უწინარეს იყვნეს კაცნი წარმართნი და მხეცის ბუნებისანი, არამედ ყრუსა მოესრა სიმრავლე მათი და იძულებით მონათლნა არჩილ იგინი“ (ქართლის ცხოვრება, გვ. 244). [წუქეთი და ნუხპატო - კახეთში შედიან]

(ბაგრატიონების 7 ძმა ჯერ მივიდნენ სომხეთის ქვეყანა ეკლევში, აქედან, შემდეგ 4 ძმა წავიდა ქართლში,

მათგან ერთი დარჩა შიდა ქართლში, ხოლო სამი გადავიდა კახეთსა და კამბეჩოანში – „ოთხნი ესე ძმანი – გუარამ, საჰაკ, ასამ და ვარზაგარად წარმოემართნეს ქართლს... ხოლო სამნი იგი ძმანი ამის გუარამისანი წარვიდეს კახეთს (და საჰაკ დაემზახა ბაკურს, ძესა ნერსესისა), ხოლო ასამ და ვარზაგარდ წარვიდეს კამბეჩოანს, გარდაუქციეს ერი ვეზანს, ერისთავსა სპარსთასა და დაიპყრეს მათ კამბეჩოანი“ (სუმბატის ქრონიკიდან) ქ.ც., ტ. I, გვ. 220).

როგორც აღინიშნა, ეს ოთხი ბაგრატიონი ძმა, რადგანაც „ქართლში წარმოემართნეს“, ქართლის ბაგრატიონებად განიხილებოდნენ, შესაბამისად მათ ხელში მოქცეული კახეთი და ასევე კამბეჩოანი ქართლის ნაწილად ითვლებოდა.

შაქი (შაკისი)

ქართლის ცხოვრების მიხედვით ბაგრატიონების (ბაგრატიონიანების) ერთერთი წინაპარი - დავით წინასწარმეტყველის შთამომავალი (ნათესავი) აღარნასე (რომელიც იყო ძმისწული აღარნასე ბრმისა) ბერძენთა მიერ დაღვენილი იყო სომხეთში ერისთავად.

აღარნასე ბრმის მამა ყოფილა ბაგრატიონების მძახალი. ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ აღარნასე ბრმის მამის ქალიშვილი შეურთავს ერთ-ერთ ბაგრატიონიანს: შემდეგ ამ ოჯახის ერთი ნაწილი, კერძოდ კი აღარნასე ბრმის ძმისწულები მისულან შაქის ქვეყანაში ტარონიდან. რადგანაც შაქის ქვეყანა ეკუთვნოდა არჩილ მეფეს ამიტომაც ამ ძმებს დაჭირდათ არჩილ მეფის ნებართვა რომ მათ თავიანთი გამგებლობის ქვეშ მიეღოთ სამართავად შაქი. არჩილს მათთვის გადაუცია შაქი ვიდრე გულგულამდე. გულგულა ჩვენი კვლევით ხილხალასთან მდებარეობდა, და არა თელავთან, რადგანაც იორალაზნის შესართავიდან თელავამდე მოქცეული იყო კახეთის დიდი ნაწილი, რომელიც არჩილმა თავის ტაძრეულს გადასცა სამეგვიდრეოდ (ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი, და აზნაურ ყვნა ივინი), ანუ კახეთი უმკვიდრო არ იყო (როგორც შაქი და რანი, არამედ საკუთარი მკვიდრები

ჰყავდა კახეთის აზნაურების სახით). როგორც ითქვა, „ყოველი პირი კავკასიისა, რანით კერძი უმკვიდრო ქმნილ იყო“, ამიტომაც არჩილმა შაქში დაამკვიდრა ტარონიდან მოსული ბაგრატიონები:

„განძლიერებულ იყვნეს სარკინოზნი ქუეყანასა რანისასა, დაეპყრათ გაზირი და სომხითი, ჰბრძოდა მასლამა ბერძენთა. ხოლო ძმისწულნი აღარნასე ბრმისანი, რომელთა დასწუნეს მამის ძმასა თვალნი, წარმოვიდეს ტარონით შაკისად, სამნი ძმანი, და დაემკვიდრნეს მუნ, ბრძანებითა არჩილისითა, რამეთუ ყოველი პირი კავკასიისა, რანით კერძი უმკვიდრო ქმნილ იყო, ხოლო ჰერეთი და კახეთი ჭალაკთა და ტყეთაგან უკეთუ დარჩომილ იყო, და დაემკვიდრნეს სამნივე იგი ძმანი ვიდრე გულგულამდის“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 244).

ტარონელ ბაგრატიონებს არჩილმა სამკვიდროდ შაქი გადასცა – ე.ი. ქვეყანა იორალაზნის შესართავიდან ვიდრე გულგულამდე, ანუ ხილხალამდე, ამ პუნქტს ამჟამად „ფილფილა“ ჰქვია და ერთერთი სოფელია აზერბაიჯანის ვართაშენის (ოგუზის) რაიონში. 1310 წლის ცნობით, ეს რეგიონი (შაქი, ვართაშენი, კაბალა) ყოველთვის ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა.

პიტიახშები ტაოსა და წუქეთში

მურვან ყრუს შემოსევისას, როგორც სხვებმა, პიტიახშებმა გადაწყვიტეს თავი შეეფარებინათ კლარჯეთში, მაგრამ ისინი იქ არ შეუშვეს, ამიტომაც მათი ერთი ნაწილი გადასულა ტაოში და იქ კალმახში ციხესიმაგრე აუშენებიათ, ხოლო მეორე ნაწილი გადასულა კახეთში. მათ არჩილ მეფემ უბოძა წუქეთის რეგიონი და ქალაქი კასრი (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 244).

წმინდა მოწამე არჩილ მეფის გარდაცვალების შემდეგ მისი ორი ვაჟი იოანე და ჯუანშერი გადავიდნენ ეგრისში და თან გადაიყვანეს დედამისი და თავისი ორი დაი, ხოლო ჯუანშერი და სხვა ორი დაი დარჩნენ ქართლსა და კახეთში.

ჯუანშერმა შეირთო ადარნასე ბაგრატიონის ასული ლატავრი (ქ.ც., ტ. I, გვ. 252).

აფხაზეთი

„რამეს მოუძღურდეს ბერძენნი, გადგა მათგან ერისთავი აფხაზთა სახელით ლეონ, ძმისწული ლეონ ერისთვისა, რომლისად მიეცა სამკვიდროდ აფხაზეთი, ესე მეორე ლეონ ასულის წული იყო ხაზართა მეფისა და ძალითა მათითა გაადგა ბერძენთა, დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე, სახელ-იდგა მეფე აფხაზთა, რამეთუ მიცვალებულ იყო იუანე და დაბერებულ იყო ჯუანშერ და შემდგომად ამისა ჯუანშერცა მიიცვალა“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 251).

მიზეზი ამისა იყო ისიც რომ არაბთა შემოსევების გამო „იწყო შემცირებად მეფობამან დიდთა მეფეთა ხოას-როანთამან.

პირვალად უფლება სარკინოზთა განდიდნა და მიერთგან მიეცა ყოველი ესე ქვეყანა ჟამითი ჟამად რბევასა და ოხრებასა... და უკეთუ ვინმე გამოჩნდის შვილთა შორის ვახტანგისითა, რომელიმცა ღირს იყო მეფედ, იქნის შემცირებულ სარკინოზთაგან, რამეთუ დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგარინთა, შექმნეს სახლად საყოფელად თვისად“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 250).

კლარჯეთი და კახეთი ვიდრე ქსნამდე

„არამედ სიცოცხლესავე ჯუანშერისასა იცვალა ადარნასე ბაგრატიონიანმან ნასამადლი კლარჯეთისა, შაგშეთისა, აჭარისა, ნიგალისა, ასისფორისა, არტანისა, და ქვემოსა ტაოსა... და წარვიდა ადარნასე კლარჯეთად და მუნ მოკვდა... შემდგომად სიკვდილისა ადარნასესისა განადიდა უფადლმან მეფობა აშოტ კურაპალატისა, ხოლო ეუფლა ქართლს და საზღვართა მისთა... განდიდნა აშოტ კურაპალატი... და გრიგოლი მთვრობდა კახეთს... და დაიპყრა აშოტ კლარჯეთითგან ვიდრე ქსნამდე (შეებნეს ქსანსა ზედა აშოტმა და გრიგოლ“ (გვ. 251-253).

საზღვრები IX ს-ში

მოკლეს აშოტ კურაპალატი გარდაბანს ეკლესიასა შინა... „ხოლო აშოტ კურაპალატი მთავრობდა ქვეყანასა მას შინა, და სახლად მისსა იყო ბარდავი და ტფილისი და ჰქონდა მას ქვეყანა, რომელ არს გარემო მისსა... ეუფლა ქვეყანათა ვიდრე კარადმდე ბარდავის ქალაქისა“ (სუმბატის ქრონიკიდან) (ქ.ც. I. გვ. 253).

„მას ჟამს შეითქვენს გარდაბნელნი (გარდაბანი ალაზნის გაღმართ ჩაყოლები) და განაჩინეს ქორეპისკოპოსად დაჩი (ძე იოანე ქუაბულის ძისა) და შემდგომად ამისა დასვეს ქორეპისკოპოსად სამოელ დონაური“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 254).

აფხაზეთის კათალიკოსი

„ხოლო ამან ბაგრატ გააჩინა და განაწესა კათალიკოსი აფხაზეთს ქრისტეს აქეთ ყელ(830)“ (ბაგრატ ძე აშოტ კურაპალატისა) (ქ.ც., ტ. I, გვ. 255).

სარაპანა უცხოური წყაროებით

„დანარჩენ კოლხეთს რაც შეეხება, მისი დიდი ნაწილი ზღვასთანაა, კოლხიდის გავლით მიედინება მდინარე ფაზისი, დიდი მდინარე, რომლის სათავე არმენიაშია. ის იღებს შენაკადებს გლაგოსისა და ჰიპოსისა, მახლობელი მთების მდინარეებისა. ფაზისი გემთმავალია სარაპანამდე. ესაა სიმაგრე, რომელსაც შეუძლია მთელი ქალაქის მოსახლეობა დაიტოს. აქ გამავალი საურმე გზით ფენით ოთხ დღეში მიდიან კირამდე. მდ. ფაზისზე დევს იმავე სახელის მქონე კოლხების სავაჭრო ქალაქი, რომელიც ერთი მხრიდან მდინარით, მეორედან კი ტბითა და მესამედან ზღვითაა შემოსაზღვრული. აქედან ამისომდე და სინოპამდე ცურვას სჭირდება 2-3 დღე, რადგან ზღვის ნაპირას მიწა ჭყაპიანია, ხოლო

მდინარეთა შესართავები ჭაობიანი“ (სტრაბ. XI, II, 17).

აღსანიშნავია, რომ ჭოროხს გემთ-
მავალ მდინარედ მიიჩნევენ ცნობი-
ლი მკვლევარები დ. ბაქრაძე, ე. ვეიდენ-
ბაუმი, და გ. ყაზბეგი. ისინი წერენ,
რომ ართვინამდე ჭოროხზე 200-მდე
სავაჭრო ნავი დაცურავდა XIX საუკუ-
ნეშიც. ამ ნიშნით ჭოროხისა და ფაზი-
სის აღწერები მსგავსია, რადგანაც
ართვინის მსგავსად „სარაპანამდე
ფაზისი გემთმავალი“ იყო.

წყაროთა ცნობები და მკვლევართა
აღწერები უფლებას იძლევა სტრაბო-
ნისეული „სარაპანა“ შემდეგდროინდელ
ქ. ართვინის რეგიონთან მდებარედ
მივიჩნიოთ. მართლაც ართვინიდან
მტკვრამდე დაახლოებით „ოთხი გზის
გზა“ ანუ 60-70 კმ-ია. ეს უძველესი,
ჭოროხ-მტკვრის მაკავშირებელი გზა,
რომელსაც წყაროებში „გზა კლარჯე-
თისა“ ეწოდება და ის პირველ საუკუ-
ნეებშიც არსებობდა. ამ გზით უსარ-
გებელია ანდრია პირველწოდებულს,
ვახტანგ გორგასალს და სხვებს. ამ
საერთაშორისო სავაჭრო გზაზე მდებარე
არტანუჯი, კონსტანტინე პორფირო-
გენეტის სიტყვით, X ს-ში ვაჭრობდა
სირიასთან, სპარსეთთან, არმენიასთან
და იბერიასთან. ამ გზით მათი საქონე-
ლი შავ ზღვაზე გადიოდა და ამით მის
სავაჭრო წრეში აფხაზეთი და ბიზან-
ტია ერთვებოდა. ჭოროხ-ართვინ-არტა-
ნუჯ-არტან-მტკვრის გზა გაივლიდა
არსიანის ქედის მაღალ უღელტეხილს,
სადაც 2600 მეტრ სიმაღლეზე დაახ-
ლოებით ამჟამინდელ სოფელ ბაგდა-
სენტან (იმჟამინდელ იბერიაში) მდებარე-
ობდა სკანდას სიხე-სიმაგრე, VI საუ-
კუნისათვის პროკოფის სიტყვით.

იბერიის „ქვეყანაში არის ოთხი
შესასვლელი (გზა). ერთი მოდის
კოლხთა სიმაგრე სარაპანიდან და მისი
მახლობელი უღელტეხილიდან. აქედან
ფაზისი ხმაურიანი ზათქითა და
მღელვარე სწრაფი ნაკადით მიემარ-
თება კოლხეთში. ამ მდინარეზე 120
ხილია, ეს ადგილები დახრულია დიდი
წვიმების დროს წარმოქმნილი მთის
ნაკადულებით. ფაზისის სათავე იბე-
რიის მაღლა მდებარე მთებშია, სადაც
ის ივსება მრავალი წყაროთი,
დაბლობზე კიდევ მრავალ მდინარეს
იმატებს, მათ შორის გლაგოსსა და

ჰიპოსს. გავსილი შენაკადების წყლე-
ბით და სანაოსნოდ გამზადებული ეს
მდინარე ვარდება პონტოში. მის
შესართავში მდებარეობს ამავე
სახელის მქონე ქალაქი, რომლის
მახლობლადაც არის ტბა. ასეთია
კოლხეთიდან იბერიაში შესასვლელი,
ჩახერგილი კლდეებით, სიმაგრებითა
და ძალზე სწრაფი მდინარეებით“
(სტრაბ. XI, III, 4).

ე. ვეიდენბაუმის ცნობით, ჭოროხის
შესართავის დასავლეთ სანაპიროზე,
ზღვისპირზე, რამდენიმე ტბა იყო გო-
ნიოს ახლოს. აქ უნდა ვეძიოთ ქ. ფა-
ზისი. მდ. ფაზისი კი, როგორც აღი-
ნიშნა, მდინარე ჭოროხია, რომლის
სათავე, მართალია იბერიის მაღლა
მთებში იყო, მაგრამ არმენიის მიერ
იყო ხელღებული სტრაბონის ეპოქაში,
მსგავსია აღწერაც ფაზისისა.

ნოტიციათა რუკები VI-X სს.

(ნოტიციები ანუ კონსტანტინოპოლის
საპატრიარქოს საეპისკოპოსოთა
ნუსხები)

ნოტიციების გამოწვლილვითი ანა-
ლიზი აჩვენებს, რომ კონსტანტინოპო-
ლის საპატრიარქოს საეპისკოპოსოები
განლაგებულნი იყვნენ არა დასავლეთ
საქართველოში, არამედ ტრაპეზუნტის
რეგიონში, ხოლო დასავლეთ საქართ-
ველო მუდამ ქართული ეკლესიის
იურისდიქციაში შედიოდა, რასაც
აღნიშნავს კიდევ რუის-ურბნისის
კრების ძეგლისწერა, როცა წერს, რომ
ქართული ეკლესიის დამაარსებლებმა
სრულიად საქართველოსა და მთელი
ქართველი ერის მომცველი ეკლესია
დააფუძნეს და არა მისი რომელიმე ნა-
წილისა – წმ. ანდრია პირველწო-
დებულმა იქადაგა „ყოველსა ქვეყანასა
საქართველოისასა“, ხოლო წმიდა
ნინომ მოაქცია „ყოველი საგსება
ყოველთა ქართველთა ნათესავისა“.

ნოტიცია I

(გეორგია IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 126)

მიტროპოლიტები

11. ეპარქია II არმენიისა – სებასტიის
მიტროპოლიტი

12. ეპარქია ჰელენოპონტისა – ამასიის მიტროპოლიტი

13. ეპარქია I არმენიისა – მელიტინის მიტროპოლიტი

17. ეპარქია პოლემონის პონტოსი – ნეოკესარიის მიტროპოლიტი

27. ეპარქია ლაზიკისა – ფასიდის მიტროპოლიტი.

ავტოკეფალიები

ეპარქია ჯიქეთისა – ქერსონის ავტოკეფალია,

ეპარქია ჯიქეთისა – ბოსპორის ავტოკეფალია,

ეპარქია ჯიქეთისა – ნიკოფსიის ავტოკეფალია (Niksopheos) (ნიქსოფეოს),

ეპარქია II არმენიისა – ჰერაკლუპოლის ანუ ფილაქთეოს ავტოკეფალია, ეპარქია აბასგიისა – სებასტუპოლის ავტოკეფალია.

10. ეპარქია II არმენიისა – სებასტიის მიტროპოლიტი (იხ. გვ. 130)

- 1. სებასტუპოლის ეპისკოპოსი,
- 2. ნიკოპოლისის ეპისკოპოსი,
- 3. სატალას ეპისკოპოსი,
- 4. კოლონიის ეპისკოპოსი,
- 5. ბერისის ეპისკოპოსი.

26. ეპარქია ლაზიკისა – ფასიდის მიტროპოლიტი

- 1. როდოპოლისის ეპისკოპოსი
- 2. აბისსენტა (აბისსენის) ეპისკოპოსი
- 3. პეტრათა (პეტრონის) ეპისკოპოსი
- 4. ზიგანეფთა (ზიგანეონ) ეპისკოპოსი

ნოტიცია II

კონსტანტინოპოლის პატრიარქისადმი დაქვემდებარებულ ეკლესიათა კათედრების „სამიტროპოლიტო ქალაქები...“

- 1. კესარია... 11. სებასტია; 12. ამასია; 13. მელეტინე... 33. ტრაპეზუნტი... 55. კელძენე; 56. კოლონია“ (გეორგიკა IV, ნაწ. II, გვ. 131).

ნოტიცია III

კონსტანტინოპოლის საყდრისადმი დაქვემდებარებულ მიტროპოლიტთა და

მათი ხელქვეითი ეპისკოპოსების კათედრათა ნუსხა.

I. პირველი საყდარი ექვემდებარება კესარიის მიტროპოლიტს კაბადოკიაში.

XI. მეთერთმეტე საყდარი ექვემდებარება არმენიის სებასტიის მიტროპოლიტს (1. სებასტუპოლის ეპისკოპოსი; 2. ნიკოპოლის ეპისკოპოსი; 3. სატალას ეპისკოპოსი; 4. კოლონიას ეპისკოპოსი; 5. ბერისის ეპისკოპოსი).

XII. მეორემეტე საყდარი ექვემდებარება ამასიის მიტროპოლიტს ჰელენოპონტში (1. ამინის ეპისკოპოსი; 2. სინოპის ეპისკოპოსი; 3. იბორის ეპისკოპოსი; 4. ანდრაპის ეპისკოპოსი; 5. ზილხის ანუ ლეონტოპოლისის ეპისკოპოსი; 6. ზელის ეპისკოპოსი).

XIII. მეცამეტე საყდარი ექვემდებარება მელიტინის მიტროპოლიტს II არმენიაში (...).

XVIII. მეთვრამეტე საყდარი ექვემდებარება ნეოკესარიის მიტროპოლიტს პოლემონის პონტოში (1. კერასუნტის ეპისკოპოსი; 2. პოლემონიონის ეპისკოპოსი; 3. კომანის ეპისკოპოსი; 4. ალიის ეპისკოპოსი; 5. რიზეს ეპისკოპოსი; 6. კოკის ეპისკოპოსი; 7. ევნიკის ეპისკოპოსი; 8. არდასის ეპისკოპოსი; 9. მარტიროპოლის ეპისკოპოსი; 10. იფსელის ეპისკოპოსი... 26. როდიაპოლის (როდოპოლისის) ეპისკოპოსი.

XXXIII. ოცდამეცამეტე საყდარი ექვემდებარება ტრაპეზუნტის მიტროპოლიტს ლაზიკაში (1. ხერციანის ეპისკოპოსი; 2. სამუზურის ეპისკოპოსი; 3. ხალევის ეპისკოპოსი; 4. პაპერის ეპისკოპოსი; 5. კერამევის ეპისკოპოსი; 6. ლერის ეპისკოპოსი; 7. ბიზანის ეპისკოპოსი; 8. საკაბის ეპისკოპოსი; 9. ტოხარბიდის ეპისკოპოსი; 10. ტოხანტიერდის ეპისკოპოსი; 11. სილნუტის ეპისკოპოსი; 12. ფასიანის ეპისკოპოსი; 13. სერმაძის ეპისკოპოსი; 14. ანდაქტის ეპისკოპოსი; 15. ზარიმანის ეპისკოპოსი).

XLVI ორმოცდამეექვსე საყდარი ექვემდებარება კამახის მიტროპოლიტს არმენიაში: 1. კელძენეს ეპისკოპოსი... ექვემდებარება კელძენეს, კორძენეს და ტარონის მიტროპოლიტს“ (გეორგიკა, IV, ნაწ. II, გვ. 134).

ნოტიცია IV
(გეორგიკა IV, ნაწ. II, გვ. 135, 136, 137)

„მოსაყდრე მიტროპოლიტთა სიის შესახებ ზოგიერთი მათგანი იწოდებოდა ექსარქოსებად და უპატოსნებად, ზოგიერთნი კი მხოლოდ უპატოსნეებად –

I. კაპადოკიის ექსარქოსის მიტროპოლიტი ... მთელი აღმოსავლეთის ექსარქოსი;

VIII. სებასტიის მიტროპოლიტი მთელი არმენიისა;

IX. ამასიის მიტროპოლიტი ევქსინის პონტოსი;

X. მელიტენის მიტროპოლიტი მეორე არმენიისა;

XXX. მიტროპოლიტი ტრაპეზუნტისა, მთელი ლაზიკისა, მას ახლა ექსარქოსის ადგილი უჭირავს.

აქამდე ჩამოთვლილნი იყვნენ ეპარქიის მქონენი, ყველა დანარჩენი მხოლოდ უპატოსნეებად იწოდებოდა... აქრეპისკოპოსთაგან განდნენ [მიტროპოლიტებად] შემდეგნი:

10. მეტრანის, რომელიც აგრეთვე ჯიქეთისად (ძიხიას) იწოდება;

15. ნოეკესარის [არქიეპისკოპოსთაგან], ექსარქონტისა და რიზეს [მიტროპოლიტი];

25. კამახის [არქიეპისკოპოსთაგან] კელძენეს [მიტროპოლიტი].

ნოტიცია V
(გეორგიკა IV, ნაწ. II, გვ. 137, 138)

„...საპატრიარქო საყდარი კონსტანტინოპოლისა... რომელშიც შედის ევროპა და აზია ვიდრე დასავლეთის სიცილიამდე, კიკლიდემი ვიდრე პონტომდე და ხერსონამდე, აბაზიამდე და ქალდიაამდე და ხაზარეთამდე და კაპადოკიამდე შეიცავს ჩრდილოეთის ყველა მიდამოს...

საპატრიარქო საყდარი ანტიოქიისა... ვიდრე იბერიამდე და აბასიამდე და არმენიამდე და შიდაუ-

დაბნობამდე... შეიცავს მიდამოებს აღმოსავლეთისას, სადაც მზე ამოდის“.

ნოტიცია VI
(გეორგიკა IV, ნაწ. II, გვ. 139)

„მოსაყდრე მიტროპოლიტთა ნუსხა...

11. ეპარქია I არმენიისა – სებასტიის მიტროპოლიტი;

12. ეპარქია ჰელენოპონტისა – ამასიის მიტროპოლიტი;

13. ეპარქია I არმენიისა – მელიტენის მიტროპოლიტი;

28. ეპარქია ლაზიკისა – ფასიდის მიტროპოლიტი;

ავტოკეფალურ არქიეპისკოპოსთა ნუსხა

25. ეპარქია ჯიქეთისა (ძიხიას) – ქერსონის არქიეპისკოპოსი;

26. ეპარქია ჯიქეთისა – ბოსფორის არქიეპისკოპოსი;

27. ეპარქია ჯიქეთისა – ნიკოფსიის (იკსოფოს) არქიეპისკოპოსი;

34. ეპარქია არმენიისა – ჰერაკლიუპოლის ანუ პედახთის არქიეპისკოპოსი;

35. ეპარქია ამასიისა – სებასტოპოლის არქიეპისკოპოსი;

37. ეპარქია პოლემონის პონტოსი – ტრაპეზუნტთა არქიეპისკოპოსი;

ნოტიცია VII
(გეორგიკა IV, ნაწ. II, გვ. 140)

„ეპიფანე კვიპროსელ არქიეპისკოპოსის მიერ შედგენილი ეკთესისი პირველწოდებულ პატრიარქთა და მიტროპოლიტთა

მიტროპოლიტთა დასახელება:

11. მეორე არმენიის ეპარქიისა – სებასტიის მიტროპოლიტი;

12. ჰელენოპონტოს ეპარქიისა – ამასიის მიტროპოლიტი;

13. პირველი არმენიის ეპარქიისა – მელიტენის მიტროპოლიტი;

27. ლაზიკის ეპარქიისა – ფასიდის მიტროპოლიტი.

ავტოკეფალურ არქიეპისკოპოსთა შესახებ

24. ჯიქეთის (Zixias) ეპარქიისა – ხერსონესის არქიეპისკოპოსი;

25. ჯიქეთის ეპარქიისა – ბოსფორის არქიეპისკოპოსი;

26. ჯიქეთის ეპარქიისა – ნიკოპსიის (Niksifeos) არქიეპისკოპოსი;

33. II არმენიის ეპარქიისა – ჰერაკლიუპოლის არქიეპისკოპოსი;

34. აბაზგიის ეპარქიისა – სებასტუპოლის არქიეპისკოპოსი.

(აშკარა შეცდომაა, უნდა იყოს ამასიის ეპარქიისა – სებასტუპოლის არქიეპისკოპოსი, როგორც ეს არის VI და VIII ნოტიციებში [Eparchia Amasias - Sebastopoleos].

შემდეგ დაკონკრეტებულია სამიტროპოლიტოებში შემავალი საეპისკოპოსოები – „ეპარქია ლაზიკისა, ფასიდის [Fasidos] მიტროპოლიტი, მას ექვემდებარება ოთხი ქალაქი, ე.ი. ოთხი ეპისკოპოსი:

- როდოპოლისის ეპისკოპოსი;
- საისინთა [Saesinon] ეპისკოპოსი;
- პეტრას [Petron] ეპისკოპოსი;
- ზიგანეეთა [Zeganeon] ეპისკოპოსი;

ნოტიცია VIII

(გეორგიკა, IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 141)

„მოსაყდრე მიტროპოლიტთა ნუსხა:

11. ეპარქია არმენიისა – სებასტიის მიტროპოლიტი;

12. ეპარქია ჰელენოპონტისა – ამასიის მიტროპოლიტი;

13. ეპარქია I არმენიისა – მელიტენის მიტროპოლიტი;

27. ეპარქია ლაზიკისა – ფასიდის მიტროპოლიტი;

ავტოკეფალურ არქიეპისკოპოსთა ნუსხა:

ეპარქია ჯიქეთისა (Zichias) – ხერსონის არქიეპისკოპოსი;

ეპარქია ჯიქეთისა – ბოსფორის არქიეპისკოპოსი;

ეპარქია ჯიქეთისა – ნიკოფსიის არქიეპისკოპოსი (Niksifeos);

ეპარქია I არმენიისა – ჰერაკლიუპოლის არქიეპისკოპოსი;

ეპარქია ამასიისა – სებასტუპოლის არქიეპისკოპოსი;

ეპარქია პოლემონის პონტოსი – ტარაპეზუნტის არქიეპისკოპოსი.

11. II არმენიის ეპარქიის სებასტიის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან:

- ა) სებასტუპოლის ეპისკოპოსი;
- ბ) ნიკოპოლის ეპისკოპოსი;
- გ) სატალის ეპისკოპოსი;
- დ) კოლონიის ეპისკოპოსი;
- ე) ბირისის ეპისკოპოსი;

12. ჰელენოპონტის ეპარქიის ამასიის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან:

- ა) ამასიის;
- ბ) იბორის;
- გ) სინოპის;
- დ) ანდრაპის;
- ბალიხის (ლეონტოპოლის) ეპისკოპოსები.

13. I არმენიის მელიტენის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან:

- ა) არკის;
- ბ) კუკუსის;
- გ) არაბისის;
- დ) არიბრათის;
- ე) კომანის ეპისკოპოსები.

17. პოლემონის პონტოს ეპარქიის ნეოკესარიის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან:

- ა) ტარაპეზუნტის;
- ბ) კერასუნის;
- გ) პოლემონიონის;
- დ) კომანის ეპისკოპოსები;

27. ლაზიკის ეპარქიის ფასიდის [მიტროპოლიტს] ექვემდებარებიან:

- ა) როდოპოლისის;
- ბ) საისინის;
- გ) პეტრას;
- დ) ზიგანეეთა (Ziganeos) ეპისკოპოსები.

ამ ნუსხაში წერია: „ეპარქია ამასიისა – სებასტუპოლის არქიეპისკოპოსი“, ს. ყაუხჩიშვილმა მიიჩნია, რომ აქ სიტყვა „ამასიის“ ნაცვლად უნდა დაიწეროს სიტყვა „აბასგია“.

ამ თავის მოსაზრების შესაბამისად მან შემდგომ, იმავე წიგნის ცხრილში მართლაც სიტყვა „ამასიის“ ნაცვლად ჩაწერა სიტყვა „აბასგია“, ოღონდ ბერძნული შრიფტით, ამან კი მკითხველს შეუქმნა შთაბეჭდილება თითქოსდა დედანში ეწერა „ეპარქია აბასგისა – სებასტუპოლის არქიეპისკოპოსი“. ის, როგორც ითქვა სიტყვა „ამასიას“ ურთავს ასეთ შენიშვნას – „უნდა იყოს აბასგია“, იხ. გვ. 139, ხოლო ამავე წიგნის 139-ე გვერდზე შენიშვნაზე წერს – „ამასია – აშკარა შეცდომაა, უნდა იყოს აბასგია“ (გეორგიკა, IV, ნაწ. II, გვ. 139, 141) და ცხრილი გვ. 192-ის შემდეგ). ასე, რომ ამ ნოტიციების დედნებში ეწერა არა „აბაზგია“ არამედ „ამასია“. სიტყვა „ამასია“ სიტყვა „აბასგით“ შეცვალა ქართველმა მთარგმნელმა.

ფასიდი

ფასიდი – ლაზიკის ქვეყანაში მდებარეობდა. ბიზანტიის იმპერიაში თავის მიერ ხელდებულ არმენიაში ბიზანტიური ჯარების ხელმძღვანელად დანიშნა სამხედრო მოხელე, რომელსაც „არმენიის დუკა“ ეწოდებოდა. ერთ პერიოდში მისი ხელმძღვანელობის ქვეშ მოექცა პონტოში განლაგებული ბიზანტიური ჯარების მმართველობაც. არმენიის დუკას, ზიგანას, მოხორას, სებასტოპოლის, როდოპოლისსა და პიტიუნტში, როგორც ითქვა, ჰყავდა თავისი ჯარის ნაწილები. ამასთან დაკავშირებით ნ. აღონცი წერს, რომ არმენიის დუკას განმგებლობა არ ვრცელდებოდა აფხაზეთის მიწა-წყალზე, არამედ ის იყო ე.წ. I არმენიისა და პონტოს სამხედრო გამგებელი, ამიტომაც მისი ჯარი იდგა არა აფხაზეთის ბიჭვინთაში, არამედ პონტოს პიტიუსაში ე.ი. ლაზიკაში. აქედან გამომდინარე ფასიდი უნდა იყოს ათინას რეგიონის ერთერთი პუნქტი, შავი ზღვის პირზე, შესაძლოა თანამედროვე პაზარი (ოფ-რიხესთან). ნ. აღონცი და პ. ინგოროყვა აქ ათავსებდნენ ძველ პიტიუნტს (პიტიუსას), საიდანაც იყო I მსოფლიო კრებაში მონაწილე ეპისკოპოსი.

გელასი კესარიელისა და გელასი კვიზიკელის ცნობით წმ. ნინომ იქადაგა ლაზეთშიც (მოაქცია იბერები და ლაზები); XVII ს-ის ლაზიკის მიტროპოლიტ გერმანეს ცნობით, ჰოფში ნინომ დაარსა კათედრა, ეს უნდა იყოს ძველი პიტიუნტი, რომელსაც VII-IX სს-ში, ჩანს ერქვა „ფასიდი“ (აქ, ახლაც გავრცელებულია ტოპონიმები და პუნქტები „ფაზ“, „ფას“, „პაზ“, ფუძე-ძირის მქონე, მაგალითად, „პაზარი“, „ესკი-პაზარი“, „დერნეპაზარი“, „პაზარიოლუ“ და სხვა). ესენია „ფას“-„პაზ“ ფუძე-ძირის მქონე ტოპონიმები და დასახლებული პუნქტები – მათი სახელწოდებები ამ ძველ ფუძე-ძირთან უნდა იყოს დაკავშირებული და არა სიტყვა „პაზართან“.

ნოტიცია IX

(გეორგიკა, IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 143)

მიტროპოლიტთა ნუსხა (როგორც ის აღწერილია კარტოფილაკიონში) და ნუსხა მიტროპოლიტებზე დაქვემდებარებული ეპისკოპოსებისა –

11. ეპარქია არმენიისა – სებასტიის [მიტროპოლიტი] (სებასტუპოლის ეპისკოპოსი, ნიკოპოლის, სატალის, კოლონიის, ბირესის ეპისკოპოსები);

12. ეპარქია ჰელენოპონტიისა – ამასიის [მიტროპოლიტი] (ამასიის, იბორის, სინოპის, ანდრაპის, ზილახის ანუ ლეონტოპოლის ეპისკოპოსები);

13. ეპარქია არმენიისა – მელიტენის [მიტროპოლიტი] (არკის, კუკუსის, არაბისის, არიარათის, კომანის ეპისკოპოსები);

17. ეპარქია პონტოპოლემონიაკისა – ნეოკესარიის [მიტროპოლიტი] (ტრაპეზუნტის, კერასუნტის, პოლემონიონის, კომანის ეპისკოპოსები);

27. ეპარქია ლაზიკისა – ფასიდის (Fasidos) [მიტროპოლიტი] (როდოპოლისის, საისენთა (აბისენთა), პეტრის, ზიგანეთა (ზიგანეთა – Ziganeon) ეპისკოპოსი.

ნოტიცია X

(გეორგიკა, IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 144-145)

სამიტროპოლიტთა, საარქიეპისკოპოსთა და მიტროპოლიტებისადმი დაქვემდებარებულ საეპისკოპოსოთა ნუსხა:

11. სებასტიის სამიტროპოლიტო (არმენიის სებასტიას ექვემდებარება სებასტუპოლის, ნიკოპოლისის, სატალიონის, მერისის კათედრები);

12. ამასიის სამიტროპოლიტო (ჰელენოპონტიის ამასიას ექვემდებარება ამინსის, სინოპის, ივორთა, ანდრაპის, ზალიხის (ლეონტოპოლის) კათედრები);

13. მელიტენის სამიტროპოლიტო;

33. ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტო (ლაზიკის ტრაპეზუნტს ექვემდებარება – ხერიანთა, ხამაჩურის, ხალხევის, პაიპერტის, კერამევის, ლერიონის, ვიზანტის, საკავის, სავიდიტის, ხანძიორძის, ოლნუტის, ფასიანის, ტოსერმანძის, ანდაკის, ზაარნიკის – სულ 15 კათედრა);

55. კელძენეს სამიტროპოლიტო;

61. ალანის სამიტროპოლიტო;

89. რიხეს სამიტროპოლიტო.

მთარგმნელს გამორჩენია და მერე შეუვსია -

18. პოლემონის პონტოს ნეოკესარიას ექვემდებარება [კათედრები] კერასუნტისა, პოლემონიონისა, კომანისა, ალიისა, რიზესი, კოკისა, ევნიკისა. ესენი არიან არადისა, მარტიროპოლისა, იფსელისა. სულ 10 კათედრა“.

ნოტიცია - XI-XII საუკუნეების ვითარებას ასახავს.

ნოტიცია X (ა) (გეორგიკა IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 147-172)

I. სიაში - კონსტანტინოპოლის პატრიარქისადმი დაქვემდებარებულ 85 მიტროპოლიტთა შორის დასახლებულია:

- 11. არმენიის - სებასტიის მიტროპოლიტი;
- 12. ჰელენოპონტის ამასიის მიტროპოლიტი;
- 13. არმენიის - მელიტენის მიტროპოლიტი;
- 18. ნეოკესარიის მიტროპოლიტი;
- 33. ტრაპეზუნტის მიტროპოლიტი;
- 45. კამახის მიტროპოლიტი;
- 65. კერასუნტის მიტროპოლიტი.

II. სიაში - კონსტანტინოპოლის პატრიარქისადმი დაქვემდებარებულ 31 არქიეპისკოპოსთა შორისაა ... 20. მისთიის [სოტერიოპოლის საარქიეპისკოპოსო].

III. სიაში - სამიტროპოლიტოებში შემავალ საეპისკოპოსო საყდართა შორის დასახლებულია:

- 11. არმენიაში სებასტიის სამიტროპოლიტოში - 1. სებასტუპოლის; 2. ნიკოპოლის; 3. სატალის; 4. კოლონიის; 5. ბერისის ეპისკოპოსები;
- 12. ჰელენოპონტისში - ამასიის სამიტროპოლიტოში - 1. ამინსის; 2. სინოპის; 3. იბორის; 4. ანტრაპოდის; 5. ზალიხის; 6. ზელის ეპისკოპოსები;

19. პოლემონის პონტოს - ნეოკესარიის სამიტროპოლიტოში - 1. კერასუნტის; 2. პოლემონიონის; 3. კომანის (ჰალიის); 4. ორიზის (კოკის, ევნიკის, არადასის, მარტიროპოლის, ჰიფსელის) ეპისკოპოსები;

34. [ლაზიკეში] - ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოში - 1. ხერციანის; 2. ხამაზურის; 3. ხაიონის; 4. პაიპერტის; 5. კერამევის; 6. ლერიონის; 7. ბიზანის [საკაბის; ხაბიძიტის; ხანძიორზის; ოღნუტის; ფასიანის; ტოსერმანძისა; ანდაკის; ზარინაკის] ეპისკოპოსები;

47. არმენიის კამახის სამიტროპოლიტოში -

1. კელძინის (ხორძენას ?) ეპისკოპოსი ... სულ 8;

55. [კელძენეს სამიტროპოლიტოს...]. კორძენის ეპისკოპოსი.

ნოტიცია X (ბ) (გეორგიკა IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 172-176)

კონსტანტინოპოლის სამიტროპოლიტოთა სიაში 11, 12 და 33-ე ნომრად დასახელებული სებასტია, ამასია და ტრაპეზუნტი.

საარქიეპისკოპოსთა შორის „47. სებასტოპოლი“.

11. არმენიაში - სებასტიის სამიტროპოლიტოს: 1. სებასტოპოლის; 2. ნიკოპოლის; 3. სატალას; 4. ბერისის ეპისკოპოსები;

12. ჰელენოპონტოში - ამასიის სამიტროპოლიტოსი: 1. ამასიის; 2. სინოპის; 3. იბორის (ანუ პიმოლისის); 4. ანდრაპის; 5. ზალიხის (ანუ ლეონტოპოლის) ეპისკოპოსები;

33. ლაზიკეში - ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოს: 1. ხერციანის; 2. ხამაპურის; 3. ხახეის; 4. პაიპერის; 5. კერამევის; 6. ლერიონის; 7. ბიზანის ეპისკოპოსები;

46. კამახის სამიტროპოლიტოს: 1. კელძენეს ეპისკოპოსი.

ნოტიცია X (გ) (გეორგიკა IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 177-178)

კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს სამიტროპოლიტოთა სიაში არიან ამასიას, ნეოკესარიასა და ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოები, ხოლო საარქიეპისკოპოსოთა შორის ერთ-ერთია - სოტერიოპოლისის არქიეპისკოპოსი;

12. ჰელენოპონტიში ამასიის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან – 1. ამისიის; 2. სინოპის; 3. იბორის; 4. ანდრაპის; 5. ზალიას ეპისკოპოსები;

13. პოლემონიკონში ნეოკესარიის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან – 1. კერასუნის; 2. პოლემონის; 3. კომანას ეპისკოპოსები;

33. ლაზიკაში ტრაპეზუნტის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან – 1. ხერინას; 2. ხანატოძურის; 3. ხალის; 4. პაიპერის; 5. კერამევის; 6. ლერიონის; 7. ბიზანას.

ნოტიცია X (დ)

(გეორგიკა IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 179)

1. კაპადოკიის ეპარქია – კესარიის მიტროპოლიტი;

13. არმენიის ეპარქია – მელიტენის მიტროპოლიტი;

18. პოლემონის პონტოს ეპარქია – ნეოკესარიის მიტროპოლიტი;

33. ლაზიკის ეპარქია – ტრაპეზუნტის მიტროპოლიტი.

საარქიეპისკოპოსო – ჯიქეთის ეპარქიაში – ხერსონისა, ბოსფორისა და მატრახისა.

I. ეკთესისები მოთავსებულია სხვადასხვა კრებულებში;

II. ეს ხელნაწერები ეკუთვნიან XVII-XVIII სს-ს.

მიიხნევა, რომ:

ა) I, VI, VII, VIII და IX ეკთესისები დაწერილია ლეონ VI-ის მეფობამდე (886-911 წლებში).

ბ) II, III, IV, X, XI, XII, XIII, XIV ეკთესისები დაწერილია ლეონ VI-ის მეფობის (886-911) შემდეგ.

ს. ყაუხჩიშვილმა მიიხნია, რომ

ა) როდოპოლისის, საისინის, პეტრასა და ზიგანას საეპისკოპოსოები მდებარეობდნენ დასავლეთ საქართველოში; სინამდვილეში ისინი მდებარეობდნენ ტრაპეზუნტის რეგიონში – ისტორიულ ქალაქში.

ბ) ასევე, მან თავისი შეხედულებით VI და VIII ნოტიციებში სიტყვა „ამასია“ შეცვალა სიტყვა „აბასგით“

ამიტომაც, ამის შედეგად შეცდომით „ამასიის სებასტოპოლისის“ მაგიერ დაწერა „აბასგის სებასტოპოლისის“, რითაც დაასკვნა, თითქოსდა აფხაზეთში არსებობდა სებასტოპოლის ავტოკეფალური არქიეპისკოპოსი.

მთი აბაზგის სებასტოპოლისის ავტოკეფალიის შესახებ

ნოტიციებში მოხსენიებული სებასტოპოლისი პონტოს რეგიონში მდებარეობდა და არა აფხაზეთში. სებასტოპოლისი ნოტიციებში სულ მოხსენიებულია 4-ჯერ. ის იყო სადავო კათედრა ჰელენოპონტის ამასიის სამიტროპოლიტოსა და I არმენიის სებასტიის სამიტროპოლიტოს შორის. მიზეზი ამისა იყო ის, რომ ქალაქი სებასტოპოლისი თითქმის თანაბრად იყო დაშორებული ამასიასა და სებასტიას, ის მათ შორის მდებარეობდა. ამიტომაც ხან ამასიას სამიტროპოლიტოში შედიოდა და ხანაც სებასტიაში.

მაგალითად – VI და VIII ნოტიციებში სებასტოპოლისი შედის ამასიის სამიტროპოლიტოში.

III, IV, იმავე VIII, IX, XI, XII, XIII ნოტიციებში სებასტოპოლისი II არმენიის სებასტიის სამიტროპოლიტოში შედის.

აღსანიშნავია, რომ შეცდომით I და VII ნოტიციებში ამასიის სამიტროპოლიტოს ნაცვლად ნოტიციებში წერია „აბასგის ეპარქია“, ამის მიზეზი უნდა იყოს ის, რომ XV-XVII საუკუნეები, ამ ნუსხების გადაწერის დროს ამასია დამცრობილი იყო, ხოლო აბაზგია – დიდი ქრისტიანული ეკლესია (აფხაზეთი).

ნიკოფსია არ იყო საკათედრო ცენტრი

ნოტიციებში იხსენიება „ეპარქია ზიქიისა“. იყო თუ არა ის ქართული ჯიქეთი – საკვლევი, საქმე ისაა, რომ ზიქიის ეპარქიაში შედიოდნენ ისეთი ცნობილი ქალაქები ყირიმის ნახევარკუნძულზე, როგორც იყო ხერსიონესი და ბოსფორი, მათგან ქართული ნიკოფსია ძლიერ იყო დაშორებული,

ამიტომაც ზიქიის ეპარქიაში შემავალ ნოტიციებში – ხერსონესთან და ბოსფორთან ერთად ნახსენები მესამე ქალაქი – (Niksofeos). ნიკსოფეოს იყო არა ნიკოფსია, არამედ სწორედ ის როგორც იწერებოდა – ნიკსოფეა, ეს ქალაქი – ნიკსოფეა უნდა ყოფილიყო ხერსონეს-ბოსფორის ვრცელი რეგიონის ქალაქი (სავარაუდოდ თანამედროვე როსტოვი), ამ რეგიონს (ხერსონეს-ბოსფორისას) ერქვა Zixias და არა ჯიქეთი.

რიზე

ბრძოლა რიზესათვის მიმდინარეობდა ნეოკესარიის ამასიის სამიტროპოლიტოსა და ლაზიკის ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოს შორის.

ერთ პერიოდში რიზემ მიიღო ორივესაგან დამოუკიდებელმა და ჩამოყალიბდა ცალ-ცალკე სამიტროპოლიტოდ, მაგრამ საბოლოოდ ის მაინც ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოს ეპარქიად გადაიქცა.

XV-XVII სს-თა ბერძნული ხელნაწერების გადამწერთა შეცდომები

ზოგიერთ ნოტიციაში აშკარა შეცდომით I არმენიას ეწოდება II არმენია, ხოლო სებასტოპოლი მიეკუთვნება როგორც სებასტის სამიტროპოლიტოს (გვ. 130) ისე „აბაზგიის სებატუპოლის ავტოკეფალიას“.

შვიდი მოწამე ძმა

- 1) ორენტიოსი; 2) ეროტიოს; 3) ფარნაკიოს; 4) ფირმოს; 5) ფირმინოს; 6) კვირიაკოს; 7) ლონგინოს.

შვიდ ქრისტიან ძმას უარი ვერ ათქმევინეს ქრისტიანობაზე, განსასჯელად გააგზავნეს I არმენიის ადმინისტრაციულ ცენტრ ქ. სატალაში. არმე-

ნიის დუკამ (დუქსმა Dux) განსაჯა ისინი, და გადაწყვიტა თუ ძმები თაყვანს არ სცემდნენ კერპებს, მაშინ ისინი გადაესახლებინა. ქართული თარგმანის მიხედვით, ისინი არმენიის დუკამ გადაასახლა „აფხაზეთსა და ჯიქეთში“ (IV ს-მდე შეუძლებელია დასავლეთ საქართველოს რქმეოდა „აფხაზეთი“, ამიტომაც ალბათ დედანში ეწერა „სარმატია“ (რადგანაც დასავლეთ საქართველოს ასე უწოდებდნენ „სომხური გეოგრაფიის“ მიხედვით), ქართული თარგმანის ერთ-ერთ ვარიანტში მართლაც „აფხაზეთის“ ნაცვლად „ოსეთი“ წერია (გეორგიკა, IV, ნაწ. II. გვ. 415, შენიშვნა №1). ძმებმა უარი განაცხადეს და მტკიცედ დაიცვეს სარწმუნოება, ამის გამო დუქსმა ისინი ტრაპეზუნტში ჩასხა გემში და გაამგზავრა დასავლეთ საქართველოს მიმართულებით, გზაში დაიღუპა შვიდივე ძმა, კერძოდ

- 1) წმ. ეროსი დაიღუპა – „ბანაკებში“ ანუ კენეპარამბილეში;
- 2) წმ. ორენტი – რიზეონში (რიზეში);
- 3) წმ. ფარნაკი – კორდილოსში (კორდულა-რიზესა და ათინას შუა, გეორგიკა, IV, ნაწ. II. გვ. 415. შენიშვნა 5);
- 4) წმ. ფირმოსი – აფსარონში;
- 5) წმ. ფირმინოსი ასევე – აფსარონში;
- 6) წმ. კვირიაკოს – „საეგროსა ქვეყანასა, ადგილსა-ზიდანეოს“ (ე.ი. ლაზიკის ქვეყნის პუნქტში – „ზიგანეონ“ (იქვე, გვ 415);
- 7) წმ. ლონგინოს – „განვიდა რა ზღვასა აფხაზეთად... დაეფლა პიტოტას“ (ე.ი. ძველ პიტუნტთან). პიტია-პიტოტას ნ. აღონცი, პ. ინგოროყვა და სხვანი რიზესთან ათავსებდა).

ტერიტორიას ხუფათიდან (ხოფადან) ბათუმის მიმართულებით – აფხაზეთის (ივერიის) მიწა-წყლად მიიჩნევდნენ.

არმენიის დუქსი და ზიგანა
(მოხორა, ისუპორტი, კენეპარამბოლე, პიტია, სებასტოპოლისი)

“К востоку от Зиганы, по сие время стоит древняя Мохора, стоянка

римской когорты – chaszanenica равно- сильно Gizeninic peut. и может быть сопоставлена с нынешней Хадзано, древней у реки Деирмендере.

Usiportus – Issau Limen Arruaha, позднее Сусарния, ныне Сюрмене, гавань на Черном море вправо от Трапезунта.

Gaena parambola – kene parembole, новый лагерь-

Phitia u sebastopolis – некоторыми признаются за лазские укрепления Питиунт и Севастополь; на это справедливо возражают, что при составлении Not. dign., названные города еще не были подчинены римлянам, и власть дука не могла заходить так далеко“ (б. აღონცი, არმენია, იუსტინიანეს ეპოქაში, რუს. ენაზე, 1908, გვ. 100-101).

ე.ი. არმენიის დუკას საგამგებლოში შედიოდა 1) ზიგანა; 2) მოხორა; 3) ისსუპორტი (სურმენე); 4) კენეპარამბოლე; 5) პიტია; 6) სებასტოპოლისი;

თუ დავეუჯერებთ ს. ყაუხჩიშვილს (მისი აზრი კი მთელმა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ მიიღო XX ს-ში), მაშინ მუხურისი, ბიჭვინთა და სოხუმი არმენიის დუკას გამგებლობაში შედიოდა, რაც ასე არ იყო. არმენიის დუკას ხელისუფლება ასე შორს არ ვრცელდებოდა. ნ. აღონცის აზრით, ეს პუნქტები მდებარეობდნენ ხუფათამდე, ანუ „საქართველო-საბერძნეთის საზღვრამდე“, რაც სწორია.

ს. ყაუხჩიშვილის აზრით „მოხორა“ არის ისტორიული მუხურისი, პიტია-ბიჭვინთა, სებასტოპოლისი – კი სოხუმი. ნ. აღონცი კი – მოხორა – ზიგანასთან მდებარეობდა, სებასტოპოლისი კი – ამასიასთან.

ქართული მრევლი ისტორიული არიან-ქართლის მიწაზე „მეორე ივერიის“ საკათალიკოსო, ვალაშკერტის ქართული საეპისკოპოსო და „აღმოსავლეთის კათალიკოსნი“

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით, მის ეპოქაში, ივერია მდებარეობდა არა ანისის ჩრდილოეთით, არამედ დასავლეთით. „ივერია“ ერქვა ტაოსა

და ბასიანს. ჯერ კიდევ VI ს-ში „ივერთა მთავარი“ ტაოს მფლობელს ერქვა, ხოლო ანისის ჩრდილოეთით, არაბთა შემოსევების შემდეგ, თბილისის საამირო და ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო ჩამოყალიბდა, ხოლო შიდა ქართლი სადავო ქვეყნად იქცა აფხაზეთის, კახეთისა და თბილისის საამირო-სამთავროთა შორის. ამ დროს სახელი „ივერია“ განაგრძობდა არსებობას და ეს სახელი, როგორც წესი, ერქვა ტაოს მიწა-წყალს (ბასიანთან ერთად) და ტაოს მომიჯნავე მხარეებსაც. ამიტომაც, ტაოს სამეფოს ყოფილ მიწა-წყალზე მისი დაპყრობის შემდეგ, ბიზანტიელებმა „ივერიის თემი“ ჩამოაყალიბეს და მასში ანისიც შეიყვანეს.

ბიზანტიელები „ივერიას“ კონსტანტინე პორფიროგენეტის ეპოქაში უწოდებდნენ ტაოს ოლქსა და მის მომიჯნავე მხარეებს. X ს-ში, აღნიშნული იმპერატორის ცნობით, ივერიელებს არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები ეკუთვნოდა. კონსტანტინე პორფიროგენეტი ბევრს საუბრობს ამის შესახებ. მაშასადამე, არაქსის დასავლეთ სანაპიროს ქვეყნები, სადაც მდებარეობდნენ თვით დედაქალაქებიც კი – სომხური ადმინისტრაციული ერთეულებისა, მაინც „ივერიად“ იწოდებოდა. მიზეზი ამისა ძველ ისტორიაში უნდა ვეძიოთ.

ძვ.წ II საუკუნისათვის, სტრაბონის ცნობით იბერებისაგან არმენიამ მიიტაცა პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა, ამიტომ არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები (თუ უფრო მეტი არა) იბერების ისტორიული საცხოვრისი იყო, რადგანაც ხორძენა და გოგარენა სწორედ ამ მხარეებში უნდა ვეძიოთ.

ამ მიტაცებულ იბერიელთა მხარეებში არმენიელების კულტურა გაითავისა მოსახლეობის ზედა ფენამ. დაბალი ფენები კვლავ იბერიული იყო.

სომხური ეკლესიის ჩამოყალიბების შემდეგ, იბერიული ფენების არმენიზაცია კიდევ უფრო გაღრმავდა და ზოგიერთ ოლქში ის შეუქცევადი გახდა, მაგრამ არმენიზაციის ხარისხი IV-VIII საუკუნეებში ჯერ კიდევ არ იყო ყოვლისმომცველი, კერძოდ კი ჩრდილო და ჩრდილო დასავლეთ არმენიის განაპირა კუთხეებში

მკვიდრმა ქართულმა მოსახლეობამ შეძლო ეროვნული იდენტობის შენარჩუნება, იგულისხმება ტაოს, ბასიანის, ნაწილობრივ არზრუმ-კარინისა და ყარს-ვანანდისა და მიმდებარე რეგიონების ქართველობა. მათ მხოლოდ არაბთა დასუსტებისა და მათზე სომხური ეკლესიის გავლენის დამცრობის შემდეგ გაბედეს თავიანთი ქართველობის საჯარო აღიარება ეკლესიურ დონეზე.

არმენიის ქართველთა ამ გამოღვიძლებას ანუ ეროვნულ-ქართული იდენტობის აღორძინებას განსაკუთრებით შეუწყო ხელი 726 წლის მანასკერტის სომხურმა საეკლესიო კრებამ, რომელმაც უკვე შეუქცევადად დაგმო ქალკედონის კრება და სომხური ეკლესია უკვე საბოლოოდ მონოფიზიტურ სფეროში მოაქცია. როგორც ცნობილია ქართველი ერი მონოფიზიტთა და დიოფიზიტთა ჭიდილის დროს მთლიანად მიემხრო ქრისტიანთა დიოფიზიტურ ფრთას, ხოლო სომეხი ერი მონოფიზიტობას, მაგრამ, ცხადია ამ მდგომარეობამდე მისვლას დასჭირდა თითქმის 300-400 წელი. მაგალითად VI ს. შუა წლებში კათალიკოს ნერსე მიჯინის დროს სომხურმა ეკლესიამ მონოფიზიტობა აღიარა, მაგრამ მალევე, VII ს-ში, სომხეთში თითქმის გაიმარჯვა დიოფიზიტურმა მიმართულებამ, განსაკუთრებით კათალიკოს ნერსე იშხნელის დროს. სომხურ ეკლესიაშივე წარმოიქმნა ორი აღმსარებლობითი ფრთა – მონოფიზიტური და ქალკედონიტური მიმართულებისა, რომელნიც ერთმანეთს ებრძოდნენ.

მალე, სომხური ეკლესიის შიგნით მიმდინარე ამ ბრძოლამ ეთნიკური ნიშანი შეიძინა, კერძოდ ჩრდილო არმენიის მკვიდრი იბერიული ფენიდან გამოსული სამღვდელთა და მისი იბერიული მრევლი ტრადიციულად ემხრობოდა ქალკედონიტობას, ხოლო ეთნიკურად სომეხი სამღვდელთა-მონოფიზიტობას - ფაქტია ის, რომ ტაო-ბასიანისა და მიმდებარე რეგიონების მრევლი ქალკედონიტობას მიემხრო, იმდენად რომ სრულიად დაუპირისპირდა სომხურ, უკვე მონოფიზიტურ ეკლესიას, მათ ამ თავგან-

წირულ სწრაფვას ქართული ეკლესიისაკენ ვერ ავხსნით ე.წ. „ქართიზაციით“ და მხოლოდ სარწმუნოებრივი მიზიდულობით.

ტაო, თავისი საეკლესიო ცენტრით იშხანით, უფრო ახლოს იყო ბიზანტიასთან, მის იქაურ სასულიერო ცენტრთან, ტრაპეზუნტთან, ვიდრე მცხეთასთან (ეს ფაქტი ასახულია რუკა №88-ზე). ეს რეგიონი ძირითადად, შეიძლება ითქვას ბიზანტიაში შედიოდა კიდევ აღმინისტრაციულად, ამიტომაც თითქოსდა აღსარებლობითაც მათ ბერძნული იურისდიქცია უნდა მიეღოთ, მაგრამ არა, ისინი მხოლოდ და მხოლოდ საქართველოსა და ქართული ეკლესიისაკენ მიისწრაფოდნენ. მაშასადამე აქ ეთნიკური ნიშანია საძებნი და არა რელიგიური.

არმენიის ეკლესიაში ეთნო-რელიგიური დაპირისპირება დაიწყო ჯერ კიდევ VII ს. დასაწყისიდან დვინის საკათალიკოსოდან ავანის საკათალიკოსოს გამოყოფით.

ეთნო-რელიგიური დაპირისპირება ძირითადი მიზეზი უნდა ყოფილიყო, რის გამოც ავანის საკათალიკოსო გამოეყო სომხური ეკლესიის მთავარ ცენტრს – დვინს.

ამ გამოყოფის მიზეზად მიიჩნევა სარწმუნოებრივი მომენტი, მაგრამ კარტაშევის კვლევით ამ პერიოდში დაპირისპირებებს მონოფიზიტთა და ქალკედონიტთა შორის ეთნიკური საფუძველი ჰქონოდა. კერძოდ, თანამედროვე ერევნის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 588 წლიდან (სხვა აზრით 591 წლიდან) ძველ სოფელ ავანში რეზიდენცია დაიდო არმენიის მართლმადიდებელმა (ქალკედონიტმა) პატრიარქმა. მიიჩნევა, რომ ამას საფუძველი დაუდო იმპერატორ მავრიკეს (582-602) საზავო ხელშეკრულებამ სპარსეთთან, რის შედეგადაც ავანი და ტაო ბიზანტიის იმპერიაში მოექცა. ვფიქრობ, ეს ფაქტი უნდა ყოფილიყო საფუძველი (და არა მიზეზი), რამაც გააბედინა ადგილობრივ, მეტწილად ქართული წარმოშობის ტაოელ-ბასიანელ და ავანელ მოსახლეობასა და სამღვდელთა მიხედვით იმ სარწმუნოებრივი მიმართულების საპირისპირო

აღმსარებლობა, რომელსაც დვინის საკათალიკოსო აღიარებდა. მიზეზი კი ეთნიკური განსხვავების ეკლესიურად დაფიქსირების მცდელობა იყო.

ცნობილი კანონისტი კარტაშევი, თავის წიგნში „საეკლესიო კრებები“ წერს რომ VI საუკუნეში ეგვიპტელებმა, სირიელებმა და სომხებმა მონოფიზიტური აღმსარებლობა ძირითადად მიიღეს ეთნიკური ნიშნით. კერძოდ, კი მათ სურდათ ბიზანტიის ცენტრისაგან თავიანთი ეთნიკური განსხვავებულობის სარწმუნოებრივი გამოხატვა. ამიტომაც, როცა ბიზანტიის ცენტრმა მტკიცედ დაუჭირა მხარი ქალკედონიტობას, პერიფერებმა მის საპირისპიროდ – მონოფიზიტობა აღიარეს. თუ კარტაშევის ამ მოსაზრებას მივუსადაგებთ ეთნიკურად ისეთ რთულ რეგიონს, როგორც იყო ტაო-ბასიან-ავანის მხარეები, შეიძლება მსგავსი სურათი დავინახოთ. კერძოდ, ტაო და ბასიანი იყო არასომხური მხარეები, მისი მოსახლეობა „ივერებად“ ძველთაგანვე იწოდებოდა, თუმცა კი – სომხური კულტურული, საეკლესიო და ადმინისტრაციული უღელის ქვეშ. ხელსაყრელი პოლიტიკური მომენტის დადგომისთანავე მათ მყისვე შექმნეს დვინის საწინააღმდეგოდ საეკლესიო ცენტრი ავანში, ქალკედონიტური საკათალიკოსოს სახით, მკვეთრად გამოხატული ქართული არქიტექტურით აგებული ეკლესიებითა და ჩანს, ასევე სხვა მრავალი ქართული ნიშნით.

გ. არუთინოვა-ფიდანიანი, რა თქმა უნდა, ავანის არქიტექტურას არ აკავშირებს ქართულთან და მიიჩნევს, რომ „მას აქვს ემბიადინის, ბიზანტიური მარტირიუმების და კონსტანტინოპოლის სოფიის ტაძრის“ გავლენა („პრავოსლავანია ენციკლოპედია“, ტ. I, გვ. 74) (მოსკოვი, 2000).

თუმცა, გ. არუთინოვა-ფიდანიანი მიიჩნევს, რომ მცხეთის ჯვრისა და ავანის ტაძრის არქიტექტურა თითქმის იდენტურია. ის წერს: ავანის „არქიტექტურული ანსამბლი სომხური არქიტექტურის ერთ-ერთი პირველი მიღწევაა, მის გვერდით მდებარე სასახლესთან ერთად აგებულია 588-597 წლებში კათალიკოს იოანეს მიერ“ (იქვე, გვ. 74). მისი სიტყვით, ჯერ ის აუგიათ და შემდეგ მისი გეგმით მცხეთის ჯვარი,

მაგრამ ქართულ წყაროებში ნათლად ჩანს, თუ როგორ მიიღო საუკუნეთა მანძილზე მცხეთის ჯვარმა თავისი ჩამოყალიბებული საბოლოო სახე, ავანის აგების შესახებ ასეთი ცნობები არ არსებობს. ჯვრის შემომსახვრელი კედლის ე.წ. „კუბოს“ (ანუ გარსის) სიმაღლე და ფორმაც წინასწარ იყო განსაზღვრული, ის მცხეთის ბორცვზე წმინოს მიერ დადგმულ ჯვარზე მაღალი უნდა ყოფილიყო და მისი შემოწერილობა გარკვეულწილად უნდა გაემეორებინა. კერძოდ, მცხეთაში ჯერ აღიმართა წმინდა ნინოს მიერ დიდი ზომის ჯვარი და სწორედ ეს ჯვარი გუმბათით გადაახურინა რევ მეფემ, როგორც ითქვა ამ ჯვარს გარშემო გაუკეთეს „კუბო“, ანუ ის შემოსახვრეს კედლებით. ანუ ჯვრის ტაძრის გუმბათის სიმაღლე განსაზღვრა იმ ხემ, რომელიც მოკვეთეს წმინდა ნინოს დროს და რომლისგანაც შეამზადეს ჯვარი, მატიანეში მოთხრობილია, რომ „ვითარცა ნათელ იღეს მეფემ და... ყოველმან ერმან, მაშინ ღვა ხ ერთი ადგილსა ერთსა... აუწყეს ეპისკოპოსსა ხისა მისთვის, ხოლო ეპისკოპოსმან თქვა... „მის ხისგან ჯერ არს შექმნად ჯვარი პატიოსანი, რომელსა თაყვანი სცეს ყოველმა სიმრავლემან ქართლისამან... მოჰკვეთეს ხე იგი... მოაქვნდა ათსა ათეულსა კაცსა... სასწაულითა ზეცისათა ჩვენებით ჯვარი პატიოსანი მცხეთას იპყრეს ხელითა კაცობრივითა და მივედით ბორცვსა მას ქვეშე... ხოლო ხვალისა დღე აღვიდეს კლდესა მას ზედა... მუნ აღიმართა ჯვარი იგი დიდებითა მეფეთაგან და მოდრკა ერი იგი ურიცხვი და თაყვანი სცეს ჯვარს... იგი დღე განაწესეს ჯვარისა მსახურებად ადვსებისა ზატიკი, ყოველმან ქართლმან... რაოდენისამე დღისა შემდგომად, მარტვილისა უკან, იხილეს სასწაული დიდი... სვეტი ნათლისა, სახედ ჯვარისა ღვა ჯვარსა მას ზედა და თორმეტნი ვარსკვლავნი სახედ გვირგვინისა, გარემოს მისა, ხოლო ბორცვი იგი კუმოდა სახედ სულნელად და ხედვიდეს სასწაულსა ამას ყოველნი და მრავალნი უღმრთოთაგანნი მოიქცეს... მერე კუალად იხილნეს სხვა სასწაული ჯვარისა, ვითარცა რა ცეცხლი ღვა თავსა ზედა მისა, შვიდ წილად მზისა

უბრწყინვალესი ზედა დაადგრა მას და, ვითარცა სახუმილისა ნაბერწყალნი აღვლენ, ეგრესახედ ანგულთხნი დვთისანი აღვიდოდეს და გარდამოვიდოდეს მას ზედა, ხოლო ბორცვი იგი იძვროდა ძლიერად... იქმნებოდეს სასწაული იგი წლითი წლად და ყოველი ერი... მოვიდოდეს თაყვანისცემად გულსმოდგინედ. და მას ჟამსა რვეის ძესა მეფისასა, ესვა ყმაწვილი მცირე და იყო სნეულ და მიწვეწულ იყო სიკვდილად ... და მოიღო და დადგა იგი წინაშე ჯვარისა და ცრემლით იტყოდა: „უკეთუ მიბოძო ყმა ესე ცოცხალი აღვაშენო კუბო საყუდელად შენდა“ და მუნქვესვე განიკურნა ყრმა იგი... მოვიდა (რვეი) აღნათქვამისა აღმასრულებლად... და გულმოდგინებით აღაშენა კუბო ჯვარისა მცხეთისა რვე, ძემან მეფისამან... გუარამ კურაპალატი დადგა მორჩილებასა ზედა ბერძენთასა... ამან იწყო ეკლესია ჯვარისა პატიოსნისა და აქამომდე ჯვარი ველსა ზედა იყო და ქმნა ეკლესია წელთამდის ოდენ... გუარამ კურაპალატსა ესხნეს ძენი... სტეფანოზ და დემეტრე... ძმა სტეფანოზისი სახელით დამეტრე აღაშენებდა ეკლესიასა ჯვარისა პატიოსნისა, რამეთუ სენიცა იყო მის თანა და ვერ შემძლებელ იყო განშორებად კარსა ეკლესიისასა“ (ქ.ც., I, გვ. 120-140).

სტეფანოზი და დემეტრე ბაგრატიონები პერაკლე კეისარმა პროსპარსული ორიენტაციისათვის ტახტიდან გადააყენა, მის ნაცვლად ქართლის ტახტი მისცა ადარნასე ხოსროიანს „...მაშინ მოუწოდა კეისარმა ძესა ბაკურისასა, ქართველთა მეფისასა ნათესავსა დაჩისასა, ვახტანგის ძისასა, რომელი ერისთაობდა კახეთს, რომელსა ერქვა ადარნასე“.

მატიანედან ჩანს, რომ მცხეთის ჯვრის ტაძრის მშენებლობა დაიწყო IV ს. ბოლოს რვე მეფემ, მან „კუბო“, ანუ კედლები აუშენა ჯვარს, მის გვერდით სხვა ეკლესიის მშენებლობა გუარამ კურაპალატის დროს VI ს. ბოლოს დაიწყო.

ჩანს, რომ რვე მეფის მიერ აშენებული „კუბოს“ ფორმა იმეორებდა

ჯვრის ფრთების ფორმას. ჯვრის ეკლესიას უკვე მეოთხე საუკუნის ბოლოსვე ექნებოდა ჯვრის ორი ფრთის შესატყვისი კედელი, რომელმაც საბოლოოდ, ალბათ, ტეტრაკონქის სახე მიიღო, ანუ ტეტრაკონქის მშენებლობა განსაზღვრა ტაძრის ცენტრში აღმართულმა ჯვრის ფორმამ. იმდენად მისაღები ყოფილა ქართული ეკლესიისათვის ჯვრის ტაძრის ფორმა, რომ უკვე VI ს. შუა წლებში მის შესაბამისად ააგეს ნინოწმიდის ეკლესია. VI ს. ბოლოს კვლავ აღსდგა ჯვრის ტაძრის მშენებლობა, იმ ფორმით, რომელიც ახსოვდა მოსახლეობას და ბორცვზე აღმართული ამ ჯვრისათვის უკვე ტრადიციული იყო. ასე, რომ მცხეთის ჯვრის ტაძარი საუკუნეთა მანძილზე შენდებოდა და მან თავისი არქიტექტურული სახე თანდათანობით მიიღო, ხოლო გუმბათი აშკარად ქართული ხალხური არქიტექტურისაგანაა გამომდებელი. მცხეთის ჯვრის გუმბათის მსგავს გუმბათებს XX ს. დასაწყისშიც კი აგებდნენ. მაგალითად, ლეჩხუმში სოფელ საირმეში საცხოვრებელი სახლების გადახურვის სისტემაში. მაშასადამე, IV-VI სს-ში ჩამოყალიბდა ჯვრის ტაძრის არქიტექტურა.

აქედან გამომდინარე, თუ ვიღანიანი სწორია და ავანისა და ჯვრის არქიტექტურა ნამდვილად მსგავსია, მაშინ უკვე ჩამოყალიბებული ჯვრის არქიტექტურა გაიმეორეს ავანის არქიტექტორებმა, ამის მიზეზი კი შესაძლოა ყოფილიყო ავანელთა სომხებისაგან განსხვავებული ეთნიკური ვინაობა, ქართულ-ეთნიკური წარმომავლობის გამო ცდილობდნენ, ავანის არქიტექტურაშიც ქართული ელემენტები შეეტანათ.

როგორც ითქვა – ტაო-ბასიანს და მის მიმდებარე მიწებს – სომხებიც და ბიზანტიელებიც „ივერიას“ უწოდებდნენ. ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ რეგიონის მომცველი ავანის ქალკედონური საკათალიკოსო - „ივერიის ეკლესიად“ იწოდებოდა საერთაშორისო-საეკლესიო წრეებში. ჩანს ანტიოქიის საპატრიარქო ავანის საკათალიკოსოს და მის მემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს – „ივერიის ეკლესიას“ უწოდებდა. საქმე ისაა, რომ თეოდო-

სიოპოლის-არზრუმის რეგიონში ანტიოქიის იურისდიქციის ქვეშ იყო რამდენიმე საეპისკოპოსო, საერთოდ, ეს მიწა-წყალი – ანტიოქიას თავისი საპატრიარქო იურისდიქციად მიაჩნდა. ამიტომაც, შესაძლოა ავანის ანუ „ივერიის საკათალიკოსო“ მას შემდეგ, რაც განშორდა დვინს, მიეკუთვნა ანტიოქიის საპატრიარქოს იურისდიქციას (ანდა ის რომელიმე სხვა ეკლესიას უნდა მიეკუთვნებოდა ავტოკეფალიის საერთაშორისო დადასტურებამდე). არაბების შემოსევების შემდეგ კავშირი ანტიოქიასა და ავანის მემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს შორის გაწყვეტილია, შემდეგ კი ჩანს ანტიოქიაში კვლავ განუხილავთ ამ სამხრეთ „ივერიის ეკლესიის“ საკითხი.

საქმე ისაა, რომ მართალია ავანის ერთადერთი კათალიკოსის იოანე ბაგარანელის (+609/10) შემდეგ გაუქმდა ავანის კათედრა, მაგრამ მისი ქალკედონური მემკვიდრეოდა მიიღო ტაომ, სადაც VII საუკუნეში ქალკედონური საეპისკოპოსო ცენტრი იშხნისა და სხვა ჩამოყალიბდა. სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში უკანვე შეიერთა ქალკედონური კათედრები, რითიც ჩანს ანტიოქიაც გაანაწყენა. სომხური ეკლესია თავის საეკლესიო მთლიანობას იმით ინარჩუნებდა VII საუკუნეში, რომ გარკვეულ კომპრომისზე მიდიოდა და საერთო სომხურ საეკლესიო ტახტზე ქალკედონიტ კათალიკოსებსაც სვამდა, რჩეულები მათ შორის (მაგალითად, ნერსე III ტაოელი, შესაძლოა ისევე იყო ეთნიკური ქართველი, როგორც ვთქვათ, სომხურ ეკლესიაში მოღვაწე აირარატის ქორეპისკოპოსი კირიონი, რომელიც ქართლის ცნობილი კათალიკოსი გახდა.

726 წლიდან, მანასკერტის მონოფიზიტური კერების შემდეგ, ქალკედონური ტაო-ბასიანი განშორდა სომხურ ეკლესიას. ამ დროს, ჩანს, აქ ანუ ტაო-ბასიან-ავანის „ივერიაში“, კვლავ, გაიხსენეს ანტიოქიის ეკლესია და მისგან მოითხოვეს ავტოკეფალია, საეკლესიო თავისთავადობის საერთაშორისო დასტური.

ე.წ ანტიოქიური ქრონიკების ნაწყვეტები იძლევა კიდევ ზემოთ აღნიშნული მოსაზრების საფუძველს - „ქართლის ცხოვრების“ ცნობილი ჩანართი

უნდა ეხებოდეს ავანის ანუ ივერიის (ქართლის) ქალკედონურ ეკლესიასა და ანტიოქიას შორის ურთიერთობას და არა მცხეთისა და ანტიოქიისა.

„და წარგზავნეს ანტიოქიას მონაზონი ერთი საკურთხეველად, რამეთუ განწესებულ იყო კურთხევა ანტიოქიით კათალიკოსისა და ვერდარავის ხელეწიფებოდა სვლად გზასა ანტიოქიისასა... ხოლო დღეთა თეოფილაქტე ანტიოქიელ პატრიარქისა წარავლინეს მოციქულნი.. და მიუთხრეს... დიდსა ჭირსა შინა არიან ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი, რამეთუ დღითგან ნეტარისა ანასტასი მღვდელმთწამისათა არა კურთხეულ არს სიძნელისათვის გზათასა. ხოლო მან ჰყო კრება და განაჩინა... რათა შეკრებოდნენ ეპისკოპოსნი სიმრაფლისა მისისანი და აკურთხევდნენ კათალიკოსსა უამითი-უამად ... ხელდასხმულ ჰყო... ერთი მოვლინებულთა მონაზონთაგანი, სახელით იოანე... ამას ანტიოქიის კრებასა შინა გაპატიოსნდა“ (ქ.ც. I გვ.226)

„ქართლის ცხოვრების“ ამ ჩანართის შესახებ ჯერ კიდევ 1906 წელს გამოთქვა თავისი მოსაზრება კირიონ II კათალიკოსმა, რომ ეს მონათხრობი ეხებოდა სამხრეთ საქართველოს ტაო-ბასიანის მხარეების საეკლესიო მოწყობას.

ვ. გოილაძის აზრით კი, აქ გადმოცემულია აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსების ცნობა, მაგრამ, აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსების შესახებ ცნობას გვაწვდის ქართლის ცხოვრების არა ეს, არამედ სხვა ჩანართი – „ამან ბაგრატ განაჩინა კათალიკოსი აფხაზეთს“ (IX ს-ში).

ამიტომაც ამ საკითხში სწორი უნდა იყოს კირიონ II და არა ვ. გოილაძე. ჩანართში ნახსენებია „ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 226).

„ქართველთა“ მხარე, რეგიონი, ოლქი თუ პროვინცია ერქვა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ტაო-ბასიან-ვაღაშკერტის მხარეებს და მის ირგვლივ ტერიტორიას, რომელიც პოლიტიკურად არმენიაში მდებარეობდა.

ამ მხარის სოფლების მოსახლეობა ქართველები იყვნენ, მაგრამ პოლიტიკურად ისინი „სომხებად“ იწოდებოდნენ, ამიტომაც ამ ჩანართში განმარ-

ტავს ანტიოქიის პატრიარქი, რომ საქმე შეეხება „ქართველთა სოფლების მკვიდრო“.

ქრონოლოგიურადაც უფრო დაღაგებულია მსჯელობა.

1. ანასტასი ანტიოქიელი პატრიარქი თითქმის თანამედროვე იყო ავანის ქალკედონიტი კათალიკოსის იოანე ბაგარანელისა, რომელიც 609 თუ 610 წელს გარდაიცვალა.

2. ამის შემდგომ, არაბობის შემოსევების გამო, მართლაც, რთული იქნებოდა ანტიოქიისა და ტაო-ავანის საეკლესიო ურთიერთობა.

3. ავანის კათედრა მართლაც უმღვდელთმთავროდ დარჩა და ქალკედონიტი ეპისკოპოსები შეიერთა სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში, მაგრამ ეს მდგომარეობა, ანუ ეთნიკური მღვდელთმთავრის გარეშე ყოფნა არ აკმაყოფილებდა ტაო-ბასიანის ქართული ქალკედონიტური სოფლების მრევლს. მათ ჩანს, სურდათ საერთაშორისო მხარდაჭერის მოპოვებით გამოეხსნათ თავიანთი თავი სომხური ეკლესიისაგან. მაგალითად მოღწეულია იშხანის ტაძრის მინაწერი, სადაც ადგილობრივი მღვდელთმთავარი ტრაპეზუნტში ჩავიდა, რათა კონსტანტინოპოლის პატრიარქს დაესხა მისთვის ხელი, მაგრამ არზრუმ-თეოდოსიოპოლი ტრადიციულად ანტიოქიელი პატრიარქის სამწყსოს განეკუთვნებოდა და იქვე მდებარეობდა კიდევ ავანის მემკვიდრე ტაო-ბასიანის ქალკედონიტური ვრცელი ქართული სამრევლო და ამიტომ ჩანს წარგზავნეს ანტიოქიას მონაზონი ერთი საკურთხეველად, რამეთუ განწესებულ იყო კურთხევა ანტიოქიით კათალიკოსისა და ვერდარავის ხელეწიფებოდა სვლად გზასა ანტიოქიისასა.

4. ამ რეგიონის პირველიერარქად ანტიოქიამ დანიშნა ქართველი მონაზონი სახელით იოანე. ესეც ნიშნეულია, რადგანაც ავანის I კათალიკოსსაც იოანე ერქვა.

ასე, რომ ავანის ქალკედონიტური კათედრის წარმოშობის მთავარი მიზეზი იყო ეთნიკური ნიადაგი, კერძოდ, ეთნიკურ საფუძველზე, ეთნიკური განსხვავებულობის გამო, ქართული მრევლის გამოყოფა სომხური ეკლე-

სიისგან და დამოუკიდებელ საკათალიკოსოდ ჩამოყალიბება. ასეთ თვალსაზრისამდე მივალთ თუკი აღნიშნულ ჩანართს დავუკავშირებთ სამხრეთ საქართველოს – ტაო-ბასიანის მხარეებს.

სამხრეთ ტაოს სამეფო კარზე – დავით III კურაპალატის ეპოქაში, მრავალი უცხოელი ავტორი ახსენებს ქართველი კათალიკოსისა და ქართველი პატრიარქის ყოფნას.

შესაძლოა სამხრეთ საქართველოს ამ საეკლესიო ერთეულს ე.წ. „მეორე ივერიას“ მართლაც მიაწიჭა ანტიოქიამ ავტოკეფალია, შემდეგ ათასწლეულში კი ეს ცნობები მცხეთის ეკლესიას დაუკავშირეს და მიიჩნიეს მცხეთის ეკლესიის ავტოკეფალიის დამადასტურებელ დოკუმენტად. ასე ხსნის ამ ფაქტს კირიონ II. ნაშრომი 1906 წელს წარუდგინა რუსეთის სასულიერო სათათბიროს.

ტაოს (იბერიის) სამეფოს ადგილზე დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის დაუფლების შემდეგ ბიზანტიამ ჩამოყალიბა ადმინისტრაციული ერთეული – „იბერიის თემის“ სახელწოდებით – XI ს-ს დასაწყისში. მაშასადამე, შესაძლებელია, ავანის საკათალიკოსო, რომელიც VII ს. დასაწყისში არსებობდა – უცხოელთათვის, კერძოდ კი ანტიოქიის ქალკედონიტებისათვის წარმოადგენდა არა სომხურ, არამედ ქართველთა, ანუ „ივერიელთა“ ეკლესიას.

როგორც ითქვა, იოანე ბაგარანელის დროს, სომხურ მონოფიზიტურ ეკლესიას გამოეყო ქალკედონიტური ფრთა, რომელმაც დამოუკიდებელი საკათალიკოსო დაარსა. მასში ავანის გარდა იმიერ ტაო და ბასიანიც შედიოდა. ამ ახალ ქალკედონურ ეკლესიას ურთიერთობა დაუმყარებია ანტიოქიის საპატრიარქოსთან ნეტარი ანასტასი მღვდელმოწამის ზეობისას, მაგრამ შემდეგ ავანის ეკლესიის თავისთავადობა გაუქმდა. მაგრამ მრევლის ქალკედონიტობისაკენ სწრაფვა არ შეწყვეტილა. შემდგომ, ტაო-ბასიანის ივერიელმა მოსახლეობამ მოითხოვა კვლავ ეძებნათ თავისთავადი ეკლესიის ჩამოყალიბების გზები და მისი საერთაშორისო აღიარება, რაც მოუხერხებიათ კიდევ ანტიოქიის პატრიარქ ნეტარი

თეოფილაქტეს დროს – ამის შედეგად ჩამოყალიბდა ტაო-ბასიანის, ანუ დავით კურაპალატის სამეფოს საეკლესიო სამამამთავრო, უკვე ქართული საეკლესიო ერთეული.

ტაო-ბასიანისა და მიმდებარე რეგიონების (ანუ ისტორიული არიანქართლის) იბერიელები ამის შედეგად გათავისუფლდნენ სომხური ეკლესიისაგან და საკუთარ ეთნო-კულტურულ (ქართულ) წიაღს დაუბრუნდნენ. არიანქართლის „ივერიას“ – „სამხრეთ“ ანუ „მეორე ივერია“ ერქვა.

„ივერთა აღმოსავალის საკათალიკოსო“ კირიონ II-ის თვალსაზრისით

„ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი იოვანე“ – პარხალის წარწერა დავით კურაპალატის ეპოქისა (1001 წ.)

წმიდა კირიონ II წერდა:

„ივერიის (ქართლის) უძველესი სამეფოს გარდა (რომლის დედაქალაქებიც მცხეთა და თბილისი იყო), არსებობდა ასევე მეორე ივერიაც, რომელიც უფრო მოგვიანებით VII-VIII საუკუნეებში გამოჩნდა“ (ეპისკოპოსი კირიონი, რომელ ივერიას მიენიჭა ავტოკეფალია XI საუკუნეში? 1906, გ. ბურდული, კირიონ II, 2011, გვ. 53).

სად მდებარეობდა მეორე ივერია?

კირიონ მეორემ გამოიკვლია ეს საკითხი და დაადგინა, რომ ის მდებარეობდა ამიერ ტაოს სამხრეთით, ვანის ტბის მიმართულეობით. „მეორე ივერიის“ ვრცელი ქვეყანის დაპყრობის შემდეგ, კირიონ II-ის კვლევით, ბიზანტიამ მის მიწაწყალზე ცნობილი „ივერიის თემი“ ჩამოაყალიბა XI ს-ში, იქამდე მის მართლმადიდებელ (ქალკედონურ) ეკლესიას ავტოკეფალია მოუპოვებია ანტიოქიისაგან. ანტიოქიის საპატრიარქო თავის იურისდიქციას არზრუმამდე (თეოდოსიოპოლამდე) და მცხეთის ივერიამდე და აფხაზეთის სამეფომდე (აბაზგამდე) ავრცელებდა. მეორე ანუ სამხრეთის ივერია მის იურისდიქციაში შედიოდა.

კირიონი წერს: „ასე რომ, XI საუკუნეში, მეორე ავტოკეფალია,

რომელიც ბევრს აღეგებდა, მიანიჭეს არა მცხეთის ივერიის კათედრას, არამედ ტაო-კლარჯულ ბაგრატიონთა ივერიას, რომლის დიდი ნაწილი შემდგომში ივერიის თემად გარდაიქმნა. ივერიის თემს ქალდიის თემის დაცემის შემდეგ ბიზანტიის იმპერიის ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა“ (იქვე, გვ. 56).

მაშასადამე მცხეთის ივერიის გარდა არსებობდა სხვა, მეორე ანუ სამხრეთის ივერია, რომელსაც საკუთარი ავტოკეფალური ეკლესია გააჩნდა.

განვიხილოთ ჩვენი მოსაზრებანი სამხრეთის ანუ მეორე ივერიის ეკლესიის წარმოქმნის, მისი მრევლის ვინაობისა, ამ ეკლესიის იურისდიქციის საზღვრებისა და მისი შემდგომი ბედის შესახებ.

მეორე ივერიის ეკლესია თავის იურისდიქციას იმ მიწაწყალზე ახორციელებდა, რომელიც ამჟამად ჩრდილო არმენიადაა ცნობილი.

ივერიის თემში შედიოდა ტაოს, ანისის, არზრუმისა და ყარსის სანახები, ბასიანი და უფრო სამხრეთით მდებარე მიწები.

დავით კურაპალატის სამეფოს ტერიტორია შემდგომ ივერიის თემში აღმოჩნდა, ქართველთა ეს სამეფო კი ვანისტბისპირეთიდან ტაომდე იყო გადაშლილი და თავისი მრავალრიცხოვანი მოსახლეობითა და სიმდიდრით იყო სახელგანთქმული. ის მეორე ივერიის ძირითადი ნაწილი იყო.

XIX საუკუნეში ქ. პატკანოვის საისტორიო სკოლამ წამოაყენა თეორია, რომელიც XX ს-ში საბჭოთა კავშირში საისტორიო დოგმად გადაიქცა, თითქოსდა სამხრეთ ივერიის ანუ ე.წ. ჩრდილო სომხეთის მოსახლეობა ეთნიკური სომხები იყვნენ, რომლებიც IX-X სს-ში გაქალკედონიზდნენ და ამის შედეგად „გაქართველდნენ“, თითქოსდა ისინი იყვნენ არა ქართველები არამედ სომეხი-ქალკედონიტები.

ეს თეორია ამჟამადაც გავრცელებულია თვით საქართველოს საისტორიო და ფილოლოგიურ წრეებში და აღიარებულია უცხოეთშიც. მაგალითად „პრავოსლავნაია ენციკლოპედიას“ მტკიცებით ოშკი, ბანა, ხახული, ოთხთა ეკლესია და სხვა მრავალი თითქოსდა სომხური ეკლესიებია, მაშინ

როცა ამ ეკლესიათა „ქვებიც კი დაღაღებენ“ თავიანთ ქართულობას თავიანთი ურიცხვი ქართული წარწერებით.

გაუგებრობას ბადებს ერთმანეთის გამომრიცხავი ცნობები საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ. მაგალითად საეკლესიო სამართლის ისეთი ცნობილი მკვლევარი, როგორცაა ვ. ციპინი მიიჩნევს, რომ საქართველოს ეკლესიამ ანტიოქიისაგან ავტოკეფალია VIII საუკუნეში მიიღო. ცნობილი ისტორიკოსი ბ. ლომინაძე მიიჩნევდა, რომ საქართველოს ეკლესიამ ავტოკეფალია სამჯერ მოიპოვა V, VIII და XI სს-ში, ჯერ ვახტანგ გორგასლის დროს, შემდეგ თეოფილაქტე ანტიოქიის პატრიარქის დროს (VIII ს.) და ასევე XI ს.-ში (ბალსამონის ცნობის შესაბამისად).

ამჟამად ოფიციალურად მიიჩნევა, რომ ბალსამონის ცნობა აღწერს V საუკუნეში ანტიოქიელი პატრიარქის პეტრეს (რომელსაც პეტროს მკაწურადად იცნობენ ძველი წყაროები) მიერ ქართული ეკლესიისათვის ავტოკეფალიის მინიჭებას, მაგრამ მაშინ რა უნდა ვუყოთ ევრემ მცირესა და ნიკონ შავშთელის ანტიოქიურ ქრონოგრაფზე დამყარებულ იმ წყაროებს რომელნიც ქართული ეკლესიის მიერ ავტოკეფალიის მიღებას VIII ს-ში მიუთითებენ? ეს დილემა თავის დროს შესანიშნავად ახსნა კირიონ კათალიკოსმა, მაგრამ ის დავიწყებული იქნა. კირიონის გამოკვლევით VIII ს-ში ავტოკეფალია მიანიჭეს არა მცხეთის ივერიის ეკლესიას, არამედ „მეორე ივერიის“ ეკლესიას, როგორც აღვნიშნეთ.

სამწუხაროდ, ჩვენში დავიწყებულია არა მხოლოდ თითქმის ჩვენი თანამედროვე კირიონის ნააზრევი, არამედ თვით სტრაბონის ცნობები სამხრეთ ივერიის შესახებ, რომელიც, ჩვენი კვლევით, იყო ზემოთ აღნიშნული მეორე ივერია.

სტრაბონის ამ ცნობიდან კი კარგად ჩანს თუ სად მდებარეობდა მეორე ივერია, ვინ იყო მისი მოსახლეობა, და როგორ აღმოჩნდა მეორე ივერიის ქართველობა არმენიის სახელმწიფოს საზღვრებს შიგნით.

სტრაბონის ეს დავიწყებული ცნობა კარად ხსნის ეთნიკურ ეროვნულად ვინ იყო ჩრდილო არმენიის ანუ რაც იგივეა სამხრეთ ივერიის მოსახლეობა.

სტრაბონი წერს: „მოგვითხრობენ, რომ წარსულში არმენიის პატარა ქვეყანა გაფართოვდა არტაქსიასა და ზარიადრიას ომების შედეგად. ისინი იყვნენ ანტიოქ დიდის მხედართმთავრები, მისი დამარცხების შემდეგ კი მეფეები გახდნენ. მათ ერთად გააფართოვეს თავიანთი სამფლობელო, ჩამოაჭრეს რა ირგვლივ მცხოვრებ ხალხებს ოლქები, კერძოდ... იბერებისაგან მიიტაცეს პარიადრეს მთისწინეთი, ხორძენე და გოგარენე, რომელიც კირის მეორე მხარესაა, ხალიბებს და მოსინიკებს ჩამოაჭრეს კარენიტი და ქსერქსენე, მცირე არმენიის მოსაზღვრე ნაწილები“ (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 14, 5).

მაშასადამე, სტრაბონის ცნობით, ქრისტეშობამდე II საუკუნეში იბერებს არმენიის სახელმწიფომ ჩამოართვა ის მიწაწყალი, რომელსაც სამხრეთის ანუ მეორე იბერია ეწოდება – ესენია პარიადრეს კალთები, ხორძენე და გოგარენე (მტკვრის მეორე მხარეს), მათ გარდა ასევე ხალიბებისა და მოსინიკების მიწები – კარენიტი (არზრუმის რეგიონი) და ქსერქსენე. ასე რომ სამხრეთის იბერია ვრცლად გადაშლილი ქვეყანა იყო ქალღეა – ჭანეთიდან მტკვრამდე და თითქმის ვანის ტბამდე.

არმენიელთაგან ამ მიწების მიტაცების შემდეგ მკვიდრი იბერიული მოსახლეობა დიდხანს ინარჩუნებდა საოჯახო სფეროში ქართულენოვანებასა და ქართულ იდენტობას, მაგრამ ის იბულებული იყო არმენიულ საზოგადოებრივ ასპარეზს შერწყმოდა, თუმცა, ხელსაყრელ პოლიტიკურ მომენტში თავის იბერიელობას სრულ უპირატესობას ანიჭებდა.

ეკლესიურად ჩრდილო არმენიის იბერიული მოსახლეობა ყოველ ხელსაყრელ მომენტში ემიჯნებოდა სომხურ ეკლესიას.

ერთი ასეთი მომენტი არმენიის იბერიული მოსახლეობისათვის დამდ-

გარა VII ს. დასაწყისში, როცა ავანის საკათალიკოსო დვინს გამოეყო.

VI ს. ბოლოს (VII ს. დასაწყისში) ავანის საკათალიკოსო სარწმუნოებრივი ნიშნით გამოეყო დვინის საკათალიკოსოს.

ის თავის იურისდიქციას ძირითადად ავრცელებდა ქართველებით დასახლებულ მიწაწყალზე, ტაობასიანზე და აგრეთვე გუგარქად წოდებულ ტერიტორიაზე, რომელიც სომხური გეოგრაფიის მიხედვით ჭოროხამდე ვრცელდებოდა.

ეს ოლქები, ზემოთ აღნიშნული მეორე ივერიის ტერიტორია, ისტორიული ხორძენე, მართალია ქართველებით იყო დასახლებული, მაგრამ საუკუნეთა მანძილზე სომხეთის მიერ იყო მიტაცებული და სომხეთის შემადგენლობაში შედიოდა, ძირითადად ასე იყო VI-VII საუკუნეებშიც, ავანის საკათალიკოსოს არსებობისას.

იქაური ქართველობა სომხური კულტურისა და ეკლესიის გავლენის ქვეშ მოექცა, თუმცა ეთნიკურ-ეროვნული (ქართული) იდენტობა ბოლომდე დაკარგული არ ჰქონდა.

ამ მოსახლეობამ ანუ ავანის საკათალიკოსოს ქართულმა მრევლმა (თავის ასევე ეთნიკურად ქართულ იერარქიასთან ერთად) შემდგომში, კერძოდ VIII ს.-დან წამოიწყო უდიდესი მნიშვნელობის საქმე: როგორც კი ეს შესაძლებელი გახდა განერიდა სომხური საეკლესიო ცენტრის მონოფიზიტურ აღმსარებლობას და ქალკედონიტობა აღიარა თავის სარწმუნოებრივ მიმართულებად.

იქამდე ავანის საკათალიკოსო სარწმუნოებრივი ნიშნით, თავისი არასომხურობის (ანუ ქართველობის) გამო განშორდა სომხურ ეკლესიას და თავის სარწმუნოებად ქალკედონიტობა ანუ საქართველოს ეროვნული აღმსარებლობა გამოაცხადა, ასევე მიიღო ქართული ეკლესიისათვის სხვა დამახასიათებელი ნიშნებიც (მაგალითად საეკლესიო არქიტექტურა).

ავანის საკათალიკოსო ასევე აღიდგენდა საეკლესიო და კულტურული საჭიროებისათვის ქართულ ენასაც, რომ დაცლოდა- ავანის საკათალიკოსო მალევე გააუქმა სომხურმა ეკლესიამ.

შემდგომში, როგორც აღინიშნა, ეს დაწყებული საქმე მაინც გაგრძელდა. დაახლოებით ერთი საუკუნის შემდეგ გუგარქის, ტაოსა და ბასიანის ქართველობამ აღიდგინა ქართულენოვნება, ანუ, თუ კი იქამდე, მათი წირვალოცვისა და ლიტურატივის ენა იყო სომხური, ახლა ის უარყოფილ იქნა და მის ნაცვლად მოსახლეობამ ქართულენოვნება დაიბრუნა საეკლესიო საჭიროებისას (ე.ი. მათი საშინაო-ოჯახური (ქართული) ენა ახლა უკვე საზოგადოებრივი ურთიერთობის საშუალებად, კულტურის ენად იქცა)

ძველ სომხურ საისტორიო გეოგრაფიაში „ივერია“ ძირითადად ერქვა ტაოსა და ბასიანს.

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით ივერია მდებარეობდა არა ანისის ჩრდილოეთით, არამედ მის დასავლეთით.

VI ს-ში „ივერთა მთავარი“ ტაოს მფლობელს ერქვა.

VII-X სს-ში არაბთა შემოსევების შემდეგ, ანისის ჩრდილოეთით მდებარეობდა თბილისის საამირო და ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო, ხოლო შიდა ქართლი სადავო ქვეყნად იყო აფხაზეთის, კახეთისა და თბილისის საამირო-სამთავროთა შორის, ამ დროს სახელი „ივერთა“ ძველებურადვე ერქვა ტაოს მიწა-წყალს (ბასიანთან ერთად) და ტაოს მომიჯნავე მხარეებსაც, ანისის დასავლეთით.

ამიტომაც, XI ს-ში იმიერ ტაოს სამეფოს მიწა-წყალს ბიზანტიელებმა მისი დაპყრობის შემდეგ, „ივერიის თემი“ უწოდეს და მასში ანისიც შეიყვანეს.

ბიზანტიელები „ივერიას“ კონსტანტინე პორფიროგენეტის ეპოქამდეც უწოდებდნენ ტაოს ოლქსა და მის მომიჯნავე მხარეებს.

X ს-ში აღნიშნული იმპერატორის ცნობით ივერიელებს არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები ეკუთვნოდა.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი ბევრს საუბრობს ამის შესახებ.

მაშასადამე, არაქსის დასავლეთ სანაპიროს ქვეყნები, სადაც მდებარეობდნენ თვით დედაქალაქებიც კი სომხური ადმინისტრაციული ერთეულებისა, მაინც „ივერთად“ იწოდებოდა

და ეს წოდება (ივერია) ამ მხარეებისათვის არ იყო უსაფუძვლო:

ამის მიზეზი იყო ის, რომ ისტორიულადაც ეს მიწები ივერიელებით იყო დასახლებული, კერძოდ, ძვ.წ II საუკუნისათვის, როგორც აღინიშნა, სტრაბონის ცნობით **იბერებისაგან არმენიამ მიიტაცა პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა**, ამიტომ არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები (თუ უფრო მეტი არა) იბერების ისტორიული საცხოვრისი იყო, რადგანაც სტრაბონის ხორძენა და სომხების მიერ გუგარქად სახელდებული ქვეყანა, სწორედ ამ მხარეებში უნდა ვეძიოთ.

არმენიელებმა მიტაცებულ მხარეების ზედა ფენებში გაავრცელეს სომხური კულტურა.

დაბალი ფენები კვლავ იბერიული იყო.

სომხური ეკლესიის ჩამოყალიბების შემდეგ, აღნიშნულ მხარეების არმენიზაციის ხარისხი ჯერ კიდევ არ იყო ყოველმხომცველი, როგორც ეს შემდგომმა საუკუნეებმა აჩვენა.

ვფიქრობ, ძირითადად ამ მიზეზის გამო, ავანის საკათალიკოსო გამოეყო სომხური ეკლესიის მთავარ ცენტრს – დვინს.

ამ გამოყოფის მიზეზად მიიჩნევა სარწმუნოებრივი მომენტი, მაგრამ მას უფრო მეტად ეთნიკური საფუძველი უნდა ჰქონოდა.

კერძოდ, თანამედროვე ერევნის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 588 წლიდან (სხვა აზრით 591 წლიდან) ძველ სოფელ ავანში რეზიდენცია დაიწყო არმენიის მართლმადიდებელმა (ქალკედონიტმა) პატრიარქმა.

მიიჩნევა, რომ ამას საფუძველი დაუდო იმპერატორ მაგრიკეს (582-602) საზავო ხელშეკრულებამ სპარსეთთან, რის შედეგადაც ავანი და ტაო ბიზანტიის იმპერიაში მოექცა.

ეს ფაქტი უნდა ყოფილიყო საფუძველი (და არა მიზეზი), რამაც გააბედინა ადგილობრივ, მეტწილად ქართული წარმოშობის ტაოელბასიანელ და ავანელ მოსახლეობასა და სამღვდელთებს მიუღოთ იმ სარწმუნოებრივი მიმართულების საპირისპირო აღმსარებლობა, რომელ-

საც დვინის სომხური საკათალიკოსო აღიარებდა.

ცნობილი კანონისტი კარტაშევი, თავის წიგნში „საეკლესიო კრებები“ წერს რომ VI საუკუნეში ეგვიპტელებმა, სირიელებმა და სომხებმა მონოფიზიტური აღმსარებლობა მიიღეს თავიანთი ეთნიკური ნიშნის გამო. კერძოდ, მათ სურდათ ბიზანტიის ცენტრისაგან თავიანთი ეთნიკური განსხვავებულობის სარწმუნოებრივი გამოხატვა. ამიტომაც როცა ბიზანტიის ცენტრმა მტკიცედ დაუჭირა მხარი ქალკედონიტობას, პერიფერიებმა მის საპირისპიროდ – მონოფიზიტობა აღიარეს.

თუ კარტაშევის ამ მოსაზრებას მივუსადაგებთ ეთნიკურად ისეთ რთულ რეგიონს, როგორიც იყო ტაო-ბასიანავანის მხარეები, შეიძლება მსგავსი სურათი დავინახოთ.

ტაო და ბასიანი იყო არასომხური მხარეები, მისი მოსახლეობა „ივერებად“ ძველთაგანვე იწოდებოდა, თუმცა კი სომხური საეკლესიო და ადმინისტრაციული უღელის ქვეშ.

ხელსაყრელი პოლიტიკური მომენტის დადგომისთანავე მათ მყისვე შექმნეს დვინის საწინააღმდეგოდ საეკლესიო ცენტრი ავანში, ქალკედონიტური საკათალიკოსოს სახით, მკვეთრად გამოხატული ქართული არქიტექტურით აგებული ეკლესიებითა და ჩანს, ასევე სხვა მრავალი ქართული ნიშნით.

ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ რეგიონის მომცველი ავანის ქალკედონური საკათალიკოსო – „ივერიის ეკლესიად“ იწოდებოდა საერთაშორისო-საეკლესიო წრეებში.

ჩანს ანტიოქიის საპატრიარქო ავანის საკათალიკოსოს და მის მემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს – „ივერიის ეკლესიას“ უწოდებდა.

საქმე ისაა, რომ თეოდოსიოპოლის-არზრუმის რეგიონში ანტიოქიის იურისდიქციის ქვეშ იყო რამდენიმე ქალკედონური საეპისკოპოსო, საერთოდ, ეს მიწა-წყალი – ანტიოქიას თავისი საპატრიარქო იურისდიქციად მიაჩნდა. ამიტომაც, შესაძლოა ავანის ანუ „ივერიის საკათალიკოსო“ მას შემდეგ, რაც გან-

შორდა დვინს, თავდაცვის მიზნით შეუერთდა ძლიერი ანტიოქიის საპატრიარქოს იურისდიქციას (ანდა ის რომელიმე სხვა ეკლესიას უნდა მიკედლებოდა ავტოკეფალიის საერთაშორისო დადასტურებამდე).

არაბების შემოსევების შემდეგ კავშირი ანტიოქიასა და ავანის მემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს შორის გაწყვეტილა, შემდეგ კი ჩანს ანტიოქიაში კვლავ განუხილავთ სამხრეთის ამ ე.წ. „ივერიის ეკლესიის“ საკითხი.

როგორც აღინიშნა, მართალია, ავანის ერთადერთი კათალიკოსის იოანე ბაგარანელის (+609/10) შემდეგ გაუქმდა ავანის კათედრა, მაგრამ მისი ქალკედონური მემკვიდრეოდა მიიღო ტაომ, სადაც VII საუკუნეში ქალკედონური საეპისკოპოსო ცენტრი იშხნისა და სხვა ჩამოყალიბდა.

სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში უკანვე შეიერთა ქალკედონური კათედრები, რითიც ჩანს ანტიოქიაც გაანაწილდა.

726 წელს მანასკერტის მონოფიზიტური კერების შემდეგ ქალკედონური ტაო-ბასიანი განშორდა სომხურ ეკლესიას. ამ დროს, ჩანს, აქ ანუ „ივერიაში“, კვლავ, გაიხსენეს ანტიოქიის ეკლესია და მისგან მოითხოვეს ავტოკეფალია, საეკლესიო თავისთავადობის საერთაშორისო დასტური. ამ დროს არა მხოლოდ ტაო-ბასიანში. არამედ მის გარეთაც ქართველი ქალკედონიტები აარსებდნენ თავიანთ კათედრებს, მაგალითად ვალაშკერტში.

ვალაშკერტის მღვდელთმთავრის წოდება „მამათმთავარი“ შესაძლოა იშნავდეს, რომ ის ერთ პერიოდში იქცა „ივერიის ქალკედონური“ ეკლესიის მემკვიდრედ, რომელსაც სათავე, ჩანს, ასევე ქართული წარმოშობის, იოანე ბაგარანელმა დაუდო.

ე.წ ანტიოქიური ქრონიკების ნაწყვეტები იძლევა კიდევ ზემოთ აღნიშნული მოსაზრების საფუძველს – „ქართლის ცხოვრების“ ცნობილი ჩანართი უნდა ეხებოდეს ავანის ანუ ივერიელთა (ქართველთა) ქალკედონურ ეკლესიასა და ანტიოქიას შორის ურთიერთობას და არა მცხეთისა და ანტიოქიისა – „და წარგზავნეს ანტიოქიას მონაზონი ერთი საკურთხეველად, რამეთუ განწესებულ იყო კურთხევა ანტიოქიით

კათალიკოსისა და ვერღარავის ხელეწიფებოდა სვლად გზასა ანტიოქიისასა... ხოლო დღეთა თეოფილაქტე ანტიოქიელ პატრიარქისა წარავლინეს მოციქულნი.. და მიუთხრეს... დიდსა ჭირსა შინა არიან ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი, რამეთუ დღითგან ნეტარისა ანასტასი მღვდელმთავრისათა არა კურთხეულ არს სიძნელისათვის გზათასა. ხოლო მან ჰყო კრება და განაჩინა... რათა შეკრებოდნენ ეპისკოპოსნი სიმრავლისა მისისანი და აკურთხევდნენ კათალიკოსსა უამითი-უამად ... ხელდასხმულ ჰყო... ერთი მოვლინებულთა მონაზონთაგანი, სახელით იოანე... ამას ანტიოქიის კრებასა შინა გაპატიოსნდა“ (ქ.ც. I გვ.226)

„ქართლის ცხოვრების“ ამ ჩანართის შესახებ ჯერ კიდევ 1906 წელს გამოთქვა თავისი მოსაზრება კირიონ II კათალიკოსმა, რომ ეს მონათხრობი ეხებოდა სამხრეთ საქართველოს ტაო-ბასიანის მხარეების საეკლესიო მოწყობას.

ჩანართში ნახსენებია „ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 226).

„ქართველთა“ პროვინცია ერქვა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ტაო-ბასიანის მხარეებს და მის ირგვლივ ტერიტორიას, რომელიც დროებით, არმენიაში მდებარეობდა.

ამ მხარეში მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი ქართველები იყვნენ, მაგრამ პოლიტიკურად ისინი „სომხებად“ იწოდებოდნენ.

ამ ჩანართში ამიტომაც განმარტავს ანტიოქიის პატრიარქი, რომ საქმე შეეხება „ქართველთა სოფლების მკვიდრთ“.

ასეთ შემთხვევაში ქრონოლოგიურადაც უფრო დალაგებულია მსჯელობა – ანასტასი ანტიოქიელი პატრიარქი თითქმის თანამედროვე იყო ავანის ქალკედონიტი კათალიკოსის იოანე ბაგარანელისა, რომელიც 609 თუ 610 წელს გარდაიცვალა.

ამის შემდგომ, არაბობის შემოსევების გამო, მართლაც, რთული იქნებოდა ანტიოქიისა და ტაო-ავანის საეკლესიო ურთიერთობა.

ავანის კათედრა მართლაც უმღვდელთმთავროდ დარჩა და ქალკედონიტი

ეპისკოპოსები შეიერთა სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში, მაგრამ ეს მდგომარეობა, ანუ ეთნიკური მღვდელთმთავრის გარეშე ყოფნა, არ აკმაყოფილებდა ტაო-ბასიანის ქართული ქალკედონიტური სოფლების მრევლს.

მათ ჩანს, სურდათ საერთაშორისო მხარდაჭერის მოპოვებით გამოეხსნათ თავიანთი თავი სომხური ეკლესიისაგან.

მაგალითად, მოღწეულია იშხანის ტაძრის მინაწერი, სადაც ადგილობრივი მღვდელთმთავარი ტრაპეზუნტში ჩავიდა, რათა კონსტანტინოპოლის პატრიარქს დაესხა მისთვის ხელი.

არზრუმ-თეოდოსიოპოლი ტრადიციულად ანტიოქიელი პატრიარქის სამწყსოს განეკუთვნებოდა და იქვე მღებარეობდა კიდევ ავანის მემკვიდრე ტაო-ბასიანის ქალკედონიტური ვრცელი ქართული სამრევლო.

იბერიის ეკლესიის პირველი იერარქად ანტიოქიამ დანიშნა ქართველი მონაზონი სახელით იოანე.

ეს ნიშნეულია, რადგანაც ავანის პირველ კათალიკოსსაც იოანე ერქვა.

ასე, რომ ავანის ქალკედონიტური კათედრის წარმოშობის მთავარი მიზეზი უნდა ყოფილიყო ეთნიკური განსხვავებულობის გამო ქართული მრევლის გამოყოფა სომხური ეკლესიისგან და დამოუკიდებელ საკათალიკოსოდ ჩამოყალიბება.

ასეთ თვალსაზრისამდე მივალთ თუკი აღნიშნულ ჩანართს დაუკავშირებთ სამხრეთ საქართველოს – ტაო-ბასიანის მხარეებს.

სამხრეთ ტაოს სამეფო კარზე – დავით III კურაპალატის ეპოქაში, მრავალი უცხოელი ავტორი ახსენებს ქართველ კათალიკოსს თუ ქართველ პატრიარქს. შესაძლოა, სამხრეთ საქართველოს ამ საეკლესიო ერთეულს, მართლაც, მიაჩნდა ანტიოქიამ ავტოკეფალია, შემდეგ ათასწლეულში კი ეს ცნობები მცხეთის ეკლესიას დაუკავშირეს და მიიჩნიეს მცხეთის ეკლესიის ავტოკეფალიის დამადასტურებელ დოკუმენტად.

ტაოს (იბერიის) სამეფოს ადგილზე დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის დაუფლების შემდეგ, როგორც ითქვა,

ბიზანტიამ ჩამოაყალიბა ადმინისტრაციული ერთეული „იბერიის თემის“ სახელწოდებით – XI ს-ს დასაწყისში.

მაშასადამე, შესაძლებელია, ავანის საკათალიკოსო უცხოელთათვის, კერძოდ კი ანტიოქიის ქალკედონიტებისათვის წარმოადგენდა არა სომხურ, არამედ ქართველთა, ანუ „ივერიელთა“ ეკლესიას. მიზეზი ამისა იყო მისი მრევლის უმეტესი ნაწილის (ტაო-ბასიანის) ქართულობა.

ჩანს, ასეთი ურთიერთობა მათ დაუმყარებიათ ანტიოქიის საპატრიარქოსთან ნეტარი ანასტასი მღვდელმთავრის ზეობისას, მაგრამ შემდეგ ავანის ეკლესიის თავისთავადობა გაუქმდა. ტაო-ბასიანის ივერიელმა მოსახლეობამ მოითხოვა კვლავ ექებნათ თავისთავადი ეკლესიის ჩამოყალიბების გზები და მისი საერთაშორისო აღიარება.

ეს მოუხერხებიათ ანტიოქიის პატრიარქ ნეტარი თეოფილაქტეს დროს – შესაბამისად, ჩამოყალიბდა ტაო-ბასიანის, ანუ დავით კურაპალატის სამეფოს საეკლესიო სამამამთავროს უკვე ქართული საეკლესიო ერთეული.

ამით იქამდე სომხურენოვანმა ავანის საკათალიკოსოს მემკვიდრე ეპარქიებმა აღადგინეს ქართულენოვანება.

გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში ნახსენებია – „რამეთუ პირველად აღმოსავალისა კათალიკოსთა მიძრონი იერუსალიმით მოჰყვანდა, ხოლო ეფრემ ქრისტესმიერთთა ბრძანებით მირონის კურთხევა ქართლს განაწესა იერუსალიმის პატრიარქისა განწესებით და წამებითა სინარულით, არამედ ქართლად ფრიადი ქვეყანა აღირიცხვების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ეამი შეიწირვის და ლოცვა ყოველი ადესრულების“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 182).

ქართველთა სამყაროში რომელ ქვეყანას ერქვა „აღმოსავლეთი“? – უფრო მეტად ტაო-ბასიანის მხარეებსა და აგრეთვე იმ ქვეყნებს, რომელნიც დავით კურაპალატმა შემოუერთა თავის სამეფოს. ამ ქვეყნებს ბიზანტიაში „ზემონი ქვეყანანი“ ერქვა.

მართლაც, აფხაზთა სამეფოსათვის, რომელიც იმჟამად თბილისის არაბთაგან პყრობის გამო ქართული სახელმწიფოებრიობისა და შემეცნების ცენტრს წარმოადგენდა. ეს ქვეყნები რეალურად აღმოსავლეთში მდებარეობდნენ, ამიტომაც ჩანს მას „აღმოსავლეთს“ უწოდებდნენ კიდევ.

იაჰია ანტიოქიელისა და ასოდიკის ცნობებით მეფე დავით კურაპალატის კარზე იყო უმაღლესი რანგის სასულიერო პირი პატრიარქისა და კათალიკოსის წოდებით. შემდგომში ვალაშკერტელ ეპისკოპოსსაც „მამამთავრის“ წოდება ჰქონდა. ჩვენ გამოთქმული გვაქვს მოსაზრება, რომ დავით კურაპალატის სამეფოში ერთ პერიოდში ჩამოყალიბდა თავისთავადი ქართული საეკლესიო-ადმინისტრაციული ერთეული აფხაზეთის საკათალიკოსოს მსგავსი, რომელსაც თავისი მმართველი უმაღლესი სასულიერო პირი ჰყავდა. ჩანს სწორედ მას უწოდებდნენ ქართველები „აღმოსავლეთის საკათალიკოსოს“.

აღმოსავლეთის საკათალიკოსოს მიწა-წყალი ანუ იგივე „ზემონი ქვეყანანი“ მართალია ქართველებით იყო დასახლებული, მაგრამ იქამდე, როგორც ითქვა, სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში იყო მოქცეული, მისგან გათავისუფლების შემდეგ ის წმ. მირონს ჩანს, ჯერ ანტიოქიიდან, შემდეგ კი იერუსალიმიდან იღებდა, მაგრამ ქართველი მამების მეცადინეობით, ახლა უკვე „ქართლს“ ანუ მცხეთას განეწესა მირონის კურთხევა, რადგანაც ეს ე.წ. „აღმოსავლეთი“ თვითონაც ქართლის ნაწილს წარმოადგენდა იქაურ ტაძრებსა და მონასტრებში გაჩაღებული ქართულენოვანი წირვა-ლოცვის გამო. იოანე - სახელი ყოფილა აღმოსავლის პირველი კათალიკოსისა (იოანე ბაგარანელი) და ბოლო (პარხლის ეკლესიის კედელზე ამოტვიფრული დავით კურაპალატის დროინდელი) კათალიკოსისა.

აღმოსავლის ანუ მეორე ივერიის ეს ქართული საკათალიკოსო, ჩანს გაუქმდა ბიზანტიის იმპერატორების ბასილი მეორის, რომანოზისა და კონსტანტინეს ივერიაში ლაშქრობათა შემდეგ, რაც მათ ეს ქვეყნები მოწყვიტეს ქართულ სახელმწიფოებრივ სისტემას და ბიზანტიურს მიუერთეს.

აქ მათ შექმნეს ადმინისტრაციული ერთეული „იბერიის თემი“, ხოლო ეკლესიურად ის ლაზიკის ეპარქიას მიუერთეს, რომლის საეკლესიო ცენტრი ტრაპეზუნტი იყო.

ბოლოსიტყვა

ატლასში წარმოდგენილი რუკები საგანგებოდაა შედგენილი წიგნისათვის „ქალდეა“, რომელშიც გამოწვლილვით არის გაანალიზებული თითოეული პუნქტისა თუ პროვინციის ადგილმდებარეობა.

ჩვენი კვლევა განსხვავდება ათეისტური ეპოქის ისტორიოგრაფიაში დაწერილ თვალსაზრისისაგან. ბატონი დავით მუსხელიშვილი თავის მონოგრაფიაში წერს: „ისტორიულად იყო დრო, როდესაც არც კახნი, არც მესხნი, არც თუშ-ფშავ-ხევსურნი თუ ტაოელ-კლარჯნი, არც მეგრულ-ჭანნი და არც სვანნი „ქართველებად“ არ იწოდებოდნენ, მაგრამ საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეული პერიოდიდან ყველა ესენი და ბევრი სხვანიც წმიდა წყლის „ქართველები“ არიან და ასევე იწოდებიან“ (დ. მუსხელიშვილი, „საქართველო IV-VIII საუკუნეებში“, 2003, გვ. 300).

ჩვენი თვალსაზრისი, მთლიანად განსხვავდება ე.წ. „ქართიზაციის“ აღნიშნულ თეორიისაგან, რომლის მიხედვითაც ქართველი ხალხი ჩამოყალიბდა ე.წ. „ქართის ტომის“ მიერ სხვა კავკასიური ტომებისა და ხალხების ასიმილაციის ანუ „ქართიზაციის“ შედეგად.

ჩვენი თეორია მთლიანად იმეორებს ძველქართულ საისტორიო თვალსაზრისს, რომ უძველეს ხანაში, ისტორიის გარიჟრაჟზე, უკვე არსებობდა ერთიანი ქართველი ხალხი, რომელმაც შემდგომში, ათასწლეულთა და საუკუნეთა მანძილზე განიცადა დიფერენციაცია და მის წიაღში ჩამოყალიბდა სხვადასხვა ეთნოგრაფიული ერთეულები – აღნიშნული „კახნი, მესხნი, თუშ-ფშავ-ხევსურნი თუ ტაოელ-კლარჯნი, მეგრულ-ჭანნი და სვანნი“, და სხვანი. ეს შემთხვევა ისტორიულად გამონაკლისი არ არის. მაგალითად, მსაგავსადვე, თავდაპირველად არსებობდა ერთიანი სლავური ეთნოსი, რომლის

დიფერენციაციის შემდგომ, მის წიაღში ჩამოყალიბდა აღმოსავლური და დასავლური სლავური განშტოებანი – სერბები, უკრაინელები, რუსები თუ სხვანი. მსგავსადვე, თავდაპირველად არსებობდა, ვთქვათ ფუძეინდოევროპული ერთობა, რომელიც შემდგომ დაიშალა სხვადასხვა ენობრივ და ეთნიკურ ჯგუფებად.

ეს სქემა მთლიანად ეთანხმება ხალხთა ბიბლიური წარმომავლობის სახეს და ამ სქემიდან არც ქართველობაა გამონაკლისი. მაშასადამე, ჩვენი კვლევით, თავდაპირველად არსებობდა ერთიანი ქართული ეთნოსი, რომლის დიფერენციაციაც შემდგომ მოხდა. ამ ერთიანობის პოლიტიკური აღდგენა იყო ფარნავაზის უამს ქართველთა პირველი ერთიანი სახელმწიფოს – „ქართლის სამეფოს“ ჩამოყალიბება და ასევე მისი შემდგომი მუდმივი სწრაფვა საქართველოს გაერთიანებისათვის.

ეკლესიურადაც, ჩვენ არ ვეთანხმებით საბჭოურ თეორიებს, რომ, თითქოსდა, ჩამოყალიბების შემდგომ, ქართული ეკლესია მოიცავდა მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს ერთ რეგიონს და ის გაიზარდა დასავლეთ საქართველოში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციის შეზღუდვისა და ასევე, ალბანეთის საკათალიკოსოს ტერიტორიების დაუფლების ხარჯზე. ეს თეორია მთლიანად ეწინააღმდეგება რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერას, ხოლო ჩვენი თვალსაზრისი გადმოცემული არის თანდართულ რუკებში. ჩვენ სიამოვნებით მივიღებთ ყოველგვარ შენიშვნას და ვლოცავთ მომავალ თაობას ვინც კვლევას გააგრძელებს აღნიშნული მიმართულებით.

ტრაპეზუნტის ისტორიულ-ეთნოლოგიური საკითხისთვის დეკანოზი ლევან მათეშვილი ისტორიის დოქტორი

საბჭოთა პერიოდში საქართველოს ისტორიის კვლევები, რიგი ობიექტური თუ სუბიექტური მიზეზების გამო, ტენდენციურობით გამოირჩეოდა. პატკანოვ-მარის თეორიების, საქართველოს რეალური ისტორიისათვის დამანგრეველი მოქმედების შედეგად, თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფია შესულია ჩიხში, და საქართველოს პოლიტიკური მომავალიც კითხვის ნიშნის ქვეშ დგას! (აფხაზეთის „დამოუკიდებლობა“, „ფედერალიზმის პრინციპი“ და ა.შ.-ლ.მ.). ამ საფრთხეების გაცნობიერების შედეგად საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის მეთაურმა, კათოლიკოს-პატრიარქმა ილია მეორემ შექმნა საპატრიარქოსთან არსებული სპეციალური ჯგუფი - საქართველოს რეალური ისტორიის დამდგენი მუდმივმოქმედი კომისია, მანგლისისა და თეთრიწყაროს მიტროპოლიტ, პროფესორ ანანია ჯაფარიძის თავმჯდომარეობით. ამ კომისიის კვლევის ერთ-ერთი მთავარი სეგმენტი ისტორიულ ლაზეთში მდებარე საეპისკოპოსოების ლოკაციის განსაზღვრაა. მიტროპოლიტი ანანია წლების განმავლობაში იკვლევდა ამ საკითხებს, რაც აღწერილია მრავალ სამეცნიერო ნაშრომში. მიტროპოლიტმა ანანიამ ამ საკითხებს მიუძღვნა ვრცელი მონოგრაფია [1], სადაც ფუნდამენტური კვლევების შედეგად დგინდება ისტორიული ეპარქიების რეალური ადგილმდებარეობა. წინამდებარე სტატია მოკრძალებული მცდელობაა ისტორიული წყაროების მიხედვით ქალაქ ტრაპეზუნტის ისტორიულ-ეთნოლოგიური არეალის დასადგენად. ამ ქალაქის დომინანტი ეთნიკური შემადგენლობის დადგენით ადგილი იქნება მთლიანად ლაზეთის რეალური ისტორიული ადგილმდებარეობის განსაზღვრაც.

მიტროპოლიტი ანანია თავის მონოგრაფიაში [1] სამართლიანად აღნიშნავს, რომ დასავლეთ საქართველო წმიდა ნინოს დროიდანვე არა კონსტანტინოპოლის, არამედ მცხეთის საეკლესიო იურისდიქციაში შედიოდა, რადგანაც ის ქართლის სამეფოს ნაწილი იყო, ხოლო ბიზანტია თავის საეკლესიო იურისდიქციას ახორციელებდა არა დასავლეთ საქართველოში, არამედ ქართველთა უძველეს ქვეყანაში, ისტორიული ლაზიკის ერთ ნაწილში, ტრაპეზუნტის რეგიონის მხარეს, რომელიც ჯერ კიდევ რომის იმპერიამ ჩამოაცილა ქართველთა სახელმწიფოებრივი გავლენის სფეროს.

ლაზიკის გეოგრაფიული მდებარეობის შესახებ არსებობს რამდენიმე განსხვავებული თვალსაზრისი. ამჟამინდელი ოფიციალური საისტორიო თვალსაზრისით ლაზიკა ეწოდებოდა დასავლეთ საქართველოს (ამიტომაც, თითქოსდა, დასავლეთ საქართველო ეკლესიურადაც კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში შედიოდა, რადგანაც წყაროებით ლაზიკაში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს რამდენიმე ეპარქია გააჩნდა).

სახელწოდება „ლაზი“ წყაროებში პირველად ძვ. წ. I საუკუნეში ჩნდება. მემნონი, რომელსაც ბევრი მკვლევარი ძვ. წ. I ს-ის II ნახევრის მწერლად მიიჩნევს, პირველად იხსენიებს ლაზებს. ლაზების შესახებ მნიშვნელოვანი ცნობები მოეპოვებათ გაიუს პლინიუს სექუნდუს უფროსს (ახ. წ. 23/24-79 წწ.), კლავდიოს პტოლემეაიოსს (ახ. წ. 100-178 წწ.), გელასი კესარიელს (ახ. წ. IV ს-ის II ნახევარი.) და სხვ. ანტიკური ხანის წყაროებზე დაყრდნობით მკვლევრები ამტკიცებენ, რომ ამ სახელწოდების ტომებს ადრეულ პერიოდში კოლხები და ჭანები ერქვათ. მათი აზრით, სახელწოდებები „კოლხი“ და „ჭანი“ შემდგომში, ლაზეთის დიდი კავკასიური სახელწიფოს არსებობის პერიოდში, „ლაზად“ შეიცვალა. ფლავიუს არიანეს (ახ. წ. 95-175 წწ.) „პერიპლუს“-ში კოლხები ტრაპეზუნტის აღმოსავლეთით, მცირე მონაკვეთზე არის მოხსენიებული, ისიც ქსენოფონტეს წყაროს მოშველიებით. იგი წერს: „ტრაპეზუნტელების მოსახლდრენი, როგორც ქსენოფონტეც ამბობს,

არიან კოლხები“ [2]. კოლხებს იგი მდ. ოფისთანაც (ახლანდელი სულან-ლუ) ასახელებს: „მდინარე ოფისი გამოჰყოფს კოლხების მიწას თიანიკესაგან“ (ჭანეთისაგან) [3]. ნიშანდობლივია, რომ სხვა ეთნიკური ერთეულებისაგან განსხვავებით, არიანეს კოლხთა მეფე არ აქვს დასახელებული და რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, მდ. ოფისის ზემოთ კოლხები „პერიპლუს“-ში საერთოდ აღარ ჩანან.

აქედან გამომდინარე, ფლავიუს არიანეს დროს და მასზე გაცილებით ადრეც კოლხების ძლიერება უკვე დაცემულია. კოლხეთის სახელმწიფო უკვე დიდი ხანია აღარ არსებობს. მათ მაგივრად ასპარეზზე გამოდიან სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფები, რომელთაგან შემდგომ პერიოდში, ლაზებმა იკისრეს ქვეყნის გამაერთიანებლის როლი. თუ წინათ კოლხთა სახელი ჰფარავდა სხვადასხვა ტომთა სახელებს, V საუკუნიდან სახელწოდება ლაზმა შთანთქა მათი უმრავლესობა.

V საუკუნის ანონიმი მწერალი წერს: „დიოსკურიიდან ვიდრე აფსარის წყლამდე წინათ ცხოვრობდა ის ხალხი, რომელსაც კოლხები ეწოდებოდათ და [მერე] გადაერქვათ ლაზები“ [4]. იოანე ლიდეს (V-VI ს.) მიხედვით, ლაზები იგივე კოლხებია. იგი წერს: „კოლხები, რომელთაც აგრეთვე ლაზები ეწოდებათ [5]. იგივეს აღნიშნავს ბიზანტიელი მწერალი და ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი (ახ. წ. VI ს.). იგი წერს: „სახელი „კოლხები“, როგორც სხვა მრავალი ტომებისა, ამჟამად „ლაზთა“ სახელად შეიცვალა“ [6].

პროკოპი კესარიელის უმცროსი თანამედროვე აგათია სქოლასტიკოსი (536-582 წწ.) აღნიშნავს: „ლაზებს რომ ძველად კოლხები ეწოდებოდათ და სწორედ ისინი არიან, ამაში ეჭვი არ შეეპარება არავის“ [7]. საყურადღებოა აგათიას მტკიცება, რომ თვით ლაზები თავიანთ თავს კოლხების შთამომავლებად თვლიდნენ და უზომოდ ყოყონობდნენ და ტრაბახობდნენ. იგი წერს: „ძლიერსა და მამაც ტომს წარმოადგენენ ლაზები და სხვა ძლიერ ტომებსაც მბრძანებლობენ; ამავობენ კოლხთა ძველი სახელით და ზომაზე მეტად ქედმაღლობენ, შესაძლებელია არცთუ ისე უსაფუძვლოდ“ [8]. აკად.

ნ. ბერძენიშვილი გადმოგვცემს: „ლაზებს მიაჩნიათ, რომ მათი სამეფო კოლხთა სამეფოს გაგრძელებაა, რომ ლაზები პირდაპირი, ჩამომავლობითი და არამხოლოდ პოლიტიკური მემკვიდრენი არიან კოლხეთის სამეფოსი და კოლხთა, რომ, მაშასადამე, ძველი კოლხიდა მათ აქვე ეგულებათ, რომ მათი „სამეფო უძველესია“ [9].

აგათია სქოლასტიკოსი თავის თხზულებაში ყველგან კოლხს ლაზის მნიშვნელობით ხმარობს. ლაზი აიეტი თავის სამშობლოს კოლხების ქვეყანას უწოდებს. იგი ასე მიმართავს თავის თანამემამულეებს: „გაქრა კოლხთა ძველი ღირსება და ამიერიდან ვეღარ ვეღირსებით იმას, რომ სხვებს ვმბრძანებლობდეთ მე ვინატრიდი კოლხეთის სახელმწიფოს ჰქონდეს მისი ძველი ძლიერება, რომ მას არ დასჭირებოდეს უცხო და გარეშე დახმარება“ [10]. აგათია ლაზ ფარტაზს უწოდებს „კოლხთა შორის გავლენიანს, გონიერს და თავისი ქცევით მეტად მდაბიურს“. ფარტაზი ლაზების თათბირზე თავის თანამემამულეებს მიმართავს როგორც კოლხებს. იგი ასე იწყებს თავის სიტყვას: „ჩვეულებრივი ამბავი დაგემართათ, კოლხებო, რომ მეტად მოხერხებულად და წარმტაცად თქმულმა სიტყვებმა გონება შეგირყიეს“ [11]. შემდეგ ფარტაზე განაგრძობს: „თქვენ კი, კოლხებო, არასდროს არ უნდა დაუკავშიროთ თქვენი აზრები გარეშე მოსაზრებებს ჰო და, აბა, რის გულისათვის უნდა გადავიდეთ, კოლხებო, სპარსელების მხარეზე ეს არ შეეფერება მეფეს, ისიც ლაზთა მეფეს, მით უმეტეს გუბაზს. ის რომ აქ იყოს, უეჭველია ის, როგორც ღვთისნიერი და გონიერი ადამიანი, გაგვიცხავდა ჩვენ ამგვარი ზრახვებისათვის; მოგვიწოდებდა.. აღვჭურვილიყავით კოლხის თავისუფალი შეგნებით“ [12]. აგათია სქოლასტიკოსის თხზულებაში ასეთი ადგილები მრავლად მოიპოვება. იგი კოლხს უფრო ხშირად ხმარობს ვიდრე ლაზს.

კოლხეთს ლაზიკესთან აიგივებს VII ს-ის ისტორიკოსიც. იგი წერს: „კოლხეთი, მდაბიურად ლაზიკე“. გიორგი სინგელოზი (VIII ს-ის ბოლო

– IX ს-ის დასაწყისი) წერს: „კოლხიკე, ესე იგი ლაზიკე“ [13].

ბერძენი მწერლის ლიკოფრონი ქალკიდეკელის (ძვ. წ. IV-III სს.) პოემის „ალექსანდრას“ კომენტარებისას იოანე ცეცე (1110-1180 წწ.) გადმოგვცემს: „კოლხები ინდოელი სკვითები არიან, მათ ლაზებიც ეწოდებთ“ [14]. სხვაგან წერს: „კოლხები, რომელთაც ლაზებსაც ეძახიან“ [15]. „კოლხები ლაზური ტომია“ [16].

ნიშანდობლივია, რომ V ს-ის სომეხი ისტორიკოსი მოვსეს ხორენაცი თავის თხზულებაში „სომხეთის ისტორია“ ალექსანდრე მაკედონელის დროინდელ ბრძოლების აღწერისას საერთოდ არ ასახელებს კოლხეთს, სამაგიეროდ მოხსენიებული აქვს ლაზიკა, შესაძლებელია მის ნაცვლად. იგი წერს: „ლაზიკა, პონტოსი, ფრიგია, მაუაქი და სხვები მტკიცედ იცავდნენ ერთობის პირობას მაკედონელთა სახელმწიფოსთან“ [17].

შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მცხოვრებმა პონტოელმა ლაზებმა (ჭანები) დღევანდლამდე შეინარჩუნეს თავიანთი სახელწოდება. ს. ჯანაშია გარკვეულ მსგავსებას ხედავდა „ლაზ“-სა და „კლარჯ“-ს შორის. იგი წერს: „პლინიუსის გეოგრაფიულ წარმოდგენაში, ლაზებს ჭოროხის ხეობის ქვემო ნაწილი ეჭირათ, ე.ი. ის მხარე, რომელიც ქართველების, სომხების და სხვა ადგილობრივი ხალხების პირში ყოველთვის კლარჯეთად იწოდებოდა. ამიტომ ბუნებრივად შეიძლება დაიბადოს კითხვა, ხომ არ უდრის პლინიუსის „ლაზ“-ი ქართ. „კლარჯ“-ს, როგორც რეალ-ისტორიულად, ისე სიტყვიერადაც? [18].

IX საუკუნის II ნახევრიდან კონსტანტინოპოლის საეკლესიო ნუსხებში ლაზიკა ტრაპიზონის მხარეს შეესაბამება. საეკლესიოდან ამ სახელმა საერო დოკუმენტებშიც ასახვა ჰპოვა, საიდანაც კარგად ჩანს ლაზ ეთნონიმის ჭოროხის სამხრეთ-დასავლეთით ისტორიული მყოფობა. IX-X საუკუნეებში ტრაპიზონი ლაზურ სამყაროსთანაა მჭიდროდ დაკავშირებული. საეკლესიო კათედრათა ნუსხებში, ე. წ.

ეკთეზისებში, სადაც ჩამოთვლილია სხვადასხვა საპატრიარქოებში შემავალი სამიტროპოლიტო და საეპისკოპოსო კათედრები და ავტოკეფალური ეკლესიები, დაცულია ცნობა იმის შესახებ, რომ IX-X საუკუნეებში ტრაპიზონი ცნობილი იყო როგორც ლაზიკის ქალაქი. ასე მაგალითად, ნოტიცია III-ში წერია: „ოცდამეცამეტე საყდარი ექვემდებარება ტრაპეზუნტის მიტროპოლიტს, ლაზიკეში“. ნოტიცია IV-ის მიხედვით: „მიტროპოლიტი ტრაპეზუნტისა, მთელი ლაზიკისა; მას ახლა კესარიის ადგილი უჭირავს“ [19]. ნოტიცია X-ში ჩამოთვლილია „ლაზიკის ტრაპეზუნტს დაქვემდებარებული [კათედრები]“ [20]. იგივეა გამეორებული Xა, Xბ, Xგ, Xდ (X ს-ის II ნახევარი) ნოტიციებში. აღნიშნული ცნობების მიხედვით, X საუკუნის პირველი წლებიდან ტრაპიზონის ეპისკოპოსი მთელი ლაზიკის მიტროპოლიტადაა მოხსენიებული.

ცნობილი თურქი მოგზაური ევლია ჩელები (XVII ს.) თავის მოგზაურობის აღწერილობათა ის პარაგრაფი, სადაც ლაზეთში მოგზაურობაზე მოგვითხრობს, დასათაურებული აქვს ასე: „აღწერა ლაზიკის ძველი ვილაიეთის დიდი ქალაქისა და კეთილმოწყობილი ციხისა, ე. ი. ქალაქ ტრაპიზონისა“ [21]. ევლია ჩელების ქ. ტრაპიზონის სახელწოდების რამდენიმე ვარიანტი აქვს შემონახული. ერთი ვარიანტის თანახმად, ტრაპიზონის „ერთი სახელთაგანია „ქალაქი ქვემო ბათუმი“ და ერთიც – „ლაზიკის ქალაქი“ [22]. ზემოაღნიშნული ორივე ცნობა აშკარად მიუთითებს, რომ ტრაპიზონი ლაზების ქალაქია.

აღსანიშნავია, რომ ევლია ჩელების მიხედვით, ტრაპიზონში მოსახლეობის უმრავლესობას ლაზები შეადგენენ. იგი გადმოგვცემს: „ეს ქალაქი დედამიწის მე-17 სარტყელში მდებარეობს. ბერძნული ქალაქთაგანია. შავი ზღვის აღმოსავლეთ მხარეს ყურეს მხავს ზღვაზე მდებარე სამოთხისებური, შემკული ქალაქია. სტამბოლის სრუტიდან ტრაპიზონის ნავსადგურამდე სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ სრული ათასი მილია სავალი. რადგანაც გეზიქის მთაც ტრაპიზონის აღმოსავლეთ მხარეს არის, ამიტომ მისი ხალხის სახელ-

წოდება – „გეზიქი ხალხი“ – შეცდომით გამოითქმის და „ლაზიკას“ უწოდებენ. ზოგიერთები კი სიადგილისათვის „ქ“-ს და „ი“-ს ჩამოაცილებენ, კვეცენ და „ლაზ ხალხი“-ო, ამბობენ. ყაზი სულთან მეჰმედ ფათიჰმა, ეს ციხე რომ დაიპყრო, გარშემო ქვეყნებიდან ბევრი სხვადასხვა წარმოშობის ხალხი ტრაპიზონში მოაყვანინა და დაასახლა. მოსახლეობის უმეტესობა ლაზებია. მოუხეშავი ხალხია. ამჟამად ყველა იანიჩარებია, რომლებიც დაბადებიდანვე ჯარისკაცთა შვილები და ჯარისკაცები არიან“ [23]. მოსახლეობის უმეტესობა ლაზებია“. ნიშანდობლივია, რომ ლაზებს თავიანთ სამშობლოდ ტრაპიზონი მიაჩნიათ. ევლია ჩელების მიერ ლაზიკისაგან ჩაწერილ ერთ ბაიათში ნათქვამია: „ტრაპიზონია ჩვენი მიწაწყალი“ [24].

აკად. ნ. მარი ისტორიულ ცნობებზე დაყრდნობით აღნიშნავს, რომ კონსტანტინეპოლში ლაზებს უწოდებდნენ შავი ზღვის სანაპიროს მთელ მოსახლეობას, თვით ამისოსისა და სინოპის მოსახლეობის ჩათვლით [25-26].

აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს: ოდესღაც ლაზების ანუ ჭანების მოსახლეობა ტრაპიზონსაც კი სცილდებოდა და თვით ეს ქალაქი და ოლქი მათ ქვეყანას ეკუთვნოდა“ [27].

პროფ. ზავრიევი თურქეთის აღმოსავლეთი ვილაიეთების შესახებ წერს: „ამ ტერიტორიას ბევრი მოგზაური ლაზისტანს უწოდებს და თურქეთის ეხლანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით მოიცავს მთლიანად: ჭოროხის, რიზეს, ტრაპიზონის, გირესუნის, ორდუს, სამსუნის (ჭანიკის), გიუმიშხანეს ვილაიეტებსა და აგრეთვე სხვა ვილაიეტების ზოგიერთ კაზებს (მაზრებს)“ [28]; თარგმანი [29].

VI საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი წერდა: „ტრაპეზუნტელთა საზღვრები ვრცელდება დაბა სუსურმენემდე და ეგრეთ წოდებულ რიზემდე, რომელიც ლაზიკეში ზღვით მიმავლისათვის ორი დღის სავალი გზით არის დაშორებული ტრაპეზუნტს ... რიზეს მოსდევს მიწაწყალი ერთი ხალხისა, რომელიც რომაელებს და ლაზებს შორის მოსახლეობს. ამჟამად კი იქაური მცხოვრებლები არც რომაელთა და არც ლაზთა მეფის ქვეშევრდომები არ არიან, გარ-

და იმისა, რომ რადგან ისინი ქრისტიანები არიან, ღაზთა ეპისკოპოსები უწევს მათ მღვდელმსახურებას, ისინი ისწრაფვიან ორივესთან მშვიდობიან და მეგობრულ ურთიერთობაში იყვნენ და ყოველთვის თანხმდებიან ხოლმე, მიაცილონ ერთი მხრიდან მეორესთან მიმავალი მოციქულები. ასე იქცევიან ისინი ჩვენს დრომდე“ [30].

პროკოპი კესარიელის აქ მოხმობილი ცნობის საფუძველზე, რომ VI ს-ში ღაზიკის ეპისკოპოსის კონფესიური გავლენის ქვეშ იყო მოქცეული ტრაპიზონის საზღვრებიდან პეტრამდე, ღაზთა საზღვრებამდე სამხრეთიდან, მცხოვრები ხალხი, სრულიად სამართლიანად ფიქრობენ, ეს იყო ღაზთა პოლიტიკური გავლენის ნაკვაღევი ამ ხალხზე. ფლავიუს არიანე, რომელმაც 130-131 წწ-ში საგანგებო მისიით იმოგზაურა შავიზღვისპირეთში, წერს: „ტრაპიზუნტელების მოსახლერენი, როგორც ქსენოფონტეც ამბობს, არიან კოლხები და ტომს, რომელიც უგულადესია და ტრაპიზუნტელთა მოსახლეს მტერია, ქსენოფონტე დრილებს უწოდებს, მე კი ვფიქრობ, რომ ისინი სანები არიან, გამაგრებულ ადგილებში ცხოვრობენ ... ამათ გვერდით არიან მაკრონები და ჰენიოსები, მათი მეფე ანიქიალეა. მაკრონები და ჰენიოსების მეზობლები ძიტირები არიან, ესენი ფარსმანის ქვეშევრდომები არიან, ძიტირების გვერდით ღაზები არიან“ [31]. არიანეს ამ გადმოცემას ოღნავი სახეშეცვლით იმეორებს V ს-ის ანონიმი [32] ავტორი. მათთან დასახლებული მაკრონ-მასხელონები იგივე სან-ჭანებია [33]. ტრაპიზონამდე ქართველური ტომების მოსახლეობას მიუთითებენ იპოლიტე რომაელი (III ს.) [34] და ევსევი კესარიელი (260-340 წწ.) [35].

ამავე აზრს იმეორებენ პროკოპის შემდეგდროინდელი მწერლები: მაგ., სომეხი ანონიმი გეოგრაფოსი (VII ს.) წერს: ეგერი იგივე კოლხეთია და „განიყოფება ოთხ პატარა ქვეყნად: მანრილი, ეგრევიკი, ღაზივი, ჭანეთი, ჭანეთი, რომელიც არიან ხალტიკი (ხალდეა)“ [36]. ეგრისის ქალაქებისა და ნავსადგურების ჩამოთვლისას, მათ შორის ასახელებს ტრაპიზონსაც [37].

ეგრისის პროვინციად დასახელებული ხალდეა იგივე ტრაპიზონის ოლქია, მისი მიმდგომი მხარეა, ასე იცნობენ ამ მხარეს ძველი სომეხი ისტორიკოსები (ავთანგილოსი, ფაუსტოს ბუზანდი, ელიშე, მოვსეს სორენაცი) [38]. ქართული წყაროების ქალდეას ხალდეას სახელით იხსენიებენ [39] და გულისხმობენ „მახლობლად ქალაქსა ტრაპიზონთასა“ [40].

ტრაპიზონს ღაზიკის ქალაქად მიიჩნევს VIII ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსი ეპიფანე კონსტანტინოპოლელი, რომელიც ანდრია მოციქულის მოღვაწეობას აღწერს. მას, მისივე გადმოცემით, არა მარტო არსებული ლიტერატურით უსარგებლია ანდრიას მოღვაწეობის შესასწავლად, არამედ მოუვლია ის ადგილები, სადაც ანდრიას უქადაგია. „ასე დამოძღვრა ანდრიამ მრავალი ქალაქი და სოფელი, მოაქცია ისინი ქრისტესაკენ ... ამისოდან წამოსვლის შემდეგ ის მივიდა ტრაპეზუნტში, ღაზიკის ქალაქში“ [41]. ასევე ნიკიფორე, კონსტანტინეპოლელი პატრიარქი (VIII ს.) ტრაპიზონის მხარეს ღაზიკის სახელით იცნობს [42].

გვიანი შუასაუკუნეების ბიზანტიელი ისტორიკოსებიც ტრაპიზონის მხარეს ღაზიკის, რაც კიდევ უფრო საყურადღებოა, კოლხიდის სახელითაც იხსენიებენ. გიორგი პახიმერე (XIII ს.) ტრაპიზონს ღაზიკეს, ხოლო მის მმართველებს ღაზებს უწოდებს [43]; ნიკიფორე გრიგორასი (XIV ს.) ტრაპიზონის სამეფოს კოლხეთის სახელით იცნობს [44]; მიქელ პანატეროსი (XIV-XV ს-ის პირველი მეოთხედი) ღაზიკის სახელით იხსენიებს მას [45]. ამ მხრივ საინტერესოა XV ს-ის ისტორიკოსის ლაონიკე ხალკოკონდილეს ცნობა, სადაც ვკითხულობთ: „ადგილობრივმა ხალხმა დაუყენა ის (ლაპარაკია ალექსი მეფეზე) კოლხეთს მთავრად და ამგვარად სამეფო ტახტი გადაიტანა კოლხეთის ტრაპიზონში ... ამის შემდეგ დაიმორჩილა ჭანიდები, რომლებსაც უჭირავთ კოლხეთის ადგილები ... ასე იქნა აღებული ტრაპიზუნტი და კოლხთა მთელი ქვეყანა“ [46].

XV-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტებიც კი ვერ უგულებელ-

ყოფენ აღნიშნულ ტერიტორიაზე ქართველური ტომების მოსახლეობასა და მათი სახელის მქონე ადმინისტრაციული ერთეულების არსებობას [47]. XIX ს-ის გერმანელი მეცნიერი კ. კოხიც კარგად იცნობდა აღნიშნულ რეგიონს. მან საქართველოსა და კავკასიაში XIX ს-ის პირველ ნახევარში იმოგზაურა და დაგვიტოვა მის მიერ მოვლილი ადგილებისა და იქ მცხოვრები ხალხის ყოფა-ცხოვრების ობიექტური აღწერილობა, მათ შორის ციხისძირ-ტრაპიზონს შორის მცხოვრები მცხოვრები მოსახლეობისაც. ამ მხარეს ის ლაზისტანის, ხოლო იქაურ მაცხოვრებლებს ის ლაზების სახელით იცნობს [48].

მითითებული წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ ლაზიკის სამხრეთი ტერიტორია ქ. ტრაპიზონის ჩათვლით ქართველური მოდემის ტომებითაა დასახლებული, ძირითადად სან-ჭანებით (აწინდელი ლაზებით) [49], კოლხური მოდემის სხვა ტომებითაც.

ამრიგად, ყველა წყაროს გაანალიზების შედეგად, სადაც კი მოხსენიებული იყვნენ ლაზები: ასახელებენ მემნონი (ძვ. წ. I ს-ის II ნახევარი), გაიუს პლინიუს სეკუნდუს უფროსი (23/24-79 წწ.), ფლავიუს არიანე (95-175 წწ.), კლავდიოს პტოლემეოსი (100-178 წწ.), ლუკიანე (დაახლ. 120-200 წწ.), გელასი კესარიელი (IV ს-ის II ნახევარი), ეპიფანე კვიპრელი (314-403 წწ.), თეოდორე კვირელი (393-457 წწ.), გელასი კესარიელი (IV ს.), ამიანე მარცველი (IV-V ს.ს.), პრისკე პანიონელი (V ს.), V ს-ის ანონიმი მწერალი, მოვსეს ხორენაცი (V ს.), იოანე ლიდე (V-VI ს.), პროკოპი კესარიელი (VI ს.), აგათია სქოლასტიკოსი (536-582 წწ.), მენანდრე პროტიქტორი (VI ს.), იოანე ანტიოქელი (VII ს.), „პასქალური ქრონიკა“ (VII ს.), თეოდორე განგრელი (VII ს.), ეპიფანე კონსტანტინოპოლელი (VII ს.), VII ს. ანონიმი სომეხი გეოგრაფი („ლაზიკის“ სახელწოდებით), გიორგი სინგელოზი (VIII ს-ის ბოლო – IX ს-ის დასაწყისი), იოანე ცეცე (1110-1180 წწ.), იბნ-ბიბი (XIII ს.), ევლია ჩელები (XVII ს.), აგრეთვე საეკლესიო ეკთეზისების (ნუსხების) გაანალიზების შედეგად შეიძლება დავასკვნათ, რომ ტრაპიზონი ლაზურ სამყაროსთანაა მჭიდროდ

დაკავშირებული, უფრო სწორედ, ტრაპიზონი ლაზიკის ქალაქი იყო.

ლიტერატურა

1. მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, საეპისკოპოსოები ლაზიკაში, თბილისი, 2011.
2. ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა კეჭალაძისა, გვ. 42, თბილისი, 1961 წ.
3. ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა კეჭალაძისა, გვ. 35-36, თბილისი, 1961 წ.
4. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, გვ. 6, თბილისი, 1965 წ.
5. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, გვ. 242, თბილისი, 1965 წ.
6. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, გვ. 120, თბილისი, 1965 წ.
7. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. III, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, გვ. 27, თბილისი, 1936 წ.
8. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. III, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, გვ. 50, თბილისი, 1936 წ.
9. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, გვ. 475, თბილისი, 1990 წ.
10. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. III, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, გვ. 65, თბილისი, 1936 წ.
11. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. III, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოს-

ცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხნიშვილმა, გვ. 72, თბილისი, 1936 წ.

12. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. III, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხნიშვილმა, გვ. 77; 80, თბილისი, 1936 წ.

13. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. IV, ნაკვეთი I, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხნიშვილმა, გვ. 68, თბილისი, 1941 წ.

14. თ. ყაუხნიშვილი, ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, IV, გვ. 68, მეცნიერება, თბილისი, 1980 წ.

15. თ. ყაუხნიშვილი, ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, IV, გვ. 82, მეცნიერება, თბილისი, 1980 წ.

16. თ. ყაუხნიშვილი, ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, IV, გვ. 88, მეცნიერება, თბილისი, 1980 წ.

17. მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალექსანდრე აბდალაძემ, გვ. 102, თბილისი, 1984 წ.

18. ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, შრომები, ტ. III, გვ. 21, თბილისი, 1959

19. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. IV, ნაკვეთი II, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხნიშვილმა, გვ. 136, თბილისი, 1952 წ.

20. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. IV, ნაკვეთი II, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხნიშვილმა, გვ. 146, თბილისი, 1952 წ.

21. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ, ნაკვ. I, გვ. 81, თბილისი, 1971 წ.

22. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ, ნაკვ. I, გვ. 81-82, თბილისი, 1971 წ.

23. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ, ნაკვ. I, გვ. 83, თბილისი, 1971 წ.

24. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ, ნაკვ. I, გვ. 91, თბილისი, 1971 წ.

25. Н. Марр. Крещение армян, грузин, абхазов и аланов... ЗВО, XVI (1905) 165-166; მისივე, Из поездки в Турецкий Лазистан, ИАН, 1910, 571; Из поездок в сванию, XV, т. II, вып. 1, 32.

26. Н. Марр. Крещение армян, грузин, абхазов и аланов... ЗВО, XVI (1905) 165-166; მისივე, Из поездки в Турецкий Лазистан, ИАН, 1910, 571; Из поездок в сванию, XV, т. II, вып. 1, 32.

27. ს. ჯანაშია, ლაზისტანი, (რუს. ენაზე), გვ. 25-36.

28. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, გვ. 46, ტფილისი, 1914 წ.

29. დ. ს. ზავრიევი, თურქეთის აღმოსავლეთ ვილაიეთების უახლესი ისტორიისათვის, 1947 წ. (რუს ენაზე). გვ. 166, 177.

30. პროკოპი კესარიელი, გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხნიშვილმა, თბ., 1965, გვ. 121-125.

31. ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ძღვის გარშემო, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნ. კეჭაყმაძისა, თბ. 1961, გვ. 42-43.

32. ანონიმი V ს-ისა, გეორგიკა II, დასახ. გამოცემა, გვ. 6-8.

33. თ. ყაუხნიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957, გვ. 203.

34. იპოლიტე რომაელი, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, I, დასახ. გამოცემა, გვ. 20.

35. ევსევი კესარიელი, გეორგიკა, I, დასახ. გამოცემა, გვ. 32.

36. Армянская география VII века по р. х. Текст и перевод издан К. П. Паткановым, С-П., 1877, გვ. 38-39.

37. იქვე, გვ. 29.

38. ლ.-ნ. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 192.

39. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 68; ლ.-ნ. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 192.

40. იოანე საბანისძე, აბო თბილელის წამება, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურული ძეგლები, I, (V-X სს.) ილ. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 59; მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 285; სუმბატ დავითის ძე, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, დასახ. გამოცემა, გვ. 383.

41. ეპიფანე კონსტანტინოპოლელი, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, გეორგიკა, IV, ნაკ. I, ტექსტები ქართული თარგმანით და განმარტებებით ს. ყაუხჩიშვილისა, თბ., 1941, გვ. 57-58.

42. ნიკიფორე კონსტანტინოპოლელი, ბიზანტიელი წერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, გეორგიკა, IV, ნაკ. II, ტექსტები ქართული თარგმანით და განმარტებებით ს. ყაუხჩიშვილისა, თბ., 1952, გვ. 207-208.

43. გიორგი პასიშერე, ბიზანტიელი წერილების ცნობები საქართველოს შესახებ, გეორგიკა, VII, ტექსტები ქართული თარგმანით და განმარტებებით ს. ყაუხჩიშვილისა, თბ., 1967, გვ. 79, 81, 84-85.

44. ნიკიფორე გრიგორასი, გეორგიკა, VII, დასახ. გამოცემა, გვ. 124, 134, 136.

45. მიქელ პანატეროსი, გეორგიკა, VII, გვ. 200-201, 207-208.

46. ლაონიკე ხალკოკონდილე, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. VIII, ტექსტები ქართული თარგმანით და განმარტებებით ს. ყაუხჩიშვილისა, თბ., 1970, გვ. 93-107, 110-113, 115.

47. ნ. შენგელია, XV-XVIII სს-ის საქართველოს ოსმალური ისტორიის ოსმალური წყაროები, თბ., 1974, გვ. 236; XV-XVIII სს-ის ოსმალური დოკუმენტური წყაროები, თარგმანი ნ. შენგელიასი, თბ., 1987, გვ. 112, 167.

48. კ. კოხისა და ო. სპენსერის ცნობები საქართველოს შესახებ, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ლ. მამაცაშვილმა, თბ. 1981, გვ. 17, 185-186, 196-197, 200-201.

49. ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, ბათუმი, 1977, გვ. 19 და სხვაგან.

ПРОТОИЕРЕЙ ЛЕВАН МАТЕШВИЛИ, ИВАН ЭПИТАШВИЛИ

ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ О «ПУТЕШЕСТВИЯХ» АПОСТОЛОВ

Грузинские и зарубежные авторы расходятся во мнениях касательно времени и условий распространения христианства в Грузии. Согласно грузинской исторической традиции, из апостолов Господа в Грузии подвизались Андрей Первозванный, Симон Кананит и Матфий. Известно, что произведение под названием «История хождений апостолов в Грузии», где упоминается данный факт, не входило в древние рукописи «Жития Картли». Только в начале XVIII века комиссия «мужей ученых» Вахтанга VI включила этот рассказ в «Житие царей» в то место, где описывалось «Житие царя Адерка», во время которого, по их мнению и согласно традиции, апостолы пришли в Грузию [84: 31]¹. Вспомним это сведение:

Святой Марии по жребию выпало проповедовать в Грузии. Явился Ей Сын Ее и возвестил послать туда Андрея Первозванного и дать Ему Ее икону.

Святой апостол вышел из Иерусалима и «пришел в город Трапизон, который есть город мингрельский и пробыл там малое время и увидел в жителях города того

¹ Первой цифрой обозначено название труда, после двоеточия страница (или страницы) того же труда. После точки с запятой литература для сравнения.

безумие скотское и выйдя оттуда вошел в землю картлийскую, которая называется Великой Аджарией и начал проповедывать Евангелие, ибо люди были безумнее бессловесных... и много бед и искушений потерпел от неверных... доколе не обратил всех и не привел их к вере... и поставил священников и диаконов и установил им правила и уставы веры и построили церковь великолепную имени Пресвятой Богородицы». Местное население просило оставить икону. «Святой апостол Андрей сделал доску такого же размера, положил на нее икону и на доске мгновенно изобразился лик и он дал им его.

... Он же отправился и перешел гору, которая называется Железный крест. Есть сказание, что крест сей воздвиген самим блаженным Андреем. Войдя в ущелье Одзрхийское и придя к границам Самцхе, поселился в селе, называемом Заден-гора. И увидел апостол мужей тех мест, что они приносили жертвы глухим идолам и молился апостол святой иконе. И все идолы те пали и развалились. Святой же апостол отправился оттуда и пришел в Ацкури, который ранее назывался Сосангети, или же Сакриси. И поселился на месте одном, где был храм языческий, который ныне именуется Старой церковью.

...Главенствовала же тогда женщина некая, вдова, у которой был единственный сын... и он умер в то время. »Апостол возложением иконы воскресил ее сына. «Андрей...некоторое время остался у них и научил их всякому правилу закона и веры. И поставил им епископов, священников и диаконов...и положили великую икону Ацкурской Божией Матери в храме, ныне называемом Старая церковь. После этого Андрей отправился в Иерусалим». По прошествии короткого времени «...пришел оттуда великий Андрей с другими апостолами. Они обходили все города и села, учили и творили чудеса и достигли страны картлийской. Затем они отправились в Тао и достигли реки Чорохи и

обошли все тамошние села. Так, проповедуя достигли они страны сванетской.

В те дни страной той управляла женщина, которая поверила в проповедь апостолов. Матфий с другими учениками остался там, а великий Андрей вместе с Симоном вошел в страну осетинскую и достигли города, называемого Фостафора, где совершили великое чудо и обратили множество народа. Оттуда пришли они в страну абхазскую и достигли города Севаста, который ныне называется Цхум. Там они проповедали слово Божие и многие уверовали.

Там блаженный Андрей оставил Симона и других учеников, а сам пошел в Джикетию. Жители же той страны, джикийцы, были злые сердцем и творили зло, ненасытны, неверующи. Они не приняли проповеди апостола и решили убить его. Но благодать Божия защитила его. Увидев их жестоковийность и скотский нрав, он оставил их и ушел. Могила Симона Кананита находится в городе Никосии, между Абхазией и Джикией. Ибо там скончался святой Симон Кананит.

Святой Андрей утвердил в вере мингрелов и абхазов и пошел в Скифию.» .

Впервые из зарубежных источников факт путешествий апостолов вспоминает Ориген (185-254 гг.):

«Когда святые апостолы и ученики Спасителя нашего разошлись по всей земле, Фоме по жребию досталась Парфия, Андрею – Скифия, Иоанну – Асия, Петру – Понт, Галатия и Вифиния, Каппадокия и Асия (97 : 45; срав., 185, t.R, 21, 82)».

То же повторяет и Евхер (сконч. в 449 г.), епископ Лионский: «Святой Андрей проповедывал и молился в Скифии» .

Согласно сведениям Исидора Испалийского (сконч. в 639 г.), Андрей получил «Скифию, Петр – Асию, Италию, Галатию, Понт, Каппадокию, Вифинию» .

С Оригеном согласен и Евсевий Кесарийский (260-340 гг.): «Когда святые апостолы и ученики Спасителя нашего

разошлись по всей земле, Фоме, по преданию, досталась по жребию Парфия, Андрею – Скифия, Иоанну – Асия (он подвизался здесь и скончался в Эфесе), Петр же, как видно, проповедовал среди иудеев, рассеянных в Понте, Галатии, Вифинии, Каппадокии и Азии; под конец он попал в Рим и там был распят вниз головой. Такое мучение он сам выбрал для себя» .

В грузинских рукописях X века (А-95, А-144) есть древний грузинский перевод Дорофея Тирского (VI в.), в котором говорится, что «Андрей оправился в великий город севастийцев, где был расположен лагерь апсарцев и была река Фазис» (82 : 367, 83:192; срав., 45 : 223, 118:225).

Епифану Константинопольскому (сконч. в 780 г.) принадлежат «Житие Марии» и «Житие апостола Андрея», в которых автор критикует источники этих житий и вообще, «житий» апостольских. В «Житии Андрея» он пишет, что не довольствовался использованием письменных (Климента Римского, Евагрия Сицилийского и Епифана Кипрского) источников и побывал в некоторых местах, где подвизался апостол Андрей. Епифан Константинопольский приводит рассказ святого Епифана (310-403 гг.) – митрополита Констанции и Кипра. В этом рассказе говорится, что согласно преданию блаженный апостол Андрей наставил скифов, согдинов и горсинов в великом Севастополисе, где находятся Апсарская крепость, Гисский порт и река Фазис; там обитают иверийцы, сусы, пусты и аланы...отправившись из Амисо он пошел в Иберию; после того, как он просветил жителей приморья, он пошел в Иерусалим...Полсе Пентакоста (т. е. после пятидесятиницы) Андрей, Симон Кананит, Матфей и Фадей...пришли в Иверию и Фазис, а через несколько дней в Сусанию; тамошние покорились (апостольскому учению). Матфей с учениками остался в тех странах, проповедовал там и творил чудеса, Симон же и Андрей отправились в Аланию

и город Фуст². Там они совершили множество чудес и отправились в Абазгию. Прибыв в великий Севастополис, проповедовали там слово Божие. Андрей оставил там Симона и вместе с учениками отправился в Джикию. Джики грубые люди и варвары, и они решили убить Андрея...оставив их страну, пошел в страну верхних сугдов (32 : 57-59; Patr. gr. t. 120, 121, 228-229, 242-244).

Факт «путешествий» апостолов вспоминает Феодорит Кирский (393-457/8 гг.). Ту главу его «Церковной истории», которая касается христианизации Картли, на грузинский перевел Ефрем Малый. Согласно переводу, во время проповеди святых апостолов, один из них «говорил о пребывании у нас и проповеди среди авазгов святого апостола Андрея Первозванного и его отправлении в Аланию. И рассказывал о путешествиях святого Варфоломея на севере». Ефрем говорит об указанной в тексте «Авазгии», что это «Абхазия», о «севере» же отмечает, что это «Картли» . Ефрем Малый отмечает, что «с учением апостольским боролись идолопоклонники не только у нас» . [Интересны толкования Феодорита на пророчества Исайи и Езекииля. Исайя 66; 19: «и пошлю из спасенных от них к народам: в Фарсис, к Пулу и Луду, к натягивающим лук, к Тубалу и Явану, на дальние острова». Феодорит толкует, что Господь сказал святым апостолам «идите, научите все народы». Согласно Феодориту, на них исполнилось предыдущее пророчество – они донесли Божественную проповедь до всех народов. Фарсис он называет Каркедоном, столицу Ливии местом всего племени фуд-лидийцев, луд-лидийцев, мосох-каппадокийцев и фувал-иверийцев .

² Ссылаясь на Епифана Константинопольского и Феодосия Гангрійского (VII в.) С.

Каухчишвили говорит о г. Фусте, что он был расположен в области мисимийцев, или рядом с ней. В связи с этим он вспоминает рассказ греческих жителей села Александровское сухумского района – что это область древнего фуста (георгика, т. IV, ч. I, стр. 54).

Феодорит Кирский толкует также текст Иезекииля 32; 36: «Там Мешех и Фувал со всем множеством своим...». Согласно Феодориту «фувалами называют иверийцы, мешехами - каппадокийцы».

Иезекииль 38; 1-1: «И было ко мне слово Господне: сын человеческий! обрати лице твое к Гогу в земле Магог, князю Роша, Мешеха и Фувала, и изреки на него пророчество. и скажи: так говорит Господь Бог: вот, Я - на тебя, Гог, князь Роша, Мешеха и Фувала! И поверну тебя, и вложу удила в челюсти твои, и выведу тебя и все войско твое, коней и всадников, всех в полном вооружении, большое полчище, в бронях и со щитами, всех вооруженных мечами, Персов, Ефиоплян и Ливийцев с ними, всех со щитами и в шлемах, Гомера со всеми отрядами его, дом Фогарма, от пределов севера, со всеми отрядами его, многие народы с тобою. Готовься и снаряжайся, ты и все полчища твои, собравшиеся к тебе, и будь им вождем...И сказал: в последние годы ты придешь в землю, избавленную от меча, собранную из многих народов». Толкование Феодорита: «Гог и Магог скифские племена, о Мешехе говорят, что они каппадокийцы, Фувал – иверийцы, «рос» на языке тиваренов означает голову; Акила также объясняет «рос» как «голову Мешеха»».

«Гомером со всеми отрядами его» Иезекииль называет галатов, дом фогармы (вариант Фогармос) – фригийцы. Феодорит Кирский делает вывод, что к «дому фогармы» принадлежат и иверийцы].

Согласно Никифору Калисту, святой Андрей отправился на проповедь в страны, которые ему достались по жребию: Каппадокия, Галатия и Вифиния – оттуда он отправился к антропофагам и скифам (после этого Андрей попал в эту страну... Земля Каппадокии, Галатии и Вифинии выпала ему по жребию и пришел в землю, которую некоторые называют землей людоедов, некоторые – пустыней скифов).

Софроний, живший во время Иеронима (IV в.), перевел на греческий несколько

трудов этого отца и в том числе, как думают, каталог писателей духовной литературы, к чему он добавил похожий материал и об апостолах. В этом добавлении читаем, что святой Андрей проповедовал в Скифии, Согдиане и в великом городе Севастополисе, в Сансоне, рядом с Фазисом, в Колхети³.

О соподвижнике и спутнике Андрея Первозванного, Матфий, во второй части сочинения Иеронима читаем: «Матфий...проповедал Евангелие во второй Ефиопии (Колхети), где находятся Апсарская крепость и Хвисский порт...там он скончался и похоронен там же до сего дня» (45 : 224).

Никите Палфагонскому принадлежит проповедь святого Андрея: «Тебе же, святой Андрей, делатель достойный, признак истинной отваги, непоколебимый в твердости, храбрость терпения и скала скал и после Христа утверждение церкви непоколебимое, север достается в удел, иверы, савроматы и скифы и всякий город и село, находящиеся на севере Понта Евксинского, а также расположены на юге» (Patrol. gr., t. CV, col. 64). Это сведение Никиты Философа встречается и в «Житии Петра Майомийского», в которое оно, согласно Ив. Джавахишвили, внесено в IX веке.

Сведение, подтверждающее проповедь Андрея Первозванного в Грузии, встречается в «Житии Георгия Святогорца», где в описании спора Гиоргия Святогорца с антиохийским патриархом говорится: «Святой владыка, ты говоришь, что восседаешь на кафедре Петра, главы апостолов, мы же часть брата его первозванного, им обращенные и просветленные. Один из святых двенадцати апостолов – говорю о Симоне Кананите – погребен в стране нашей, Абхазии, которая называется Никосия и мы просветлены

³ М. Тамарашвили опирается на следующий источник: Tillemont, „Memoires pour serviaz a l'histoire ecclestique“, Paris., 1701, 11,p. 319, cf.

этими святыми апостолами...Святой владыка, подобает, что б призванный покорился призвавшему, ибо подобает Петру покорится призвавшему его брату Андрею, и что бы вы покорились нам» .

Итак, Ориген, Евхер, Исидор Испалийский, Евсевий Кесарийский ареалом «путешествий» Андрея Первозванного называют Скифию; у Дорофея Тирского и Софрония к этому добавляется Апсарос река Фазис и Севастополис; у Епифания Константинопольского (опираясь на Епифания Кипрского) встречаются «согдияне, мосхи в великом Севастополисе», Апсарская крепость, Хиский порт и река Фазис, с живущими там людьми (иверийцы, сусы, фусты, аланы...); Феодорит Кирский в это пространство вводит «авазгов» (по толкованию Ефрема – «Абхазия»), Осетию и «север» (по Ефрему Малому – «Картли»), место подвижничества Варфоломея; Никифор Калист называет – Каппадокию, Галатию, Вифинию и Скифию; Никита Пафлагонский добавляет к этому савроматов, тавров и всех тех, которые «находятся на севере Понта Евксинского а так же расположены на юге».

Использованная литература

1. Арболишвили Л. «История природы» Плиния старшего, как источник истории Грузии, Тб., 2006. (На груз. яз.)
2. Бердзенишвили Д. Следы Андрея Первозванного в Грузии, Двадцать веков христианства в Грузии, Тб., 2004, стр. 73-85. (На груз. яз.)
3. Георгика. Сведения греческих писателей о Грузии. Текст с грузинским переводом издали и снабдили комментариями Ал. Гамкредидзе и С. Каухчишвили, I, Тб., 1961. (На груз. яз.)
4. Гоиладзе В. У истоков грузинской церкви, Тб., 1991. (На груз. яз.)
5. Инадзе М. Об истории Грузии античного периода (Флавиус Ариан и его сведения о Грузии), дисс. на соискание степени

кандидата исторических наук, Тб., 1953. (На груз. яз.)

6. Кекелидзе Кор. У начал христианизации Иверии// этюды, III, Тб., 1955. (На груз. яз.)

7. Личели В. Апостол Андрей в Самцхе – археологическая реальность, Месхети, история и современность, Ахалцихе, 2000, стр. 108-109. (На груз. яз.)

გადმოგვიღილია აშშ-ს
გამომცემლობის „NovaPublishers“
ინგლისურენოვანი ვარიანტიდან

A SHORT HISTORY OF THE GEORGIAN CHURCH

Authors: Metropolitan Anania Japaridze
Editors: Mamuka Matsaberidze (Georgian
Technical University, Georgia)

Book Description:

Georgia is located in the south of the Caucasus, between the Black and Caspian Seas. The history of its statehood counts back almost 3,500 years, and that of Christianity, 2,000 years. The Mother of God is considered the principal protector and intercessor of Georgia since the country was first allocated to her to preach in. Though later, on the will of God, she gave her icon to the Holy Apostle St. Andrew and dispatched him to preach Gospel in Georgia.

St. Andrew preached in different parts of Georgia. St. Andrew preached Gospel together with St. Simon of Canaan in western Georgia, who was buried in Komani Village, Georgia. Another Apostle St. Matthias was also buried in Georgia. He preached in the south-western part of the country and was buried in Gonio, nearby Batumi. According to the oldest scripts, holy Apostles Bartholomew and Thaddeus also visited East Georgia and preached Gospel there.

The Georgian Church has been founded by the Holy Apostles. Their journeys and preaches are scripted in the Georgian Chronicles, also by Greek and Latin authors, for instance Origuene (II-III cc), Bishop Dorotheus of Tire (IV c), Bishop Epiphany of Cyprus (IV c), Nikita of Paphlagon (IX c), Ecumen (X c), etc. Holy Apostle preaches left a significant path. Existence of Christian communities and churches have been proven by

archaeological materials dated back to I-III cc. St. Ireneus of Lyon mentions Iberians, i.e. Georgians, among Christians in II century.

It was in that period, during the reign of King Mirian and Queen Nana (IV century), that Christianity was announced the state religion in East Georgia thanks to the efforts of St. Nino, Equal-to-the-Apostles. This marked a new stage in the history of the country. The bishop, priests, and deacons sent by the Byzantine Emperor Constantine the Great baptized the people and blessed local clergy. St. Nino of Capadoccia was a close relative of St. George. According to the advice of St. Nino, the foundation of the first church of the Twelve Apostles, Svetitskhoveli, where the Mantle of the Prophet Elijah and the Chiton of Christ were buried, was laid there. Svetitskhoveli Patriarchate Cathedral is the spiritual centre of Georgia. The Cathedral manifests immortality of our nation and culture. After official adoption of Christianity, Emperor Constantine and Queen Elena sent a piece of the Holy Cross, and the board onto which the Savior stood while crucifixion, and two nails, and the Savior's icon.

The Georgian Church dates baptizing of the Georgians and preaching Gospel to our land back to 326 AD. The fact is confirmed by historian Sozomone of Salaman (V century). According to "The Church History" by Sozomone of Salaman, the Georgians were officially baptizing after the First World Ecclesiastic Council in Nicaea (325 AD). (Imprint: Troitsa)

https://www.novapublishers.com/catalog/product_info.php?products%20id=44212https://www.novapublishers.com/catalog/product_info.php?products%20id=44212&osCsId=9d08ea3605ba544719988237e802747

METROPOLITAN ANANIA JAPARIDZE

**ASHORT HISTORY OF THE
GEORGIAN CHURCH**

Translated from a Georgian
by Bakar Matsaberidze
and Marina Samkharadze

**Concise History of the Georgian Church
Introduction**

Dear beloved children in Christ, we shall praise the Lord with our every word and work as He gave us life, created the havens and earth, mankind, nations and peoples.

According to the Holy Scriptures, from the very beginning the mankind represented one people, one ethnos with one spoken language – “Now the whole world had one language and a common speech.” (Gen. 11.1), after the destruction of the Tower of Babylon though, God wished that the Earth be populated not by one but multiple nations, [and] [there] be in existence multiple languages/tongues. According to the Holy Gospel that was the way how the first peoples emerged. Each nation was awarded its own piece of Earth called motherland. At the same time, the people/human beings were charged with obligation/responsibility/duty of taking care of it, defending it from enemies. First states were established, their inhabitants were considered fellow countrymen to each other (i.e. relatives - in old Georgian), being friends and allies. Devotion to a nation and sacrifice with one’s life for a nation was considered a fine deed to God because this was a fruit of love, and God is love. The Holy Gospel says itself: “Greater love has no one than this, that he lay down his life for his friends” (John15.13). From the very beginning the ancient Georgians, our soul-blessed ancestors, were distinguished by their love to motherland and by their allegiance to each other. The very first book of mankind - the Bible itself provides us with accounts about them.

As known, only one man’s - Noah’s family survived the Big Flood and the sons of Noah – Shem, Ham and Japheth laid basis for

the entire mankind. According to accounts by the great commentators of the Bible – Joseph Flavius and others, ancestors of Georgians also were mentioned among the sons of Japheth: Tubal, Meshech and also son of Homer Togarmah. The descendants of Japheth are as follow: “The sons† of Japheth: Gomer, Magog, Madai, Javan, Tubal, Meshech and Tiras. The sons of Gomer: Ashkenaz, Riphath and Togarmah.” (Gen. 10, 2-3). The great prophets Jeremiah and Ezekiel also provide various significant accounts on this issue.

S. Janashia’s concept is as follows: “About 6,000 years ago, the peoples of the same ethnicity lived on the vast territories of both the Front Asia and South Europe (Balkans, Apennines and Perinea Peninsulas). Later, the living area of these peoples was gradually diminishing – these were the ancestors of the Georgians.” In 2000 B.C. the ancient Georgians besides the Caucasus also lived in Minor Asia and in the North part of the Mesopotamia and created various prominent states.

The most glamorous among the ancient Georgian states was Colkhети. Homer and many other poets of the ancient world were glorifying/praising it, but the history is unpredictable and in 800 B.C. Colkhეთი was invaded by Cimmerians, a very strong people, tribes from the steppes beyond the Northern Caucasus; first they devastate Kingdom of Colkhეთი, and then they conquered many states in the South all the way up to Israel. Entire Asia was trembling in front of them. The victorious Cimmerians forced out the large part of populations of Colkhეთი and other conquered states to fight and conquer other peoples in the South. This fighting was the great resettlement of peoples from the North up to Israel. This event was depicted in the Holy Bible, as well. And, Lord said/commanded through His prophet: “I will summon all the peoples of the north and my servant Nebuchadnezzar king of Babylon,” declares the LORD, “and I will bring them against this land and its inhabitants and against all the surrounding nations. I will completely destroy† them and make them an object of horror and scorn, and an everlasting ruin.” (Jeremiah, 25. 9). The Great Conquest of the Northern peoples towards Israel turned out to be God’s will. According to the commentators of the Bible, peoples of “Meshech and Tubal” (Georgians) were among those that the people of Gog (Cimmerians) forced to fight jointly in

the South, they even reached the Mountains of Israel. They won and for some time dominated there which was prophesized by King David – this was depicted in the Psalms. [Ps. 119(120)5; Bible 1989, pg. 555]. Who were the Mosokhs (Meshechs), whose dwellings became those countries located in the North from the Holy Land?

The author of the VI c. B.C. and of the era of Prophets Jeremiah and Ezekiel, Hecathos of Millet writes: “Mosokh is a Colchis tribe” (Essays, I, pg. 395), so the mentioned Mosokhs are those Colchis that were forced by Cimmerians to fight from the North to the South. The forcibly displaced military aristocracy of the Colchis established a new state in South that the ancient Georgian source “Enlightening of Kartli” calls “Arian-Kartli”. The foreigners call it also Ancient Iberia. According to the Holy Gospel/Scripture, soon enough the Lord’s will was, the Georgians that were resettled to the South, return to the Caucasus. Ezekiel even cites Lord’s words, said about the peoples that came from the North frontiers – and say: ‘This is what the Sovereign LORD says: I am against you, O Gog, chief prince of Meshech and Tubal. I will turn you around, put hooks in your jaws and bring you out with your whole army—your horses, your horsemen fully armed, and a great horde with large and small shields, all of them brandishing their swords. Persia, Cush and Put will be with them, all with shields and helmets, also Gomer with all its troops, and Beth Togarmah from the far north with all its troops—the many nations with you. (Ezekiel 38, 3-6).

According to the Holy Gospel, the resettlement of northern peoples to the South and then their return back, was a part of the great plan of the Lord, so that the Northern peoples would recognize the true God who wished not death/demise and elimination of peoples but rather teaching them – “I will make known my holy name among my people Israel. I will no longer let my holy name be profaned, and the nations will know that I the LORD am the Holy One in Israel.” (Ezekiel 39. 7) or – “In days to come, O Gog, I will bring you against my land, so that the nations may know me when I show myself holy through you before their eyes.” (Ezekiel 38. 16). The commentators of the Bible, among them Evsevi Caesarian/Caesarean, called Father of the history of Church, and Theodorite

Kvireli, the best student of St. John the Chrysostom, in their explanations wrote that God fulfilled His Will for the Georgian tribes to come back [to the Caucasus –transl.] through the hands of Nabuchodonosor, the King of Babylon: “Nabuchodonosor, who was stronger than Heracles, collected his warrior army, reached country of Iberia, obtained victory over them, devastated and subordinated them. He resettled one part of them to the right side of the Ponto Sea” (Georgica I, 1961, pg.30). Evsevi of Caesarean shared this information based on Megasthene, a historian of the IV-III cc B.C. Thus, in VI-IV cc B.C. somewhere in the South there existed a state/country of Georgians – Old/Ancient Iberia (Iveria), part of the people of which was sent to get resettled back to their homeland/motherland, to historic Colchis, and precisely/in particular, “to the East of Ponto (Black Sea)”, i.e. on the territory of contemporary Georgia, where local Georgians obviously lived prior to that. After having the political centers moved back to Caucasus, a county grew in power and there was created the first united Georgian state in the Caucasus in IV-III cc BC. The founder of this state was King Parnavaz according to “The Life of Kartli”. The population consisted of one ethnos with one state and one language. The local population of this country – Egrizs (Megrels), Guruls, Svans, Margvels (afterwards – Imerels); Her-Kakhs, Kartlels and others – was one people. Movses Khorenatsi, an ancient Armenian historian of the Nabuchodonosor’s times, wrote about them: “The settlers at the cost of the Ponto Sea (settlers to the North from the Ancient/Old “Iberia”) multiplied and became quite a big tribe” (History of Armenia, p 107).

Prior to 400-300 BC, the Kingdom of Parnavaz that was established with the help of Kuji Eristavi of Egrisi, consisted of 8 Saeristavos: Egrisi, Argveti, Kakheti, Khunani, Samshvilde, Tsunda, Odzrkhe, and Clarjeti. The Georgian state was uniting both geographical parts of the country – the East and the West; it was called “Kingdom of Kartli”. Parnavaz “spread the Georgian language/tongue and no other language/tongue was spoken within Kartli besides/but that of Georgian and this created Georgian writing” (The Life of Kartli, I, pg. 26).

After the Ascension of our Lord, on the day when the Holy Spirit came upon the

Disciples, they were given ability to speak those languages in which they were supposed to preach. St. Andrew was given ability to speak Georgian. Holy Theotokos sent him to her partaken country of Iberia, i.e. Georgia.

In the VI century Assyrian Fathers came to Georgia (from Syria). They preached on the Georgian language and served and prayed to Lord on the Georgian language. In their biography it is indicated, that they didn't speak Georgian language before, but as soon as they were blessed to preach in distant Georgia, the Holy Spirit gave them ability to speak this language, just like Holy Apostles were given ability to speak different languages.

In the IX c. in the monastery on the Holy Mountain of Olympus (Ulumbos) in Greece, Georgian monks worshiped and praised the Lord in Georgian language, but the Greeks prohibited the Georgian monks to pray in Georgian. The Most Holy Theotokos appeared to the Greek head of the monastery and commanded: "Whoever do not mercy them, they are my enemies". Georgian language was pleasant to the Theotokos. (The Life of Illarion the Georgian, Chrestomathy 1949, pg. 172).

At the end of the X c. the Holy Theotokos appeared to the dying young Ekvtime of Athos (who had forgotten the Georgian language), cured his illness and told him: "Raise, do not be afraid and speak Georgian fluently freely". Since then the Georgian words were flowing from him "like spring water".

It was mentioned, thanks to the efforts of the Holy Theotokos, Georgian nation have been praising the Lord for thousands of years in Georgian language that was implemented in Georgia by St. Andrew as a language of worship of Lord.

1st Period of the History of the Georgian Apostolic Church, I Century (From Holy Apostles – to Ruis-Urbnisi Council)

The Georgian Church is undetachable/ultimate part of the world (universal) Church; therefore, its history is part of the history of the world Church.

History of Georgian Church is a consisting part of the history of Georgian nation. In the past, Georgian Church always used to be the guiding force of the spiritual life of Georgian nation. As St. Illia the Righteous (Chavchavadze) said: "Georgian Church always used to take good care of the nation and

it never let the glory of the nation be forgotten" (I. Chavchavadze, Vol. II, p.180).

The Georgian Church is rightfully called "Orthodox Church of Georgia"; but since the ancient times, it also has been called "Georgian Apostolic Church" because it was established by the Apostles of Christ. In the old-time Georgia the works and preaching of St. Andrew and other Apostles were regarded as infinite truth.

In modern times, especially in the beginning of the 20th century, a fact that St. Andrew preached in Georgia was declared being a legend. One of the arguments of those in denial was that in their opinion, Iberia was an insignificant country and could not attract attention of the Apostles. In reality though, from the 3rd decade of the 1st century including the 60s of the 2nd century, i.e. during the Apostolic era, Iberia in fact was a strong state that included entire South Caucasus. The Roman historians – Tacitus, Dion Cassius and others, with pleasure were devoting parts of their works to description of the full-blooded life of Iberia. The medieval Europeans better knew Iberia of antique times than contemporary Georgia of their times. The old historians' references on Iberia are confirmed by archeological studies of different parts of Georgia.

After Ascension, the Apostles drew a lot as to who should go where to preach. According to "The Life of Kartli" (a historical source of VIII-IX cc) ⁴, Theotokos casted lot for Georgia to go to preach; but by Will of her Son and our Lord, Theotokos sent Andrew the Apostle instead⁵ and gave him her Not Made By Hand icon. St. Andrew the Apostle not only did enlighten Georgians, but also established the first Eparchy in town Atskuri, appointed the bishop and left several priests and deacons; in fact this was an establishment of the Georgian Church with its own hierarchy.

On his next journey to Georgia, St. Andrew the Apostle brought other Apostles with him as well. In particular, on his third journey he brought with him Apostles Simon of Canaanite [better known as Simon the Zealot] and Matthias. Epiphane of

⁴ Medieval historic chronicles of statehood of Georgia by Leonti Mroveli (Transl.)

⁵ Since it was time for her to leave the world (Transl.)

Constantinople (8th century) provides us with this information.

Based on Greek sources, Ephrem the Syrian wrote that Bartholomew the Apostle preached Gospel in our country. The same is supported by Archangelo Lamberti; and one of the Slavic sources of the 16th century considers Georgian Church being established by St. Thomas the Apostle.

According to another historical source, St. Thaddeus the Apostle also preached in Georgia.

Not only Apostles out of the 12, but also out of the 70 visited and preached in Georgia.

Thus, 6 out of 12 Apostles preached in Georgia, in particular: Andrew the First-Called, Simon of Canaanite, Matthias, Bartholomew, Thomas and Thaddeus. The burial sites of two of these Apostles are still in Georgia: Simon of Canaanite – in Akhali Atoni and Matthias – near Batumi, in the Castle of Gonio.

Any Church established by Apostles, irrespective to/no matter its location, is considered as autocephalous. Therefore, Georgian Church was autonomous from its establishment.

2nd Century

Just like in the Roman Empire, Christianity did not become state religion in Iberia in the 1 – 2nd centuries, but it strengthened and spread gradually instead.

The source of 8th century – “Torture of Abo Tbileli” – writes that the Georgians were Christians since the 2nd and 3rd centuries. This is also proved by archeological studies. For instance, the archeologists found trace of existence of Christian population prior to St. Nino, in Georgia: Christian burial sites in different parts of Mtskheta and Christian church from 2nd-3rd c.c. in Nastakis (this ancient city was located at the foot of the castle Ksani). The existence of the 2nd-3rd century Church as well as of the Christian burial rites of the same time, confirms the opinion that organization of the Christian Church in Georgia existed unceasingly/continuously from the 2nd-3rd centuries (from the Apostolic era) till the preaching of St. Nino (4th c.). We should assume that the Georgian Christian communities of that period were quite influential, too. This

assumption we could make based on the reform of King Rev the Righteous.

During the 1nd to 3rd c.c. Georgia used to be a polygon of missionary work (according to the Greek and Latin historians) and was not lacking attention from the Christian centers of the world. One of the references is as follows: “*The part of Iberia that is locates at the Ponto Sea and is called Colkhida, received the Gospel through St. Clement, preaching during the times of the Emperor Trajan. St. Clement was exiled to that area*” (I. Tabaghua, *Georgia in European Archives and Book-Reserves*, I, 171).

And, Irineos considered that the Georgians (Iberians), that are called Colkhs (named after the geographical area), received Christianity earlier than the Roman Emperor Trajan (98-117) came to the power. According to the same reference, those Georgians that lived in the Caucasus Mountains towards the Caspian Sea (meaning population of Eastern Georgia), received Christianity much later. This reference is in conformity with “Life of Kartli”, according to which Megrels (Colkhs) and Klarjs (population of South-West Georgia) were the first among Georgians that received Christianity.

At about 150 AD, St. Justine was claiming that there was no corner left in the world, even among barbarian peoples, where population did not pray for Crucified Jesus. The same idea is expressed by Irineos, as well (I. Tabaghua, *Georgia in European Archives and Book-Reserves*, I, 171-172). Even more so, the missionary work could not possibly avoid Iberia which was a powerful state from the 3rd decade of the 1st c. through the 60-ies of the 2nd c. During the 1st and 2nd c.c. the three states – Rome, Iberia and Parthia were competing for the vast territories in the South of the Caucasus. Iberia was so strong that it could have defeated State of Parthia without Romans’ help. And, Iberia did defeat Parthian army several times. Therefore, Rome was fearful of Iberia becoming too strong. In the 3-5th decades of the 2nd c., the King of Kartli was P’arsman II, who also was called P’arsman the Charitable. “*During the reign of P’arsman II, Kartli seems to fight quite openly against Rome and attempts to expel it from Colkhida and other neighboring places. At the same time, it does not seek support from Parthia. The rulers of Kartli... seem openly oppose both*

Rome and Parthia at the same time” (G. Melickishvili, Georgia in the 1st -3rd cc AD, *Chronicles of Georgian History*, I, 1970, 510).

The Emperor Adrian was trying to improve the relations with King of Georgians but P’arsman would not compromise. P’arsman haughtily declined the Emperor’s invitation and did not travel to Rome. Adrian sent to the Georgian King the most (than to anyone else-transl.), enormous quantity of rich presents, writes Ellius Sparthian, the biographer of the Emperor.

During the reign of the next emperor – Anthon Pious (133-161), P’arsman II traveled to Rome with his wife and large entourage, where he was given a festive reception. According to Dion Cassius, the Emperor “expanded his [P’arsman’s] reign”. It appears, Rome not only recognized already existing borders of Iberia but also added to it other territories located at the Black Sea coast and in Armenia. The honorable Georgian guest was provided an opportunity to bring sacrifice it the Capitulum. The Emperor attended the military exercises of P’arsman, his son and other Georgian noblemen.

P’arsman’s statue on a horse was erected in Rome. According to Julius Capitoline, the biographer of Antonius Pious, P’arsman’s visit in Rome was considered as expression of his respect to the Emperor.

The visit of P’arsman had resonance of such a magnitude in Rome that it was documented on the first page by the City Chronicles as witnesses the marble plate discovered in the old shipyard in Rome.

As it is apparent from above mentioned, in the Apostolic era, in the 1st and 2nd c.c., Georgia was a strong and powerful state with expanded borders, wealth, famous, advanced with its economy, and with highly developed public relations. Therefore, it is hard to imagine that it would not have attracted attention of the Apostles and missionaries.

3rd Century

Missionary work of the preachers of Gospel in Iberia continued well in the 2nd and 3rd centuries. The appearance of the first Christian communities there occurred, as Ivane Javakhishvili dates, precisely in the first half of the 3rd century. With the expansion of the territory the influence of the Christian tribes grew as well. The reform by Rev the True/Righteous lays basis to conclude that at

that time the influence of the Word of Christ reached the royal palace/court.

In the 3rd century, the Emperor Galien/Galion issued an order acknowledging Christianity in 261. Same did the King of Iberia Rev the True/Righteous (deceased 213) half century ahead of Galion. This king loved Christ and listened to the Gospel. He was a merciful and assistant to all, although stayed pagan. Only the 3rd century emperors banned bloody sacrificing to the pagan gods in Rome. Official ban of sacrifices at the state-level was possible much earlier in Georgia. “*This noble act is regarded to Rev the True/Righteous by an old historical source*” (G. Gozalishvili, *A Problem in Enlightening of Kartli and Bakur*, pg.38).

Archeological findings also prove existence of Christian communities in the 2nd and 3rd c.c. in Georgia. On the existence of Christian church in Nastakisi Valley A. Bokhochadze writes as follows: “*There has been stronger settlement too in early medieval centuries in Nastakisi Valley, which is proved by archeological remains of buildings at the site of the settlement. Living quarters consisted of various rooms and one large chamber. In such buildings one room used to be a small church – with distinct “absid” [archit. sanctuary/altar of semi-circle form] and narthex. At that time Christianity is not yet proclaimed as an official state religion, it is still illegal and seems finding refuge in living/residential quarters/buildings. And, this fact is of great importance in studying the history of Christian religion in the Kingdom of Kartli?*”.

It is interesting based on what principle was the church organized? Certainly, the Christians, living in the 2nd and 3rd century Georgia, needed clergy/clerics/priests/??/ as it is impossible to carry out baptism, communion and other Christian rites without having them.

First must be noted, that the Christian communities in different cities or within different parts of a city did not have any hierarchy in regards to each other. Although there were bishops, there was no united, entire-country-inclusive Christian Church with one center and uniformed/united/??/ governance. But, there were bishops as well. Hereby we note that in apostolic era and beyond, the functions of a priest was conducted by a bishop, and a priest was called a bishop.

Thus, we could conclude that Christian Church and parish (Christian communities) were existed continuously from the 1st c. to the 4th c. It was precisely within this period that

the fruitful grounds were prepared to crown St. Nino's mission to Georgia with success.

4th Century

Proclamation of Christianity as a state religion in the 4th century was neither unexpected, nor brought from an outside or was an imposed act; it was rather founded on three-century-long local Christian tradition. St. Nino would have had difficulty in enlightening the entire Georgian population had not had the Apostles prepared the nation for publicly proclaiming Christianity. This point of view had been reflected in St. Nino's life as well, whereas the Lord announces to St. Nino that "there is much to be harvested, and few are the laborers" (Mathew 9.37, Luke 10.20), which means that the seeds of Gospel planted by the Apostles through centuries have had prepared the people for overall Baptism.

The most ancient Georgian source that describes enlightenment of Kartli is "Enlightening of Kartli". It consists of two parts. The 1st part deals with historic chronicles and the 2nd part is a Church reading of St. Nino's Life. The 1st part of the "Enlightening" – historic chronicles, is written in different times. And, St. Nino's Life, independently from the previous part, must be written in the 4th century. According to this edition, it is apparent that it was recorded in town Bodi (Bodbe) by Salome Ujarmeli and Perozhavra Sivnieli directly from the words of St. Nino. Although three big historians – N. Mari, Iv. Javakhishvili, K. Kekelidze are dating this story as of the 9th century, we have no grounds not to believe the source and, therefore, must take it as the true one. An interesting fact confirms this: In the second half of the 4th century, Bakur, still a prince, son of Trdati, and grandson of Salome and Rev (son of King Mirian) was in Byzantine. He told the story of enlightening of Georgians to Gelasi of Caesarea and Rufinus, well-known Byzantine historians. This story, in its own ways, is a short version of the "St. Nino's Life".

Gelasi of Caesarea described the story of enlightening of Georgia in his "History of Church". Unfortunately, this piece is believed to be lost, but information about it was saved in works of authors of later time. The oldest among them is a Roman historian Rufinus (reposed in

410). He translated and included in his work the story of Gelasi of Caesarea on enlightenment of Georgians. Using Rufinus as a reference, this story is also narrated in "History of Church" by Socrates (born in 380), a Greek historian of the 5th century. The story of enlightenment of Iberians was told under the same title by Theodorite Kvireli (born in 390), another Greek historian of the second half of the 5th century. The story of enlightenment of Kartli is also told by one more Greek church historian – Sozomen. He directly used Rufinus as a reference. 5th century Greek historian Gelasi Kvizikeli also used Gelasi Caesarea's "History".

"History" by Gelasi of Caesarea, used as a reference by Greek-Roman historians at the end of 4th century, was written some ½ century later from enlightenment of Kartli. Gelasi of Caesarea's reference to the fact that he had learned the story on enlightenment of Georgians from one of the representatives of the Royal Palace of Iberia – Bakur, is of the utmost importance.

From here we can conclude, that the ancient Georgian source that tells us about enlightenment of Georgians, is written by Salome Ujarmeli in the 4th century. It is possible, that Bukur used this very source in discussions with Greek historians.

Which year did St. Nino arrive to Georgia and did she or not enlighten the entire Georgian people? The convincing answer to this question was given by the Holy Fathers at the Ruisi-Urbnisi Church. In their decree they wrote that even though St. Nino enlightened Georgia, St. Andrew propagated even before. This interesting issue was studied and very convincingly elucidated by a historian Vakhtang Gioladze. According to his argument, St. Nino arrived to Georgia in 303. The Georgian Royal court declared Christianity as a state religion in 317-318, and the people was massively baptized in 324.

It is of great importance that Vakhushti Bagrationi dated enlightenment of Kartli at 317. The same point of view was shared by D. Bakradze and Iv. Gvaramadze. Year 318 was considered as a year of enlightenment of Kartli also by P. Ioseliani, G. Sabinin, and R. Tsamtsiev.

G. Goiladze considers 324 as a year of tonsure of the Head/Primate of Georgian Church – Bishop John. He thinks that the

origin of the Georgian Church is not Antiochian, but of Cappadocian (of Pontos Diocese).

This argument is very convincing. Therefore, the date that Vakhushti Bagrationi's elucidation should be restored and enlightenment of Kartli be dated at 317-318, whereas the organization of Georgian Church and baptism of the people be dated at 324-26.

The united Georgia Church was established in IV century. Accordgin to the Ruisi-Urbnisi Council, to the Georgian Church's jurisdiction belonged wide pieces of land in western and eastern Georgia. As it was indicated by the Coucil, St Andrew was propagated not only in just one region of Georgia, instead, he visited the whole Georgia. And St Nino enlightened the population of not only one region of Georgia, but a population of the Georgia as a whole. According to this Council, a jurisdiction of Georgian Church was spreading throughout the eastern Georgia from the every moment of its establishment. Consequently, the statement that in the eastern Georgia there was established Greece metropolitaniate is wrong.

5th Century

In the beginning of the 5th century, Georgia as a country already had to pay taxes to Persia. While it is true that Persians never managed to annul statehood in Georgia, they openly tried to assimilate Georgians. First of all, they wanted Georgians to accept Persian religion - fire worship. They fought against and banned Georgian national customs and traditions. At that time Christianity was already Georgian national religion and therefore Georgians had Christian habits and traditions. The Persians hoped that by abolition of these, Georgians would lose their national identity, as well.

It should be mentioned here that the Byzantines too were no less of rivals of the Georgians than the Persians. At the end of the 4th century, they snatched away and directly annexed large southern Georgian territories, and in the 1st half of the 5th century, they additionally snatched significant part of West Georgia - from the River Egristskali to Tsikhe-Goji.

Nonetheless, since the large and most important part of Georgia was under the Persian influence, the main menace was coming precisely from Persians. Vakhtang

Gorgasali by faith was of a Greek, i.e. of an orthodox orientation, and he even left a will before he reposed, commanding Georgians not to abandon "love of the Greeks", i.e. of orthodoxy; although he did even fight against the Byzantines and returned those territories to Georgia that had been snatched away by them.

Notably, in the 5th century two different trends existed in Christianity. One current was under protection of Byzantine and another one – of Persia. When the Royal House of Persia realized that it was not quite so easy to spread Mazdaism, and that the Christian nations would not give up their religion, it changed its religious policy. Persia preferred them to become under the influence and control of the Christian Churches that had pro-Persian/pro-Iranian disposition. Such/these were Syrian and Persian Churches that adopted anti-Byzantine disposition.

Clearly, such a situation would have had its reflection on society in Georgia that was under the influence of Persia. In the 5th century Georgia, indeed there were Greek (Hellenistic) as well as pro-Persian Christian church groups. That is exactly the reason why the Georgian King was in a tensed and extraordinary situation. Georgian Kings, according to "Life of Kartli", either simultaneously fought against both aggressors – Persia and Greece, or wisely used controversies between these two states, and fought against the Greeks with Persian forces at times or/and against the Persians with Greek forces, at other times.

It is known that Christianity was not a state religion prior to the reign of the Roman Emperor Constantine. Therefore, it could be said that Christian communities enjoyed freedom in terms of the state not directing/intervening the Church about/in its administrative structure. That is why, prior to the 4th century Christian community was subordinate to an archbishop, according to the 34th canon of the Holy Apostles. And, the archbishops of these communities were independent from each other.

The archbishop was elected by a meeting of the clergy of a community. Therefore, each church community and Eparchy was free and "autocephalous".

The situation had changed dramatically after the state declared Christianity as the state religion, i.e. once the religion became part of the statehood/official. As known, at the time (beginning the 4th c.) "tetraxia" - "governance of four" was established in Rome. From the

point of administrative governance, the empire was divided into separate parts. It was governed by two Emperors and two Caesars. The governors of areas and provinces were presided in the largest cities of the Empire: Rome, Antioch, Alexandria, etc. This condition/situation caused an increase in might, wealth, authority and influence of those bishops that were seated/presided in large cities; the bishops of large cities coordinated their activities with the general secular governor of the city. The secular governor was interested in increasing the authority and influence of the bishop seated in the city. Therefore from the very start of the 4th c. the process that started we could call of abolition of small independent churches and of increase of the influence of large churches. The World Councils/??/ convened in the 4th c. confirmed both the autocephality/autonomy of small churches, as well as increase in areas of influence of bishops of main cities. This process was continuing during the entire 4th c. and was finally completed in 451.

In general, the 5th c. was a century of the unification of Eparchies into large Patriarchates and Catholicity. The Council of 451 established a new Patriarchate of Jerusalem which included autonomous Eparchies of Palestine. The Georgian Catholicity was established at the same time, in the 5th century, and the same way. It is known that in places where Christianity was spread, a bishop was presided in each city.

In Georgian Kingdom “Saeristavo” or “Sapitiakhsho” was the same administrative unite as a province in the Roman Empire (old Georgian “Samtavro”). Before establishment of Catholicion position, the Primate of the Georgian Church had a title of “Archbishop” and seemed to be the head of bishops on the territory which was under the realm of Georgian King.

After having united Georgia and joined enormous territories of Tao-Klarjeti and Black Sea coast, [King] Vakhtang also decided to organize church matters as well. Byzantine Church as well as Eastern Churches served him as an example.

In Byzantine, governance of the Church was under state control. The same took place also in Persia. The heads of different Christian

churches in Persia were appointed by Shah himself (e.g. Armenia in the 5th c.).

Even the legislative body of the Church – the World Councils in Byzantine Empire took place with active interventions/interference of the Emperors.

In Georgia, the Church not only was accountable to the Georgian King, but the contrary – Michael, the Head of the Church by his foot broke a tooth of the King who approached him requesting blessing. Based on church laws/cannons and using the established international situation, Vakhtang painlessly got rid of Michael, without irritating/annoying the Christian population, sending him for judgment to Constantinople. The Patriarch of Antioch sent 12 bishops to Kartli. It seems that Vakhtang changed the bishops that had pro-Persian orientation with those that had pro-Greek orientation. Also, he changed those bishops that were not obedient to the King’s authority because of their wealth and influence.

With regard of establishment of Georgian Catholicism by Vakhtang Gorgasali we could conclude: in the 5th c. the territories under the jurisdiction of the Georgian Church has increased due to the fact that Byzantine returned to Georgia the annexed territories in Klarjeti (South Georgia) and Black Sea coast (from Tsikhe-Goji to Klisura) during the reign of Vakhtang Gorgasali.

Vakhtang Gorgasali decided to organize the Georgian Church as united, centralized and catholic church, i.e. the bishop of the Capital city (Mtskheta) be the Primate Bishop or Catholicos (Greek word – “Catholicos” – Primate) of the Georgian Church. In the contemporary historic chronicle of that time – “Enlightenment of Kartli” – the first Catholicos Peter is called Mamamtavari.

6th Century

In the beginning of the 6th c. Persia conquered East Georgia and as a result the Kingdom was abolished in Kartli. Hereby must also be noted that the issue of the Kingdom abolishment is stated differently in Georgian and Greek sources.

One of the oldest Georgian sources considers that the kingship was not abolished in the first half of the 6th c. The same is

considered by/in Greek sources. In particular, according to Procopius of Caesarea after the “truce of the century” between Persia and Byzantine in 552, Georgians did not have a King any more. And, Byzantine historians Malala and Theophanous/??/ do mention Georgian King (Dzamanarzo), Queen and noblemen who arrived to Constantinople in 553 to hold negotiations with Caesar Justin.

It is possible that the conquerors (the Persians) provided status of somewhat limited autonomy to the country, which was headed by the dynasty of Gorgasal-Pharnavaz. Perhaps certain political circles of Georgians did not recognize the fact of abolition of kingship and still referred as a King to the head of concurred/occupied state. In any case, it is without argument that in 7-9th decades of the 6th c. the country was under the Persia and the Georgian national institutions, Georgian Chalcedonic Church among them, were severely persecuted.

After having East Georgia completely conquered the Persians tried to drive the Greeks away from the seacoast of West Georgia. The war for Laziki between Persian and Byzantine ended with truce in 563. Laziki stayed under Byzantines. With this truce Persians and Byzantines divided/split Georgia between each other. In the 590-ies Persians lost significant part of Iberia. In 591 the Persians and Byzantines split between each other East Georgia as well.

In the 6th century, the more acceptable religion for Persia was Monophysitism (for its anti-Byzantine nature). Therefore, they were protective of the Armenian Church. When Persia had to abandon the idea of spreading Mazdeanism in the Caucasus, it became a protector of Monophysitism instead. It ordered the church writers to preach Monophysitistic ideas and the necessity of ultimate inseparable ties with Persia. For this purpose the agents of Persian King designed legends as if Christianity was spread in Armenia, Kartli and Albania by one person/individual. As if the Georgian, Armenian and Albanian alphabets were also created by one individual and that these “enlighteners” were in connection with Persian at the same time.

With new policy of Persia materialized in prolonged and severe pressure from Persians combined with the high hierarchs of the Armenian Church tempted by wealth and influence, in the middle of the 6th c. resulted in Armenians convening council in town Dvin

under Catalichos Nerse (548 – 567) and accepting Monophysitism (Khachetsari).

Afterwards, the Armenian Church obtained the power of overseeing the Churches in the territories of Caucasus under the Persian reign. This power was given by Persia. For its anti-chalcedonic or anti-Byzantine inclination, Persia in 5-6th c.c. and Arabs in 7-9 c.c. strengthened and treated well the Armenian Church. On its own, Byzantine Empire was also trying to influence the strong Armenian Church and make it its ally by compromises and all kind of favorable treatment.

That is why the Armenian Church managed to cover with its influence the non-Armenian provinces that were its immediate neighbors such as Albania as well as Georgia, and as a result the native Georgian population, e.g. in Hereti and Gugarki, i.e. Lower Kartli, was becoming “Armenian speaking” church-wise, because the church service in Armenian language was implemented there and Armenian additions and imputes were appearing in Georgian churches and Holy scriptures. Events at the start of the 7th c. show clearly how the Armenian Church seized power over Georgian parish in 6th c. in Lower Kartli, i.e. in Gugarki.

Here is a very typical example: in Gugarki our great Catholicos Kirrion tried to return Georgian language into the church services for the population of Lower Kartli (of Gugarki). This became absolutely unacceptable for the Armenian Church and it was decided to severely punish Kirion. King of Persia, Khosro convened the Church Meeting in 614, where he obliged all the Christians living within the Persian Empire, “to convert to Armenian Christianity”. Therefore, Kirrion had to flee to West Georgia – to Lazika (Trabzon region). In the middle of the 6th c. Assyrian Fathers arrive to Georgia, actively start their activities/working and repose there at the end of the 6th and beginning of the 7th c.c. If we compare the condition of the Georgian Church when Assyrian Fathers arrived (to Georgia – transl.) to its condition at the end of their activities, we become sure that they fought against Monophysitism and even overcame it.

In the 540-ies, when, according to Georgian historians, the Assyrian Fathers arrived to Georgia the Monophysitism had strong bases/positions among us. Giorgi the Minor meant precisely this period when citing Giorgi of Mtatsminda in his essay: “...and like

some tares were sowed among our country the evil seeds of Armenians”.

Holy Scriptures, truly/adequately translated from Greek in 4th -5th cc, were re-translated from Armenian or edited, under the influence of the Monophysists in the 6th-7th cc.

The Assyrian Fathers, as a result of their 30-year work, were able not only accomplish complete victory of Chalcedonism, but with the victory of Chalcedonism also created theoretical basis for distancing/parting of the Georgian and Armenian Churches, which is equally important, as the Armenian Church was trying/attempting to spread its language and culture within entire Persian Caucasus under Persian reign. Thus, the activities of the Assyrian Fathers strengthened the national basis of Georgian culture and diverted the obvious threat of national-cultural assimilation of our people.

There are different points of views about the nationality of the Assyrian Fathers. Some researchers consider that they were Georgians. This issue is not determined yet, but it is a fact that they put Georgian language ahead of everything else and paid special attention to Georgian narrative, to conducting the liturgical and church services in Georgian as this language was considered as Chalcedonic language because Chalcedony became national religion already in the 6th c. Georgia. There is a moment in “Life of Kartli”, when the Assyrian Fathers responded in Georgian to the greetings of Georgian Catholicos that was meeting them.

It was considered that Georgian language was under the protection of the Holy Theotokos. In the biography of the Ioane of Zedazeni, the leader of Assyrian Fathers, there is indicated that Ioane was born in Syria, he didn't speak Georgian language and even hadn't heard about it before.

Assyrian Fathers served in the Georgian language in the Church and created the Georgian spiritual literature.

According to K. Kekelidze, the Assyrian Fathers conducted their activities through monasteries – “there is no evidence of the fact that monasteries existed in our country before the so called thirteen fathers' arrival”. “Our first monasteries here were established by the said/mentioned Fathers” (K. Kekelidze, “History of the Old Georgian Literature” I, 88).

Although, according to the «Life of Kartli» Vakhtang Gorgasali established a monastery earlier in Klarjeti, whereas in the same period the Georgians already had established monasteries in Jerusalem and on Holy Mountain where in the monastery of John of Lazi were discovered first Georgian writings.

Thus, the Syrian Fathers' accomplishment is a diverting away from the Georgian Church the great threat of Monophysitism and converting into, as it was called by that time, Armenian religion.

7th Century

The Georgian Church exercised its jurisdiction on the entire territory of Georgia. The liturgical and church service language remained Georgian until the 7th c. in the entire Georgia, except Tao and that part of Klarjeti, where Georgian language was substituted by Armenian at the Holy Service in the beginning of the 6th century. The unity of the Georgian Church is also witnessed by similarity of the style of church buildings in West and East Georgia. The political unity of the West and East Georgia was continuously and diligently referred to in “Life of Kartli”, “Enlightening of Georgia” and other sources. The political unity of the Country was based on ethnical unity of its people. According to the mentioned sources, in the wholesome Georgia from Egristkali including Hereti, one/united/whole Georgian people lived. The West and East Georgia in 4th -7th c.c. was called “Each [of] Kartli”.

The end of the 6th c. and the beginning of the 7th c. was an era of restoration of Gorgasalian Georgian statehood of Georgia, era of rehabilitation and flourishing of national public institutions, but the newly recovered country was not given a chance to succeed because of invasion of Heracles the Caesar.

In the 630-ies Heracles the Caesar seized the territories of the seacoast of West Georgia and joined them to Byzantine, as a result of which Georgian language was abolished in West Egrisi and the Greek language church services were established instead. Greek Eparchies were established. Thus, by the time of Arabs' invasion, Georgian statehood had already been destroyed by Heracles the Caesar which made easy for Arabs to conquer the

dismembered Kartli. In fact, the Arabs never got “Kartli” as a whole political entity.

Heracles was frightened by state recovery of Kartli because its statehood was a traditional opponent/rival/foe in the Caucasus first against Rome, then against the Romano-Greek Empire, therefore, Heracles mercilessly destroyed our country. Heracles had Christians killed (“rivers of bloodshed were moving within the churches”), and seized considerable territories at the Black sea coast.

Heracles had different attitude towards the Armenian Church (the sources consider him of Armenian origin). The 7th century Armenian Church, thanks to its flexible policy, became acceptable and legitimate for/to Byzantine. The Emperor of Byzantine Heracles, having had victory over Persia itself, even concluded agreement of unity with the Armenian Church, so-called Unia.

After the invasion of Heracles, the Armenian Church returned to Chalcedonitism and claimed jurisdiction over the Albanian and Georgian Churches. The Hierarchs of the Georgian Church had to address the Patriarchate of Antioch and seek a confirmation of the Autocephalous status of the Georgian Church so that no other neighboring Church could make claim over it. And, the 6th World Council took place.

According to the “Life of Kartli”, the jurisdiction of the Church of Georgia was spread throughout the whole Caucasus (that is, through the orthodox population in both, south and north Caucasus).

Thus, the united Patriarchate of Georgia was established in the 7th century which existed till the mid of the 8th century.

8th Century

At the start of the 8th century the Georgian statehood was in a very bad situation/condition because of Arabs’ invasion. Under these conditions, the Georgian Church was not strong enough to weaken the might of the foreign churches that existed in Georgia. The Armenian Church still was attempting putting the Georgian Church under its influence. But, since Manaskerti Council in 726, when the Armenian Church finally and decisively declared Monophysitism as its only religion and declined both, Monolithism and Calcedonism as well as condemned ties with the Church of Byzantine, the Georgian Church

being the loyal to Chalcedonism cut all the ties with the Armenian Church.

The 8th century is a century of liberation of Georgian culture. Although, Georgia still in distress politically, liberation from influence of the Armenian Church was so important for the spiritual life of the nation that it was followed by cultural renaissance. In the following centuries, the Georgian Hymnography, spiritual treasure of the Georgian Church develops without hinder. It was within the same centuries that the Holy Martyrs shined out: Abo Tbileli (memorial day -Jan. 7), noblemen of Argveti – the Mkheidzes – David and Constantine (memorial day - Mar. 20), who were tortured by Arabs.

According to Georgian historical sources, Georgia was called Kartli in the 4th 8th c.c. which had strictly defined borders with its neighboring countries. Egrisi was within West of Georgia, Hereti within the East, and the Castle Tukharisi and Klarjeti within the South of Georgia.

Thus, during this period by the word “Kartli” was meant whole Georgia; therefore, the Sacatholicoso of Kartli was exercising its jurisdiction not only over the East Georgia but also over the West Georgia from the time of its [Sacatholicosos] establishment, i.e. from the 4th century ; and, the Georgian Church was exercising its jurisdiction over the entire Georgia from its beginning, i.e. from the 1st century.

The Georgian Kingdom was divided into three parts in the 80-90s of the 8th century. “Abkhazeti”, “Kartli” and “Kakhet-Hereti” were established. If prior to that, “Kartli” was meant whole/entire Georgia, after that the West Georgia was not called “Kartli” anymore, but rather was called Abkhazeti.

Till this time “Abkhazeti” was called the country located across the river called nowadays Kelasuri, or Klisuri, and was subordinated to Byzantine. The “across-Klisury-country” was liberated from Byzantine in the 8th century. There was arranged marriage between the eristavi of the Abkhazs Leon I and Gurandukht, the daughter of the King of Kartli Miri, who did not have a brother. The West Georgia like Kartli was under her reign which she was ruling on behalf of her husband Leon I, therefore the West Georgia was called Abkhaz Kingdom according to the ruling dynasty.

The establishment of the independent “Abkhaz Kingdom” in the West Georgia was

followed by establishment of an independent church there which was in line with church rules.

Abkhazian Catholicosate was established as one of the administrative units of the Georgian Church. By that time Georgian Church was consisting with 2 metropolitanates, i.e. with 3 Catholicosates. Later, one more metropolitanate – the Khundzy Catholicosate – was add to it (this metropolitanate brought together the congregation and episcopates of north Caucasus and north-west part of the modern Azerbaijan).

Thus, after the 8th century, there are two Georgian Catholicosates in the Georgian Church – of Abkhazeti and of Kartli. From these two Catholicosates the title of the supreme Catholicos-Patriarch of Georgia belonged to the Catholicos of Kartli. In the first part of the XVII century this title was awarded to the Catholicos of Abkhazia, because of the fact that eastern Georgia was conquered by Muslims by that time.

In the 730s the South Georgia was put in flames/burned out by Murvan the Deaf. After his departure Monastery of Opizi was restored. Thus, the revival of monastic life in the South Georgia started even before Grigol of Khandzta. And, St. Grigol created a whole epoch/era/age/period in monastic life of Tao-Klarjeti, widely spread large constructions of monasteries, established male monasteries in Khandzta and Shatberdi, and female monasteries in Mere and Gunatle.

Students/spiritual children of St. Grigol established a lot of monasteries. Among these the most significant is establishment of Monastery and Eparchy of Ishkhna. Construction of monasteries started in Baretelta, Tskarostavi, and Nedzvi. St. Grigol established Monastery of Ubi in the West Georgia. 50 years later after his arrival to Tao-Klarjeti, St. Grigol was appointed/chosen/named as Archimandrite of these Monasteries. He happens /adopted tipikon of Sabatsminda of Jerusalem for his monasteries. He compiled/compound hymnographies – yearly “Yadgari”.

In order to present clearer the condition of the Georgian Church in that time, we remember yet another fact: the peacefulness of the Greek Church was violated for over a century by icon-fighters. Veneration of icons

was considered/declared as paganism and was prosecuted by Byzantine Caesars and church clergy. Imprisonments and even death sentences were not rear. At this time the Georgian Church was almost the only Church that was following the old rule and did not decline/refuse veneration of icons. Guteti also cut ties with Constantinople. As Greek sources confirm, entonsurement of the Bishop of Guteti happened/was conducted in Iberia.

9th-10th Centuries

Georgia basically was freed/liberated from the Arabs and other conquerors in 9th - 10th centuries and that provided opportunity to Georgian nation to create its own statehood units – Kingdoms of Abkhazeti, Tao-Klarjeti and Kakhet-Hereti, which was followed by revival of the nation’s culture. Writers were emerging, for church needs hymns were written by Epiphan the Modzghvari - of Khandzta (8-9th cc); Macar of Luteti –Khandzta - Sabatsminda (9th c.); Basil of Khandzta (9th c.); Giorgi Merchule (9th-10th c.c.); Michael the Bended (10th c.); John Mtbevari (10th c.); Ezra (10th c.); John/ Son of Konkoz??/ (10th c.); Kurdanai-Kvirike (10th c.). In these centuries were created samples/monuments of hymnography – complete works/collections, chants, evening-prayers.

In these centuries were working Hymnographer Samoel the Chanter, a writer John of Bolni (9th c.); Mskhemi of Zedazeni (10th c.); Hymnographers of David of Gareja (9th-10th c.c.); John Minchkhi (10th c.); Stefan of Chkondideli (10th c.); poet of “Abukurai” (9th c.); Giorgi of Sabatsminda-Synai; John-Zosime; Philip of Bethlem/Bethlemeli (10th c.). Within these centuries collection of Hymnographies are created in Palestine, such as “Yearly/Year-round??/ Yadgari”, etc.

The Georgian language was totally flourishing and developing in the 9th-10th centuries.

There exist two Catholicosates in Georgia after the 8th century. This fact was acknowledged (recognized) by King Bagrat III in 830 and appointed the Catholicos in Abkhazeti. The emerging of the Catholicosates of Abkhazeti brought out necessity of clarification of an issue about the Myrrh/Mirth.

There were two ways – either blessing it by the new Catholicosate of Abkhazia itself or receiving it from the superior Church.

According to Efreem the Minor, the Myrrh has been blessed in Georgia since the 5th century.

As Giorgi Merchule informs us in the “Life of Grigol of Khandzta”, the newly established Sakatolicoso of Abkhazeti was getting/bringing the Myrrh from Jerusalem and later, by decision of the Patriarch of Jerusalem, was receiving the Myrrh from Sakatalikoso of Kartli because the West Georgia since ancient times was considered part of Kartli. “Kartli is a large country, where all the services and prayers are served in Georgian language” – wrote Giorgi Merchule. Thus, in the Abkhazian Catholicosate the service was conducted in the Georgian language till the early 20th of the XIX century, when it was abolished by the decision of the Russian Orthodox Holy Synod.

In 978 during the reign of [King] Bagrat III Georgia was united and Kingdom of Iberia or Kartli was restored. The restoration of the united/whole statehood of Georgia was a result of the internal desire of the Georgian nation and of increase of national self-consciousness.

11th Century

The desire of revival-restoration of the “Kingdom of Kartli” was so strong within 4th-10th centuries, that Georgian public opinion did not recognize division of the united/whole “kingdom of Kartli” and still considered/?/ “Kartli” as a united country [spreaded] from the Balck Sea to Bardava. Although after the 8th century, the Kingdoms of “Abkhazeti”, “Tao-Klarjeti”, and “Kakhet-Hereti” were formed, each of these Georgian state units was trying to unite Georgia and to restore the old Kingdom of Iberia.

And there it was, in 978 during the reign of the King Bagrat III, the Kingdom of Kartli” or of Iberia was revived/restored, Georgia was united. In 1010 Bagrat III joined/added Kakhet-Hereti to his Kingdom, as well. With that, the state of Iberia of the Parnavaz-Khosros, established by the King Parnavaz (in IV-III BC), was restored. The restoration of the united Georgian state was a result of the internal effort of the Georgian nation, particularly to its increased national self-consciousness.

After the unification Georgia the Patriarchate of Georgia had strengthened even more. It was still consisting with 2 administrative units – Abkhazia and Kartli Catholicosates. The service in the Church was conducted in Georgian language till the 20th of XIX century (till the Church riot in Imereti). of Immediately upon establishment [of the Patriarchate], its first Patriarch Melkisedek was called “Patriarch of East” due to the large size of the territory under his jurisdiction (including north Caucasus and till the lake Van).

Melkisedek I was a relative of [King] Bagrat III and was raised/brought up by him as well. As soon as he became Patriarch, Melkisedek left for Constantinople to visit the court/house/palace of the empire, as it appears, in order for Constantinople to recognize the honour of the Patriarchate of the Georgian Church.

As known, Constantinople recognized the honour of the Patriarchate of the Georgian Church and gave as a present a rich Monastery and 105 villages to the Melkisedek the Catholicos-Patriarch of Georgia. This fact is confirmed by historical sources of the 11th-13th centuries.

Per request of Melkisedek Ali the Arab Amir of Tbilisi, exempted the church from taxes.

After repose of Bagrat III a war between Byzantine and Georgia started. It was not just episodes of battles; rather it was a large full-scale war that lasted through decades in which the Emperors of Byzantine and Kings of Georgia were personally participating. The war started in 1021 during the reign of Basil II and ended in 1054 during the reign of Constantine of Monomachsos. During this period in Georgia Giorgi I and Bagrat IV were the Kings. It was precisely under Bagrat IV reign when the war ended and peace truce was signed.

Basil of Caesarea hoped that Georgian Kingdom could not withstand his attack and would be destroyed; but Georgian Church backed the statehood. Georgian Church headed the national war against the occupiers in the territories occupied by Byzantine.

According to the public opinion of that time, Byzantine and its emperors were viewed as the pillars of the world’s Christianity. The Emperors were regarded as the executors of the will of God. Perhaps that was a reason of the fact that one part of Georgian population supported Byzantine. Had not the Georgian clergy managed to alert population of Georgia up in the war with Byzantine, the enemy would

have used their sincere Christianity in its own advantage.

The active position of the Georgian Church in this war generated a dismay of the royal throne of Byzantine towards the Georgian Church. Georgian Church was declared an unorthodox church of heretics??. There started persecution of Georgian Monasteries and Georgian monks in the Empire. Many rights of the Georgian Church that were in existence from its very beginning were put in doubt.

In the 11th century in Byzantine, the Armenian Church was considered to be heretical. The Georgian Church still bore the trace of influence of the Armenian Church. This exact fact was used by Byzantine ideologists in doubting the orthodoxy of the Georgian Church.

In fact, there was no “tare” within the Georgian Orthodox Church. The Greeks considered translations and editions of some holy scriptures/books from Armenian language as tare. We cannot agree with this. It is impossible to consider a Church as unorthodox for a reason that it translated or edited books for church needs from Armenian language.

There have been “blamers” and “chiders” among both Georgians and Greeks that were dismayed/were not accepting Georgian translations in this way because they [translations] did not follow at that time well-known/well/widely-spread Greek editions. “Blamers” and “chiders” multiplied in 11th century because of “Byzantine-Georgian” war.

In order to eliminate for the Greeks the basis of declaring the Georgians as heretics, Ekvtime and Giorgi of Mtatsminda/Mtatsmindelis and their school were maximally putting the prior versions of translations of the Gospel close to the Greek sources.

From the mid of the 10th century during its might Byzantine could not accept having next door the united Kingdom of Georgia being united.

In the second half of the 11th Century, both the foreign and internal conditions in Byzantine completely changed because of invasion of Turk-Seljuk. During that time the Empire was in crises. It was due to this fact that Byzantine Empire revised its attitude towards Georgian statehood in the 50s of the 11th century. In the new era Byzantine needed

a loyal state that would depend on [Byzantine] and being under the influence of it [Byzantine]. Therefore three-year negotiations in 1054-1057 were concluded with peaceful truce between Byzantine and Georgia. Besides the normalization of relations between Georgia and Byzantine, the goal for leaders of Georgian statehood in these negotiations was recognition of patriarchal rights of Georgian Church as by statehood of Byzantine so by Patriarchate of Jerusalem.

The first success that the delegation achieved was the end of severe persecution of Georgian monks in the Byzantine Empire, particularly in Iverion.

The Georgian delegation in negotiations was quite representative. King Bagrat and Queen Mariam arrived to Constantinople accompanied by authority and noblemen. Since the delegation was to handle church matters as well, Giorgi Matasmindeli, the highest authority of church at that time, arrived from Mount Athos and took part in the work of delegation. From Constantinople Giorgi Mtatsmindeli left for Patriarchates of Antioch and of Jerusalem. Patriarch of Antioch Peter III had special discussions with Giorgi Mtatsmindeli on “cannons of the church” and also on “true faith”.

After having convinced Peter III that establishment of Georgian Patriarchate does not contradict “cannons of the church” and by establishment of this new Patriarchate “true faith” has not been violated, the Patriarch keeps Giorgi Mtatsmindeli close to him. The Patriarch was enchanted/charmed/delighted by Giorgi’s spiritual heights and knowledge, therefore he entrusted Georgian monk even with handling matters of Antiochian Patriarchate. He was sharing with his private life as well.

During Peter III’s ruling, a meeting of Antiochian Church was convinced which recognized patriarchate/patriarchal rights of the Georgian Church and put an end to persecution of Georgian Church and Georgian monks. But, in 1057 there still have been incidents of this persecution.

After the Antiochian meeting Peter III did not live much longer. He died/reposed in 1057. Giorgi Mtatsmindeli met the new Patriarch Theodosius (Theodor). Having been encouraged by the Greek monks, the Patriarch

declared to Giorgi Mtatsmindeli: Georgian Church should be subordinate to the Church of Antioch; and even threatened that if that did not happen the persecution of the Georgian Church would continue throughout the entire Byzantine Empire. The Patriarch was relying on a theory created/twisted/produced by “pentarchia”, according to which only the Church where an Apostle preached, could be auto-cephalic. The Church of Antioch was considered to be established by the Apostle Peter and, in the Antiochians’ opinion, no Apostle preached Gospel in Georgia.

Giorgi Mtatsmindeli proved Theodosius that the Georgian Church was established by the Apostle Andrew and that Simon of Canaanite was also buried in our country, in particular, Abkhazia. And, then he responds to Patriarch according to his [Patriarch’s] logic: Since it came to subordination, it would be more appropriate if your Church becomes subordinate to ours, since Andrew was the First Apostle of Christ and he called for his brother Peter.

The Patriarch was fully convinced that the Apostles preached Gospel in Georgia, and response from Giorgi Mtatsmindeli made him realized truth. He was convinced that Georgian Church was independent since Apostles’ time. Satisfied with Giorgi’s replies, he agreed with his considerations.

Thus, in 1054-1057 the Patriarchates of Byzantine recognized existence of the factual autocephaly of the Georgian Church and seized its illegal persecution.

2nd Period of the History of the Apostolic Church XII - XVIII Centuries (From Council in Ruis-Urbnisi to abolishment of Autocephaly) 12th Century

The events of utmost importance took place in the 12th century in Georgia. In 1089, 16 year-old David became the King, called the Builder later on. He received the kingdom in a very shattered state.

As a result of Turkish invasions that were continued for many years, Georgia was devastated. Tbilisi had been under Arabs’ control already for 400 years. Kakheti has become an independent state. There was internal rivalry in all over the country, noblemen kept their eyes on betrayal and wanted/desired the power of the king be weakened.

In 1103, Rusi-Urbnisi Council declared united and powerful Georgian Church as the strong supporter .of the Georgian King

David the Builder subordinated the main agencies (internal, financial, military) under the bookkeeper (king’s Canceler) – Chkondideli, i.e. to a bishop – a ruler of Chkondid. He was supervising the royal staff/army/??/ as well. He, together with the King, was deciding matters of war and peace and sometimes participated in a war too. It was under personal command of Giorgi Chkondideli that was possible to seize the fortress Samshvildi in 1110, that was followed by liberation of main fortresses of Lower (Kvemo) Kartli. Seizure of Samshvildi scared the hell out of Turks, the Sultan sent 100,000 men army but David prevail and the Turks ran away. A bishop-Canceler Giorgi Chkondideli snatched Rustavi away from the enemy too – this happened in 1115. The settlement of the Kivchags in Georgia in 1118 was also handled by David together with Giorgi Chkondideli. The Georgian King needed the Kivchags for defense of borders and for conducting wars outside of Georgia. He had them settled along the borders, in contemporary Armenia and Azerbaijan (near Shirvan).

Each victory of David the Builder was connected to Christianity, directed to the weakening of the enemies of Christianity. At the very beginning of the Crusaders’ wars the King was providing all kind of help to them. David the Builder as a deeply faithful Christian delivered himself to God. He did the same during the battle at Didgori, when uncountable Turks gathered like a sea of sand. In August 12, 1121 they came up to Trialeti, Manglisi and Didgori, so that there was not enough space for them to put their feet on; but King David, fearless and strong by his heart put his forces in front of their position.

After the first attack the enemy retreated and then ran away as the King David was helped by God Almighty and St. Martyr George was leading him visibly to all. This battle lasted for only three hours. The Turks could not stand against the very first attack of Georgians.

The next year (in 1122) the King liberated Tbilisi having been under dominance of/conquered by the Arabs for 400 years.

King David, the statesman with strong will and clear mind, gifted by administrative and military skills, created a strong centralized state. Being a very educated person, he

admired scientists, valued highly honesty and faithfulness. Books were the best, inseparable friends of the King. A monk Arsen of Ikalto, King David's priest, was a real embodiment of the features, described above.

King David was very familiar with the monastery life, he was very close to monks. Having very good education in theology, he dealt very well with the spiritual literature.

King David calmed down the country, made it full, built ruined and exceeded all the prior times by peace and wealth. He discovered fear of God as a mother of wisdom. And, befriended with the Holy Gospel – the Old and the New Testaments. These books represented his spiritual food. He was always followed by mules and camels heavily packed with books and as soon as he would leave horse and stood on his feet the books were served to him first. He used to read till night, he used to read during the war too, when he had free hours. He was in constant praying and fasting.

Not only the King, but all of his army was conducted truly Christian style of life.

He built a monastery on the Mountain of Sinai and sent much gold there.

He was a giver of/giving out everything, but not from royal treasury, but from his own personal earnings.

He not only liberated monasteries from creditors, but also freed his royal clergy from taxes, so that they could freely conduct warship of God.

He was given such a gift by God that no one's business or a word, kind or evil, could not be hidden from him. Therefore, neither nobility nor commonalty could dare to betray him or lie to him. The same way, the church hierarchy, priests, deacons, nuns and every men properly conducted their business; therefore, there was truthfulness, rule of law and honesty.

Current Armenia and parts of Turkey and Azerbaijan belonged to the King David's kingdom.

Once the Armenians' Bishops asked the King for convening a council, where speakers would defend their religious faith, with a condition that if the Armenians lost the contest, they would agree on unified religion parting with their own, and, if they won – then the order should have been issued on not calling them heretics and not to condemn them.

The King invited the Catholicos John of Kartli, apostates and Arsen of Ikalto, other scientists and wise men.

They started debating at sunrise up to the night. Then the King told them: "You, Fathers, go to the vague depths, as philosophers see the incomprehensible and we are not able to understand as [we are] uneducated and lay men. You are aware that I am far from education and science as [have been] trained in military affairs therefore I tell you in uneducated and simple words" – when he said this, he responded to the Armenians in such a way that left them with no response or words (he acted like Basil the Great did in Athens). The heretics publicly admitted their defeat.

The historian characterizes David as "desired and beloved for his virtue even by enemies".

He reigned for 36 years and like David put Solomon on Thrown, he himself put his son Demeter on the thrown who was very much like his father. David put on his head a crown with precious stones, gave him his sword used by David heroically, clothed, and blessed his life. In such a way he exchanged world citizenship to Kingdom of Heaven where there is happiness and joy, where there is no sorrow and there is life which could not be corrupt by death. The great and famous King passed away on 24 January 1125.

After David the Builder till King Tamar, i.e. during reign of Demeter I, David V and Giorgi/George III, despite the fact that these kings were different from each other as with their moral-citizenship qualities as their political intuition, there were no substantial changes in structural relations between the Church and the state. We cannot say the same for the period/times of Tamar, particularly for the first years of her reign.

There must be mentioned few important/basic moments.

Since the times of David the Builder, the promotions on the high positions were conducted not according to the family ranks and family inheritance, but according to personal merits. Giorgi III would not like to serve under the former rules and demanded Tamar to take away from Kubassar and Afredon their positions and properties. Tamar gave up.

The rivalry began between noblemen for the vacant positions. Tamar granted advantage to the Mkhargrdzels. She particularly promoted Zachariah, also Sargis, Ivane and Avag Mkhargrdzels. According to a historian, Ivane Mkhargrdzeli, to whom per his request Tamar granted position of Atabagi.

Afterwards, the most of privileges and authority, belonging to the Chkondidely before, were shifted to Atabags Mkhargrdzeli. In particular, army and military branch of the government were concentrated under their governance. According to the historians, if the bishop-Canceler Chkondidely was considered to be a “father of the king” before, after these reforms, Atabags Mkhargrdzeli became worth to title as the “father of the King”.

During unification of Georgia the Chkondidels fighting selflessly for the creation/establishment of unified Georgian state, for unification of Georgia, after introducing the institution of Atabagi’s the unified statehood of Georgia was defeated and dismembered. The Consolidation of the times of Chkondideli’s was substituted by envy/jealousy and betrayal for/at that time. The “four Mkhargrdzels” and their offsprings/descendants could not handle being Chkondidels.

Clearly, the Orthodox Church was not pleased with ascension of a Monophizist Commander in Chief in the royal court. It could be considered that both the Catholicos and the noblemen of the older state felt that with the new policy (promotion of the Monophizists) the state was set up for a big political fiasco. And, this happened in reality, according to N. Berdzenishvili, and Lasha-Giorgi attempted to correct this fiasco. Lasha –Giorgi was ruler with centrist orientation of rule. He got rid of the Mkhargrdzels. Son of Tamar desired to revive the strong royal power of the times David the Builder. As a result, his (King Lasha’s) name was maligned in the eyes of noblemen and people – he was represented as an immoral person with weak will. Lasha died young. They made Rusudan, his sister, the King.

It is noteworthy that Zachariah Mkhargrdzeli was Kurdish by nationality, monophysit by faith, and politically was a Georgian army leader.

For characteristics of Tamar’s reign the important is her foreign and internal political achievements, and also incredible humanity of her state, which probably was based on spiritual inheritance of David the Builder.

The Will of David the Builder (also his “Chants of Repentance”) was not hidden from the future generations. Moreover, it appears that Georgian statesmen, especially King Tamar, considered their obligation to fulfill it. This is confirmed also by the historian of Tamar, Basil the Ezotodzhvari as he takes merit from this Will to evaluate Tamar’s reign.

King Tamar did not just seized and added to her kingdom the countries liberated from Mohamedians but made them sworn states. Thus, she saved the royal rights of those royal “houses”, and moreover, she enriched these “impoverished” kings.

Prior to King David the Georgian nation itself was an object of aggression of other nations, it’s all efforts/endeavors were targeted to freedom and unification; but as soon as the strong and unified state in Caucasian scale was established, it turned down conquering of other nations and assimilating them, it demonstrated the deepest inner warmth and love, the humanity – this was the state policy of Tamar’s reign.

The non-Georgian natives responded with remarkable/extraordinary love to such humanism of Tamar. She was loved not only by Georgian nation, but also by Caucasian (particularly of mountainous, North Caucasus) nations.

In Tamar’s statehood the rule of giving to the poor the 10th of the state revenue to the poor was strictly obeyed. It is noteworthy that for the Georgian state giving away to the poor the 10th of the state revenue existed as a tradition prior to David the Builder. But, Tamar just like as David the Builder shared with the poor not only the state property, but also her personal property earned by her own. It is interesting that she distinguished her own personal property from the royal property, when such a distinction was not common in feudal states.

According to a historian’s words, Tamar implemented spiritual peace among the population, as well. During her reign, it was prohibited beating by lash and cutting away parts of a body as a punishment. In fact, she eliminated capital punishment, too.

It should be considered particular expression of humanism of Tamar he attitude towards other religious confessions.

The enlargement of the kingdom, flourishing and blossoming, fame and prominence did not cause emergence of pride in Tamar’s personality.

Certainly, Tamar's politics was different from David the Builder's statehood trends, but was not unanticipated, as in fact it was politics based on Christian morality and by the way, the theoretical basis of it [Tamar's politics] was provided by David himself as with his activities so with his well-known/famous Will and "Chants of Repentance", where he repented that could not managed to implement more humanistic politics.

The Georgian society considered the above mentioned views of King David on statehood as a programmatic theory, will. Therefore, as it seems Tamar tried to fulfill it and put the entire state system under its implementation.

13th Century

During the reign of Rusudan, the Mongols seized the country that had flowered during the time of Tamar. This was preceded by Jalal Al-din's campaign and the upheaval of Tbilisi in 1225.

In 1225, the year of Khvarazm-sha Jalal Al-din's incursion into Georgia, Rusudan assigned Ivane Atabagi (Atabagi – a teacher of heir, and a manager of his property) from Mkhargrdzeli as commander of the Georgian army. The brief battle occurred close to the village of Garni (in Armenia), which at that time belonged to Georgia. The Georgians' campaign was defeated due to jealousy and hostility among its ranks.

Under the leadership of Shalva and Ivane Akhaltsikheli, Meskhians were at the front battle line of the Georgian campaign in this war. As a rule, the commander-in-chief should have employed an additional force to help the Georgians fighting at the front lines, but despite the fact that the Akhaltsikhelis had requested help many times, Ivane Atabagi did not help the army. During this war, they killed Ivane Akhaltsikheli whereas they threw Shalva into prison. Instead of killing him, he was left to himself and Jalal Al-din seized upon him with great respect. He tried coercing him to leave his faith with praise and flattery, but could in no way find a way to break him. After extended torture Shalva met his end with a martyr's death and a crown as his lot.

A church historian relates that the basis for Georgia's fall and destruction (first by the

Khvarazmians and then by the Mongols) is placed precisely during the time of this war. Only a small part of the Georgian forces took part in the battle at Garnisi, which under the leadership of the Akhaltsikhelis found itself alone before the enemy's gigantic army.

The commander-in-chief Ivan Atabagi from Mkhargrdzeli fled and shut himself inside his fortress. The court minister as well as the Mkhargrdzeli Shanshe only cared for his own state of affairs. Varam Gageli also of Mkhargrdzeli made peace with the Mongols, while the other regions of Georgia were being severely overrun. Jalal Al-din's army completely surrounded Tbilisi. Rusudan was forced out and went to Kutaisi. She left an army to protect Tbilisi along with the Generals Bidzina and Botso. The Persians living within Tbilisi betrayed the Georgians and opened a way into the city. Tbilisi was turned into a battle field with the enemy mercilessly crushing its inhabitants. The sultan made them remove the dome of Sioni's cathedral and built an obscene replacement. He made them place the icons of the Lord and the Theotokos from Sioni on the bridge and ordered all the captured Christians to walk across the icons by foot. They immediately killed anyone who refused to do so. It is thought that the number of those killed reached 100,000. However the Lord did not leave His flock, the Georgian people, and aided them many times during this time of great oppression.

From the start of the 13th century the unified state of the Mongols held an important part of Asia and Europe; northern China, Middle Asia, Iran, Afghanistan and other countries under its control through the leadership of Genghis Khan. Georgian historian writes that the Mongols were campaigning "upon Great Kivchaghia (an area in the North Caucasus), Ossetia, Khazaria, Russia, even to the Land of Darkness." The historian is referring to the northern polar region as "the Land of Darkness". From the West they approached the centers of Europe, "before it was driven back at Serbia."

It is amazing but a fact that such a strong state was not able to entirely seize Georgia or to abolish Georgian statehood. Here it is meant that the Mongols had never seized western Georgia. Because of this, the ruling center of Georgia was brought over to western

Georgia. During the time of the invasion of the principal Mongol forces, King Rusudan stood at the head of the Georgian state. Ivane Javakhishvili calls her an inexperienced and unfit person to be at the helm of the country.

Was the Georgian government and the commander-in-chief able to stop the fighting and resist the Mongols? Most probably, yes. This fact is given credence because despite the Mongols' great desire, they were unable to even once enter western Georgia.

The Mongols in fact placed eastern Georgia under their submission without a fight. During such a time, the Georgian Church considered it necessary to help with the process of the pacification of Georgia. The bishop from Chq'ondidi once again desired that Georgia be gathered into one, unified country. Around the year 1242, "King Rusudan sent the head scribe Arsen of Chq'ondidi with Bato Khan to an area by the Volga." He reached a truce with the Mongols, according to which the highest Mongol authority recognized a united, undivided Georgian state under a Georgian king's leadership. A distinct commitment was to have been placed on eastern Georgia, whereas western Georgia was free from this commitment, although Georgia's entirety was imposed with the payment of a tax.

In 1259 one of the kings out of the two within Georgia, David Narin, Rusudan's son, led an insurrection against the Mongols and went across to western Georgia. After this event, this part of Georgia was disconnected from the rule of the Mongols and the leaders of this side continued the politics of the Georgian state.

Unfortunately, during the time of Mongols' dominance, Georgia was split into three parts as a result of an opinion of political administration: eastern, western, and southern Georgia. Even then though, the Georgian Church united them. It is precisely because of this, that even during this time, the Georgians considered their country's borders from times of old to be Nikopsia and Darubandi. From here it must be said that in reality, the border of eastern Georgia went to Tetrtsq'ali (or Akhsu), from whence to Darubandi or until the Caspian Sea only 60-70 kilometers remain. This river not only represented the eastern border of ethnic Georgian settlements during the time of the Mongols, it also represented it during previous centuries. For example, when Kakheti and Hereti unified in the second half of the 10th century, this unification extended to the Akhsu River. In this region, Georgians, in

particular Herians were densely populated. After this when the Mongols established some pastures nearby, this land was emptied of its population or got assimilated.

In southern Georgia, the border extended out until the Araksi (Rakhsi) River. Anisi and Dvini were once again considered as Georgian towns of old. Tao also belonged to Georgia. Among the conspiracies of Kokhtastavi, the rebels from Tao are mentioned.

In Meskhia during the time of Beka Jakeli's governance, Chanetia also was included within Georgia's borders, to which the Byzantium empire conceded. From here, it must be noted that the main family of Samtskhe was greatly God-fearing. They paid great respect to members of the priesthood, the bishops, and monastics. Beka was a builder of monasteries and churches, as well as a great esteemer of monastics and lawmakers. He was never absent from the prayers during Matins, the Hours, and Vespers and never reduced the army, for which God was always merciful to him.

Until Nikopsia, the Black Sea represented the western border of Georgia.

During the most severe century of the Mongols' might, the Georgian people preserved its own national borders, statehood, its feeling of an ethnic unity, when in other cases the Mongols changed the ethnical makeup of its neighboring countries. For example, the Mongols were unable to settle within Georgia, while outside of Georgia in Rani, Mughani, Sharvani and in territories of Armenia they set up winter and summer encampments. Our neighbors, the Albanians, who lost their ethnic identity as a result of the invasion of the Turk-Seljuks, completely disappeared under Mongol control. Refugees from the main towns within Armenia found shelter within Georgia and other countries.

It is noteworthy that the Georgian people answered the might of the Mongols with Christian morals, with love for each other, forbearance, and self-sacrifice. Many Georgians gave up their lives for their neighbors in order to save the homeland. Not only was the common Georgian man giving his life for the king and the country, but the king was also giving his life to save the people.

It is possible for someone to think that Georgians were only laying their lives down according to the ideologies of their faith and in exchange for this self-sacrifice they were expecting the salvation of their souls. At the time of their incursion into Georgia Mongols

weren't persecuting Christians (the Mongols still had not become Muslims). It is for this reason that later, self-sacrifice for the faith became necessary. Islam was only decreed as the state religion during the time of Q'azan Khan(1295-1304). Soon "Tatar" was not only the synonym for Mongols, but for Muslims as well. It is interesting that the Mongols had begun the persecution of the Christians through the encouragement of the Persians.

The self-sacrifice of Demetre II for the people is common knowledge. Similarly to the pagan Mongols, he had taken 3 wives for himself. Basil the monk exposed this improper marriage, but without a result. During the time of the nation's great trial, the love for the fatherland Demetre's sacrificed his life for his country. The king, of his own will left for the Horde, where they took him prisoner. While waiting for the death verdict, the means was given to him to sneak out of the Horde. Those faithful to him advised, "You see, your life is in your hands. When night comes, take some running horses, leave, and depart from here, because an alternate for your soul does not exist." At that moment the king said, "Listen to me, because I knew from the outset that death awaited me. I have given up myself for my country. If I sneak out now, they will annihilate the simple people. What good will it be for me to gain the whole world, but yet lose my soul?"

After a few years, on the very day (March 12) and hour, when they beheaded King Demetre, they hung King Demetre's chastiser, Arghuni who had been weakened by illness.

It is precisely because of self-sacrifice and love for each other, that the Mother Theotokos saved the Georgian army during the battles of Alamuti. It is known that the seizure of Alamuti's fortress presented great difficulties for the Mongols and the battle, in which the Georgian army also participated, lasted for 7 years. The owners of the fortress, the Mulids, were known as assassins. Once, one Mulid killed the Mongols' Noini-Chighata. The Mongols blamed his death on the Georgians and set off after them. The Georgian nobles pitied the Georgian warriors, for this reason they decided to not fight the Mongols, who far outnumbered them. "If we do not fight against them, they will only kill us, the nobles and with this the majority of the Georgians will

survive. Whereas if we battle against them, they will completely slaughter us all." Without exception every Georgian went down on their knees and beseeched the Theotokos three times, "Open to us the door of kindness, O blessed Theotokos, those who hope in thee, so that instead of falling we may be saved from the enemy that has set itself against us." The Most Holy One pitied the Georgian army and made the assassin confess to his crime.

The historian goes on to describe many instances of the Georgians' self-sacrifice. We should name St. Tsotne Dadiani, who's heroism also belongs to a big number of self-sacrifices (1246).

As it appears from everything mentioned above about the invasion of the Mongols, it is true that the Georgian government could not manage pulling off a serious opposition because of feebleness, but the country, with its high level of inner spirituality, was able to save Georgia and cast off the yoke of Mongol dominance in a comparatively short amount of time. The Mongols were dominant in eastern Georgia for 100 years, at the same time western Georgia remained as unseized territory. The main thing is that an intermixing of Mongols and Georgians did not occur and the Georgians were not assimilated into a foreign society, when the Mongols gave their own ethnic appearance to other cultures.

Faithfulness and love are old Georgian qualities, although as it was already said, jealousy and hostility toward each other was not unknown to them. They were especially jealous of prominent people. Jealousy gave birth to hostility, which in turn separated prominent Georgians from each other. The Mongols had observed this quality as well, "You Georgians are not doing anything good for each other." The Georgians themselves sensed this fault well, "We are disobedient to each other."

It seems that this characteristic was one of the basic reasons that a united Georgian front to battle the Mongols could not be formed. The Georgian nobles could not unite against the Mongols, although each on its own accord represented an important power.

Apart from interior disorder, Georgia's geographical location had a hand in its destruction too. It found itself between two Hordes (northern and southern Hordes) incited

against each other to gain a hold of Georgia. The passes of the Caucasian mountains, Dariala and in part Daruband as well, were in the hands of the Georgians and for this reason the Georgians were being harmed in the first order by the instigated rivalry between the two hordes.

In such a terrible time, the Georgian priesthood was not only protecting Christianity in Georgia, it was also spreading it outside its borders. Georgian missionaries were preaching the Holy Gospel in the mountainous countries in the Caucasus and in Daghestan. These people were of the such as Pimen Salosi / from Gareji and Anthon son of Naokhrebeli, who was from Meskhia.

The 14th Century

In the beginning of the 14th century, Giorgi the Brilliant became king. The entirety of western, southern (Meskhia), and eastern Georgia was gathered together under his own scepter.

First of all, he added Meskhia (Samtskhe-Klarjeti) to his kingdom with an agreement of the Mongols. After this he drove the Mongolian armed formation, consisting mainly with Ossetians, from the country's borders. These formations held small towns and forts in various places. This time, it appears that the Ossetians no longer had their back fortified by the Mongols, as in the era of previous kings. The Mongol government had a good disposition towards King Giorgi. The king himself seized the passes of the Caucasus and crushed every opposing force. With this all the roads leading into Kartli were cut off to the Ossetians and the country had a little bit of respite from them. The expulsion of the Ossetians from Kartli was also a sign of casting out the dominance of the Mongols. Soon terrible wars began between the Mongol rulers. The unity of the empire was ruined and the country almost dissolved. King Giorgi quickly took advantage of this situation and freed Georgia from the Mongol domination. This fact gives reference to the strength of the Georgian state, because after this, the Mongols continued their dominance in other countries for a long time.

The king desired to re-establish the old borders of Georgia from Nikopsia to Daruband. He first strengthened Rani in the

direction toward Daruband, after which he decided to strengthen western Georgia.

He again united a disintegrated Georgia and similarly to David Aghmashenebeli, he filled it up and reconstructed it. He restored and enlightened demolished and obliterated churches. He turned Rani, Movakani, and Sharvani into tribute states. Every enemy, where it was better in battle and strength, he subdued and pacified with great wisdom and knowledge.

Giorgi the Brilliant did not even let the affairs of the Church be neglected. He gathered the Catholicos and Bishops of all of Georgia, of Kartli and Abkhazia together and made them accept a binding agreement. The participants of the council, "Restored the proper things and anathematized that which was improper." He also strengthened Georgian rights outside of the county's borders, specifically in Jerusalem.

By this time, the sultans in Egypt had ownership over the holy places in Jerusalem and in the surrounding area of the East, although from the 12th century, the Georgians had held the main places of prayer.

At the same time of the faltering of Georgia's political strength, the Georgians' position in Palestine also faltered. During the 6th and 7th decade of the 13th century, the Muslims drove the Georgian monks out of the Monastery of the Cross in Jerusalem (which was erected through the initiative of Prokhore) and turned the church into a mosque. As researchers are guessing, it is true that Georgians were able to free the Monastery of Cross from the Mamluks at the beginning of 1305, but many worries remained. For example, the Egyptians once again held Christ's Church of the Resurrection, Golgotha, and the Holy Sepulcher (it is one monastery complex). King Giorgi had twice sent ambassadors to the sultan of Egypt, during the years 1316 and 1320. He approached Sultan Pipai with a great gift. The sultan received the gift with joy and "gave the keys to Jerusalem."

Between the years 1331-41, a foreign traveler in Jerusalem at the time notes, "The key to the Holy Sepulcher is in the hands of the Georgians and they are not even letting one pebble go away from the sepulcher." The key to the Holy Sepulcher had been in the hands of the Georgians until the middle of the 15th century, until the Franciscans snatched it away.

During the 14th century, creative work in the monasteries was again in full swing.

Original Georgian compositions were created, the accounts of the martyrdoms of Luke of Jerusalem and Nicholas Dvali. Various collections were compiled and manuscripts were gathered.

In the 14th century, the Georgians also firmly held the monastery of Petritsoni. During that time there still existed an academic institution-seminary, at which the main language was Georgian. As a result, Giorgi the Brilliant could again resurrect the influence of the Georgian state in the Empire of Trebizond.

Giorgi the Brilliant reigned “with a kind monarchy” for 28 years. He passed away during the year 1346 in Tbilisi.

Until the invasion of Tamerlane Georgia was comparatively peaceful and lived passively. The country was unified and free. In fact the Georgian empire covered the entire Transcaucasus. It was not only so for Giorgi the Brilliant, but also for his successors, the kings of Georgia, David IX (1346-1360) and Bagrat V. It is precisely during the reign of Bagrat V, that Tamerlane invaded.

As a result of extensive, aggressive wars, Tamerlane created a gigantic empire, which stretched all the way to the Great Wall of China in the East, Central Russia in the North, and to the Mediterranean Sea and Egypt in the West.

It is true that Georgia had almost the entire Caucasus established under its control, but in comparison with Tamerlane's empire however, it was insignificant. Aside from this, the battle against Georgia taxed Tamerlane and in fact was unable to seize it, even though it was greatly obliterated. At the very end, the extensive war between these two empires ended with a truce.

During the years 1386-1403, Tamerlane invaded Georgia 8 times. The Georgians, in self-defense, were not only conducting wars against him, they also at times sneaked into countries seized by him and extended help to Tamerlane's enemies (the capture of the fortress at Alanji, a raid upon the reserves at Nakhichevani, and the concealment of Prince Taheri's son, Tamerlane's nemesis, who had fled from there). The Georgians were delivering the doors of the Caucasus to the deadly enemy of Tamerlane, Golden Horde.

After the campaign of Tamerlane, Georgia was able to unify its own empire, defend Christianity and its national culture. But the northern Caucasian tribes were not only cut off from Georgia, instead they opposed Georgia even more, which greatly had a hand in the overthrow of Georgia's power in the following centuries. Even before Tamerlane, the Mongolian Empire of the Iranian Ilkhanate was always trying to turn the Caucasian passes under its control and with this to annihilate the possibility of the Golden Horde's invasion into Iran and the Transcaucasus, its main enemy. In their own way, some Georgian rulers tried to drive back the Ilkhanate with a connection to the Golden Horde. Georgia had not even changed its politics during the time of Tamerlane, in connection with the Golden Horde. For this reason, Tamerlane tried to subjugate the Caucasian tribes with the spread of Islam, in similar manner to the old Iranian politicians. As a result, at the very beginning of the 15th century, a wall of Islamic influence was already created around Georgia, which received its final appearance through the Ottomans after the capture of Constantinople, in 1453.

Tamerlane knew very well that the power that unified and protected Georgia and made it staunchly fight against its enemies, was Christianity. For this reason, he tried by all means to uproot Christianity and spread Islam, but he could not attain anything. He drew many church treasures out of Georgia, among those mostly being books. He tore down churches and monasteries wherever he was able and had a great mistrust towards the Christian population. Despite this, the Georgian Christians put up a fierce resistance to Tamerlane. He greatly suffered in the war against the Georgians. Even his chronicler denoted this. “In Georgia, the war was not easy.” “In this country, even Alexander the Macedonian faced great humiliation.” “Tamerlane however found victory.” And so he boasted.

In Kvatakhevi's monastery, Tamerlane's soldiers burned Georgian Christians, members of the priesthood, monks, and nuns alive. Beforehand, they offered them the chance of denying Christianity, but after receiving a negative response, they tortured them terribly. After torturing them however, they burned the

holy, great matyrs, bound hand and foot. During the time of their matrydom, they sang hymns. On the walls and floors of Kvatakhevi's monastery of the Theotokos, the burned traces of the saints' remains were visible for a long time.

15th Century

During the year of 1403, Tamerlane placed a truce with the king of Georgia. The enemy was forced to recognize the existence of a Georgian, Christian empire. Tamerlane died the year 1405. At the very time of the departure of the enemy hordes, King Giorgi the VII not only cleansed the country from the remains of what had happened, he also took military forces outside of the country. He campaigned in Nakhichevani, Ganja, Ansa, and Arzrumi. In 1407 King Giorgi perished on the battle field. His brother Constantine ascended the throne, whom they also killed on the battle field in Shirvan. After that, his son Alexander (called the Great) became king,

The entirety of Georgia was in complete submission to King Alexander (1412-1442), although after Tamerlane, Georgia's sovereign territory was reduced in size. The ethnical surroundings were changed as well. The Turks or a Turkified population was already living as a neighbor to Georgia. During this time, the Mongols themselves were undergoing the process of Turkification, which played a part in the population's Turkification. The Mongols however, still held the country. As a result of this, the territory of Georgia's monarchy was reduced in the eastern direction. The situation was similar towards the southwest as well. In general, Anisi was no longer a part of Georgia's constituency. Lore had also been taken by the Muslims.

The Georgian government and apparently the church could not come to terms with the spread of Islam and Turkish influences in the Georgian population, especially those who lived in Lore, who lived close to the center of Georgia, Tbilisi. The helmsman of the Georgian Church, Catholicos-Patriarch Theodore, had received a very important part in the campaign against the fortress in Lore, that was held by the Muslims. Before the battle, the Catholicos encouraged and spiritually strengthened the army, "Catholicos Theodore had begun his role as a preacher and the Georgian army, filled with a great ardor from his inspiration and encouragement,

snatched Lore away from the enemy and took hold of it itself." (I. Javakhishvili) This happened during the year 1431.

During the years 1434-35 King Alexander had joined the territory of Sivia (current Karabakh region) to Georgia with 60,000 Christians.

The fact that the size of the population in Georgia, particularly in the east, was greatly reduced, greatly impeded the revival of the monarchy's former power. It is because of this that the king settled part of the population from western Georgia into the thinned-out areas of eastern Georgia. King Alexander cared greatly for the reconstruction of churches, monasteries, and fortresses that had been destroyed. From the year 1412, at the same time of his coronation, he continued the work that had been begun by his blessed grandmother, Rusudan, in reconstructing the glorified cathedral of Svetitskhoveli. It was finished approximately around the year 1431. King Alexander had also cared for the Georgian churches and monasteries located in Greece and Palestine as well.

During that period in the world, they knew Georgia as a big, Christian nation. It is known that precisely during this century Ferrara-Florence's international ecumenical church council was held. This council portrayed church unification as its objective. On this, as the rule demanded, a diptych was protected. In the assembly hall, on one side, first the representatives of the Orthodox Church holding the title of patriarch sat in succession, then those who stood lower in rank. In the rank of the Patriarchal Churches, after the patriarchal representatives of the churches of Constantinople, Alexandria, Antioch, and Jerusalem, they seated the representative of Georgia's Patriarchal Church (in documents - "the King of Georgia"). During that time it had been Metropolitan Sophroni, who firmly defended Orthodoxy at this council. This gives reference to the fact, that the Georgian Church's feeling of worth during that time was as high as it had been during the XI-XII centuries.

During the time of Alexander, unity and peace reigned, whereas in international politics, Georgia's influence on neighboring countries resurrected as of old. During the last years of his life, the king revealed his own love towards Christ, insomuch that he refused to be king, was tonsured and became a monk.

During Alexander's lifetime, his son, Vakhtang III became king (1442-1446) and following him, his brother - Giorgi VIII (1446-1466). Unceasing feudal skirmishes began in the country. As a result, Georgia's political breakup naturally followed. In 1451,

Kvarkvare became an atabegi in Meskhia, who systematically started the annexation of Meskhia from Georgia in which the priesthood of Meskhia also took up. In fact, the leaders of Meskhia, Samegrelo-Abkhazia, and Guria were no longer obeying Giorgi VIII.

In the year 1453, the Ottomans seized Constantinople and Empire of Trebizond in 1461. Georgia ended up being surrounded by the Muslims and Turks and was cut off from Europe. In 1459 a terrible civil war began. 1462 Kvarkvare invited Muslims of sovereign Iran to fight against King Giorgi and defeat him. Soon the prince of Imereti, Bagrati, mutineed against Giorgi VIII and defeated him. In the year 1478, Alexander I's grandchild, Constantine II ascended the throne of Kartl-Imereti. To him, the formation of the monarchies of Kakheti and Imereti, and the principalities of Meskhia and others on the territory of his own state, was deemed uncanonical. But this formation of individual regimes was already a fact. The country fell into a great state of decay.

It is impossible to consider the history of the Georgian people without the participation of the Georgian Church and in contrary, the history of the Georgian Church is the history of the Christian Georgian people. It is true that Georgian people had a sense of national unity a long time before Christianity, but after each Georgian received and fell in love with the Christian faith, the history of the people apart from history of the Georgian Church is unimaginable.

For this reason not only did the fall of the faith follow the division of the Church, in this well-chosen instance, a national degeneration followed as well. At the end of the XV century, in the wars that had sprung up between the Georgian kings and leaders, Meskhia's atabegi showed a special separatism. As Ivane Javakhishvili writes, "Kvarkvare Atabegi had been blinded so much with this hostility and battles for isolation, that disaccord even breached the sphere of the Church... He wished for annexation from the catholic jurisdiction of Meskhia and for the gain of complete independence."

It is amazing that instead of offering help, the Patriarchates of Antioch and Jerusalem tried to break apart a unified, Georgian Church so that afterward a part might be allotted to

them as well. With the transgression of every type of church canon, the casting aside of canons conceived during the holy church councils which forbade these sort of actions, they invaded the episcopate of Georgia's church and abrogated the apostolic seat of Saint Andrew that through the labors of Saint Nino had been founded on the Robe of the Lord. Of these, each brought about its own result. In this part of the country (Meskhia) the authority of Christianity fell, this logically in turn lessened the opposition towards Islam.

As a confirmation of the interconnectedness between the spiritual life and physical existence of some parts of the nation, let us recall the history of the wonderworking icon of Atsq'uri. It is known that the Apostle Andrew brought an icon of the Theotokos when he came into Georgia. The apostle placed this icon in Atsq'uri where it remained until the 15th century.

The wonder-working icon of Atsq'uri was an object of great holiness. As they did with other icons in Georgia, they decorated it profusely with precious stones and gems, whereas the kings of Georgia were always dedicating rich offerings to it.

During the year 1477, the ruler of Iran attacked Georgia. In Samtskhe he seized the wounded icon of Atsq'uri and apparently robbed it of its ornamentation.

After the departure of the Theotokos of Atsq'uri from Meskhia, the population of Samtskhe's province became primarily Muslim and lost their nationality. There the holy icon was protecting Christianity and the Georgians.

This speaks to the fact that today in Meskhia the cathedral of Atsq'uri, once known, stands in ruins, whereas its old, former flock has been scattered and assimilated into the Turkish-Tatar masses.

The sovereign king of that time, Bagrat of Imereti, also desired independence for the western church of Georgia.

The church of Meskhia intended to administratively defect from the apostolic throne of the Georgian Church whereas some of the hierarchy of Georgia's western church, revealed a wish to transfer those of the apostolic rank from Mtskheta to its own eparchiates.

However, the churches of western Georgia and Meskhia, liturgy, prayers and every sort of

church custom and ritual remained Georgian as usual. The only difference was that they were no longer commemorating the names of the kings and Catholicos-Patriarchs of all of Georgia. This great sin, played a big part in leading the reckless religious and national politics of the rulers of Meskhia.

The idea of separatism had not germinated in the realm of the church, this was the result of a harsh influence on the church by the national government. Not even this disobedience had brought about a positive result. Lastly, the entire Georgian race incurred a loss. A large part of the Meskhians separated from the Church. Here, the way was opened to foreign religions and churches, which led the way in southern Georgia for the influx of Islam, Catholicism (French), and Monophysitism (Armenian) as a result. The remainder of the Orthodox Church became a part of the Greek Eparchiate of Constantinople, which gave birth to a national Greek consciousness within them. They became Greek. Even the Church of western Georgia was unable to care for its own parish as its needs demanded. Because of this, part of the Christians became Muslim (Lower Guria-Batumi-Kobuleti, the region of Adjara), whereas a second part (Abkhazia) was absorbed into the isolated paganism of the mountainous peoples (Cherkez-Apsua-Adighe). It also must be said, that until the nullification of Georgia's statehood by Russia (1801-1810), the native language of a large part of the "Armenians" and also the "French" and "Greeks" was formerly Georgian, but the government of Russia did not recognize them as being Georgian.

As a result of this, every Georgian who departed from the Mother Church was subsequently separated from their own people, disconnected from their cultural lineage, and assimilated into foreign peoples.

16th Century

At the end of the 15th century the unified Georgian Kingdom was divided into three parts. One King reigned in Imereti (Alexander son of Bagrat); the second one in Kakheti (Alexander son of Giorgi VIII), and in Kartli – Constantine II (grandson of Alexander I) became the King.

Each King was separately fighting for unification of Georgia against the rest [of the

Kings]. They called themselves King of All Georgia.

After the invasions of Timor Lang, the external enemies reduced attacks, the nobelmen could not rest, always fighting each other. But, A sword, plough and faith as before supported the common men, but there were no big ideals. The country spiritually relaxed, got into fatigue.

Georgia is divided into the Kingdoms of Kakheti, Kartli, Imereti, and into kingdoms of Dadiani, Gurieli, Atabagi and, at the same time, there are shaping obvious tendencies of even more division; these parts disobey, rival and fight each other, but in general, Georgia was spread widely. The East border of Kakheti lays within some 200 kilometers from Caspian Sea and alines with Shaki; in the South – the border of Kartli reaches Lake Sevan, and the border of Samtavro Atabagis' – at Valashkerti and Erzurum; Guria includes Chaneti, and in the West - Imereti and Sadadiano are bordered by Black Sea and country of Jiketi.

In the 15th-16th centuries, Georgia, especially Kakheti, was a full and well-fed country.

This period is known as the beginning of serfdom in Georgia. The nobelmen were striving to independence.

To be at war with Georgians and, moreover, to subordinate them was not such an easy task. Had they had one voice and unified statehood, neither Turks nor Persia would have been able to harm them; even though, it was not quite easy for them to be at war with/to fight against divided/dismembered Georgia, either.

In this period the Georgian Church was a holder of Christianity throughout the whole Georgia. The nation was keeping the Christianity strongly. Church was uniting and strengthening a country.

Georgians' aspirations and self-sacrifice is well observed in one of the letters of King Simon: "I guess, you've too heard about how much trouble and hardship we went through but did not gave up. I will entirely sacrifice myself and also my young child, will shed my blood to the last drop for love of Crucified Jesus Christ and our Lord, till [I] have a breath in my mouth, [I] will not give up fighting the Osmals, [I] will never put in vein that invaluable/precious blood that Jesus Christ shed for me"... From this extract it is obvious (form this extract) why is that Turkey which is cut into Europe, could not manage to eliminate

the statehood of not only entire Georgia, but even at least of West Georgia; although seized away almost one third of the Georgian soil – Saatabago and forced it to become to Muslim.

Even though, Georgia was weakened by the rivalry among the Samtavros, at times when they united together, Georgian military forces were quite impressive in general. The Turkish Sultan took advantage of this [fact] and, according to Georgian sources, sent Georgian Kings to take over Jerusalem. As it appears from the sources, Georgians strongly established themselves in Jerusalem in the 16th century.

At last it should be said, that although the Georgians were brave fighters and sharp with their swords, they put emotions before the reason, never abandon ambitions even when this was damaging to the common cause.

Despite the facts that Georgia became dismembered and different, independent from each other, the responsibility of ethnic unity still was preserved among the population, but the process of dismembering was followed by a process of revival of tribal entities within Georgians.

Only the Church stayed to carry the idea of Georgian unity. From the Church point of view, Georgia represented/was one whole body/organism. By that time the Georgian Church already had two centers – Mtskheta and Bichvinta. The Church of East Georgia was under Kartli Sakatholicoso and the [Church of] West [Georgia] – Sakatholicoso of Apkhazeti.

Kingdoms of Kartli and Kakheti often were united. The same way, the state entities of West Georgia were often united. This fact also was encouraged/determined by existence of United Sakatholicoso of Kartli and United/Whole Sakatholicoso of Apkhazeti.

The Church was preventing tribal split of Georgian nation. It [the Church] was the force of national consolidation.

17th Century

It could be said that the 17th century was the hardest in the history of Georgian nation. If the enemies used to be satisfied by conquering or taxing Georgia, in this century the Persian and Osman Empires did their best to eliminate Georgian nation. The hundreds of thousands of

Georgians were killed within Georgia; even more [Georgians] were forcibly moved to Persian Empire. They emptied out Kakheti and brought in hords of Turkish tribes. The native population of Georgians in Meskheta were forcibly imposed on Muslim faith (converted into Tatars), those opposing were eliminated or made them to move out. And, West Georgia was consumed into unusual anarchy: slave trading started. Whether Georgians or non-Georgians, they would massively kidnap Georgians and sell them as slaves. Although, must be noted that it was not only Georgians that Osman-Persian public order took [not only Georgians] to the slave markets, but also other conquered European peoples: Bosnians, Albanians, and others.

In addition to all of these, the tribes of Northern Caucasus start moving and settling into the weakened and emptied Georgia. Daghestanians settled in East Kakheti, and not only settled there but also started capturing, enslaving, robbing and raiding Georgian population. In the mountainous part of Shida Kartli the Dvals, turned into Osths, came and settled from the Northern Caucasus. In Egris-Apkhazeti too the North Caucasians – Adighei, Apsua-Abazs, Apsars, and Cherkezs, settled.

In the conquered Georgia, Georgians were targeted and persecuted. Clearly, during such times the instinct of survival started working/to work – some Georgians start declining their nationality, some of them became Tatars, some – Armenians (Persians and Osmals/??/ did not persecute Christians of Gregorian faith), some became "French" (Catholics too were persecuted to a lesser extent). Besides that, Georgians also became Lecks, Osths, Apkhazs.

Fortunately, the most part of Georgians stood firm against the menace of denationalization and national degradation. It should be notes that the main efforts in survival of/saving Georgian nation belonged to Georgian or Apostolic Church of Georgia. The fact of the matter is that by keeping only Christianity, Georgians could not save their nationality. For example, Georgians of Gregorian faith, were still Christians, but they gradually assimilated into Armenians. Basically, the same could be said about Catholic Georgians. Georgian nationality was preserved only by those Georgians who were the members of Apostolic Church of Georgia.

During such a horrible/terrible danger, while saving the faith, the personal example was of the utmost importance. The representatives of the high ranks of society: kings and queens, mtavars, noblemen and their family members were setting examples for larger masses of population.

After the noblemen having been converted to Muslim faith, almost all Meskheti became Muslim. Soon the population having had lost its faith, lost its Georgian nationality as well.

It could be said that the Homeland and the nation were saved both from spiritual and physical elimination and from assimilation into other peoples by self-sacrifice for Christ by St. Ketevan, St. King Luarsab II, other noblemen, Church clergy or secular people/self-sacrificing themselves for Christ.

The 17th century is distinguished by numerous quantities of martyrs for Christ. The Georgian Church could canonize only some of them as great was their number. Canonized [are] 6,000 martyrs being killed in 1616 in David Gareji desert; Noble Georgian St. King Luarsab martyred for Christ in 1622; Great Martyr Luminary of Georgia Queen of Kakheti St. Ketevan, martyred in 1624; nine brothers Kherkheulidze with their mother and a sister and 9,000 Georgians killed with them in 1625 on the battlefield at Marabda; the Head of the Georgian Church St. Father Evdemos Catholicos, martyred in 1642; Sts. Bidzina Cholokashvili, Elizbar and Shalva Eristavs of Ksani, martyred in 1661; killed by Lecks in 1696-1700 in the Monastery of David Gareji the reverend fathers: Shio the New/Akhali, David and Gabriel; besides these numerous others sacrificed themselves for Christ and for the Motherland. Among these is our Holy Father-Theodor, martyred in 1669, escort of St. Ketevan and plentiful /numerous/many St. Martyrs who brightened the Georgian Church. The Georgian nation and the Georgian Church showed extreme firmness during that time.

During the 17th century the Persian Empire very much grew its strength during the reign of Shah-Abaz. Shah was very fearful for and annoyed by the ties of Kingdom of Kakheti with Russia and Osman.

On September 15, 1615 after the Divine Liturgy celebrating Alaverdoba, Kakhetians rose up. Soon Teimuraz came from Imereti and led the rebels. Shirvani rebelled as well. Teimuraz himself led the Georgian army, ambushed the Persians at Tsitsamuri and

eliminated them within few hours. Georgians celebrated the excellent victory.

Shah again invaded and raided Georgia but as soon as he left, Kakhetians rebelled again. Even though the Shah managed to defeat the revolt by means of multiple armies, Georgians did not give up and responded to his cruelty with yet another revolt. In 1617 the Shah fourth time invaded Georgia.

Teimuraz not only startled/astounded but led a big fight against Persians and tried to achieve his goal with the help of Osman army, but Osman could not succeed. Teimuraz asked for help also from Russia in 1618. The Shah, angered by connections of Teimuraz with Russia and Osmals, sought out revenge to/against his family members. In 1620, he had Teimuraz' sons – Levan and Alexander be castrated resulting in death of the younger son and the older son going insane.

By evaluation of Ivane Javakhishvili, the Russian government instead of sending necessary military force and masters of making cannons and guns, was sending Russian clergy who behaved arrogantly and did not even serve in churches. As they were used to torment in their own country, they gazed with suspicious at the Georgian church services.

In 1624, Shah-Abbas viciously tortured and killed Temuraz's mother – St. Ketevan. Queen Ketevan was canonized as saint by the Georgian Church. She saved/liberated all/the entire Georgia from being converted into Muslims.

Shah-Abbas planned to displace and move to Persia the entire population of Kartli and Kakheti and instead of them bring and settle Persians in Georgia. With this purpose he sent Giorgi Saakadze with enormous army. But, Giorgi Saakadze learned that the Shah was planning on killing him after having Kartli and Kakheti raided and destroyed and the goal accomplished, therefore he [Giorgi Saakadze] contacted Zurab Eristavi and made a deal to revolt against Persians. The revolt ended with Georgians' victory. This was one of the most important victory in the history of Georgian nation. This happened in 1623.

In the established situation, the "Undefeatable" Shah decided to make a truce with Teimuraz. In 1631 the Shah recognized Teimuraz as the King of Kartli and Kakheti. Teimuraz was a terror for the Muslim rulers therefore the Shah would not tolerate his kingship for long. He sent again a huge army to Georgia with the orders to oust Teimuraz

and to replace him with Rostom-Khan as an “obligation of Gurjistan.

Since 1632 instead of ousted Teimuraz, 67-year-old Rostom has become/sat as the King of Kartli. Despite huge resistance and numerous revolts, Teimuraz could not manage to defeat Rostom as he [Rostom] was relying on forces. Teimuraz moved to Kakheti.

In 1642 there was a big coup d'état against Rostom. Catholicos Evdemon Diasamidze was involved in it. Rostom defeated the revolted, placed the Catholicos in jail, and soon had him killed and thrown out of a tower. Rostom who was fighting against the soul, belief and idea of the Georgian Church, sent armies to Kakheti and defeated Teimuraz who escaped to Imereti. Rostom became the King of Kartl-Kakheti. Concentrated as a monk, Teimuraz died at 74. Rostom died even earlier. He was replaced by Bagration of Mukhrani – converted into Muslim Vakhtang (Shah-Navaz).

The self-dedication of Teimuraz and other sons of Georgia to the faith of Christ saved the country from total assimilation. The orienting goal of Georgians still remained the Faith and Motherland.

In those times, Persians and Osman were ferociously fighting not against the Christianity in general, but against the Apostolic Church of Georgia – Orthodoxy, in particular. They did not fight against the Gregorians and Catholics, but the opposite - they favor Armenian Christians and their church centers and viciously persecuting and abusing the members of the Georgian Church. They were forcing them to convert into the Muslim faith or allowed them to remain Christians if became “Armenians” or “French”.

The main reason why Persia was fighting against the Orthodox Church was the fact that Georgian Church served as a link between Georgia and Russian Orthodox Empire. On its turn, Russia was conducting a war with Persia. Therefore, Persia was striving to eliminate a stronghold of Russia in Caucasus, and, in particular, the Georgian Orthodox Church.

18th Century

The well-known statesmen always fought for unification of Georgia, but the Persian and Osman empires almost in every century renewed truce of 1555, according to which the

East Georgia was considered Iran's and the West Georgia - Osman's vassal states.

The dismemberment of unified statehood restored tribe-hood and clanship. Georgian national groups – Kartlels, Kakhels, Imerelians - gradually emerged. The kingdoms of Odishi, Guria, Apkhazeti and Svaneti parted from the Kingdom of Imereti.

The Sacathalicoso of Apkhazeti, which encompassed large territories in the beginning of the 16th century, because of conversion of the population to the Muslim faith lost large part of it in the North and in the South. As it was mentioned, from the North the Adighei-Cherkeziyan peoples came down and settled, called Apsars in old Georgia. They managed to assimilate with the domestic population.

The new ethnic group, which emerged after the assimilation, was named as Abkhazians, as far as all the population in Abkhazia was called as Abkhazians. Consequently, Abkhazians were Georgians and spoke Georgian language. As the evidence the numerous Abkhazian epigraphical, historical and literature sources can be named.

It should be noticed that newcomers were referred as Abkhazians only by the domestic Georgian population. Newcomers called themselves as Apsua, and foreigners called them as Cherkes. Former Abkhazian noblemen didn't lose their Georgian mentality and belong themselves to the traditional Georgian cultural environment.

The same way, Lecks came and settled in Kakheti; and Osths [settled] in Kartli that resulted into assimilation of Georgians. Settlers from mountains were predominantly Mohamedians and pagans which resulted into robbing properties of churches, monasteries, eparchies and even Cathedrals of Sacathalicoso. Many eparchies were abolished. The native population – the parish was getting destroyed. They were either kidnapped and sold as slaves or forced to become serfs or house servants that was followed by their conversion into other faith.

The Georgian Church was fighting against all these [processes]. Its utmost goal was to liberate Christians from captivity and settle them in their estates; to provide help to poor, orphan, and weak; to conduct activity and take care of those that had nothing; it also paid

attention to helping of the manufacturers, re-writers of books and artists.

Part of the Church property was used for decorating of churches and for the maintenance of monasteries. It is notable, that Church fathers were donating even their personal income.

Though spiritually unified, Georgian Church was divided into two Sakathalicosos, their language of worship of God was Georgian. There was never used any other language [but Georgian] in the Georgian Church since times of St. Nino to the 19th century.

Vakhtang VI, from the very beginning of his state reign in 1705 called on the Church Meeting which chose as Catholicos of Georgia - Vakhtang's brother Domenty, newly arrived from Russia and who in the first phase of his term energetically helped Vakhtang in regulating the state matters.

Vakhtang VI was a representative of the junior branch of the Bagratians – dynasty of the Mukhrans [branch of the royal Bagrationi tree]. He and close to him dedicated Georgians designed the plan of “liberation and restoration” of Georgia. By “liberation” was meant liberation of Georgia from Mohamedian countries; and, by “restoration” was considered/meant – unification of Georgia. It was necessary to have a support of the Christian countries for the “deliverance and revival/restoration” [plan]. The foreign policy of Vakhtang VI and the Georgian statesmen was based on this program. Hereby must be noted that the European and Russian orientation ended with failure and fortunately Georgians found the strengths for “deliverance and revival/restoration” within themselves.

The power of Iranian state extremely diminished in the beginning of the 18th century. Osmans weakened as well. It so happened, that the Georgian noblemen that traveled to/arrived in Iran from Iran's vassal states of Kartli and Kakheti actively partaking/participating in and to a certain extent even directing the life of this state, and the Georgian army was the strongest one in Iran. Under these circumstances, had the Georgians managed to unite, no one could have stood against them.

But, unfortunately unification proved to be difficult. Especially, when the orthodox Russian empire reached the Caucasian mountains and the Kings of Kartli and Kakheti

promised Russia to open doors to the Caucasus.

As it was mentioned, the Mohamedians persecuted Georgian Orthodoxy. They harass Orthodox Georgians and forced them to convert in faith.

In 1713, there was prepared an envoy/ambassadorial/diplomatic mission to Europe with the leadership of Sulkhan-Saba Orbeliani, with the following goals:

1. Iran to legally recognize the existence of Kartli as a Christian State of Kartli which would be accomplished/achieved by returning of Vakhtang VI as a Christian King to Georgia from Iran.
2. The unification of Georgia.
3. Putting an end to the invasions of North Caucasians.
4. Abolishing of de-nationalization of the Georgians.

But, in 1715 Sulkhan-Saba returned empty-handed to Georgia. This meant a fiasco of the European orientation of the Georgian King.

The extreme weakness of the Persian state, the dethronement of their royal dynasty by the Afghans, the extreme internal crises within the country as it appeared empower/enable the politicians of Georgia to openly express their aspiration to the orthodox Russia.

In 1722 Vakhtang VI openly revealed his decision to the world on establishing military ties with Russia. This news made the Muslim countries and the North Caucasian tribes very anxious.

Russia had special economic interests in Persia. Peter the Great wanted the Persian trade be in hands of Russian merchants. Peter sent an Ambassador to Vakhtang VI.

The union of Vakhtang and Russia caused great unease and anxiousness in all the near East and even in Europe. In Constantinople, a concern was put on agenda to take active measures against the military activities of Peter I and Vakhtang VI.

Persia, Osmans and Daghestan prepared for exemplary punishment of Kartli.

In 1724, Peter I unexpectedly concluded truce/peace agreement with Persia. Georgia became a polygon of enemies' invasions. Vakhtang VI moved to Russia with his tremendous entourage. Soon it was clear to everyone that the government of Russia did not care about for Georgia. Thus, Russian politics of Vakhtang VI ended with fiasco too.

Obviously, the enemies' invasions greatly harmed the Georgian Church as well. Many

episcopates and eparchies were abolished entirely, and the significant part of the Church estates and peasants were grabbed by secular feudal lords. But, the Georgian Church saved that spiritual core which became later the cornerstone for restoration of Georgian Christian statehood by 1744-1745.

In 1744, the long-time dream of the Georgian people came to reality. The Christian King was enthroned on Georgian Royal Throne. The joy of Georgians had no limits. The Catholicos-Patriarch Anthon researched the ancient Georgian rules of kings' coronation and prepared the church servicemen and clergy for the special celebrative ceremony. Happy population decorated the streets, squares and markets; came up to meet the King, the Queen and the royal children with songs and chants. Anointing of the kings was a great festive.

With restoration of sovereignty of the Georgian statehood the idea of "deliverance" was fulfilled after which the idea of "resurrection" was meat up. In this was considered return of those Georgian lands that were seized away from Georgia.

In 1758, Solomon I, Irakli II and Teimuraz II concluded an agreement of friendship and mutual help. A special Church Council was convened on December 4-5, 1759. The Council banned slave trading. Cathedral/Chair of Kutateli was restored. The Church was freed from taxes.

In the second part of the XVIII c, in the Catholicos Anton I times, the Georgian Church was flourishing. It reaches the brand new stage of its development. There were developed and translated numerous philosophical and spiritual works. The rulers of the west Georgian, i.e. Abkhazian, Catholicosate decided to establish new management agency for all the Georgian Church – Dicastery, which was assigned functions of the Church court.

In the 70s of 18th century the independence of the West Georgian state was restored. Solomon I, the King of Imereti expelled garrisons of Turks from the country.

3rd Part

Of the History of the Georgian Church Georgian Apostolic Church in 19th - 20th C.C.

In 1801 Georgia lost its independence. Russian Empire invaded the Caucasus.

The two, perhaps, most important moments in the 2000 year history of Georgian Apostolic Church belong to XIX-XX centuries. These are -abolishment of autocephaly of Georgian Church by the Russian Imperial courtyard and its reestablishment thanks to struggle of Georgian nation and clergy. Numerous materials are published on the devastation of the XIX century Georgian Church.

After the Apostles having preached and established the Church in Georgia, Christianity has become the national religion for Georgians. And, it has been like that for centuries.

In 1811, the Georgian Church, the defender of Christian faith in the entire Caucasus, was made an addition of the Russian bureaucracy system.

The Church in Georgia owned vast property before the invasion of Russia. Economically it was an independent entity and by that it was radically different from the Russian Church which by the Russian authorities was transformed into a part of the state machine. Since 1721 it had been governed by Ober-Procuror who was also a head of the Holy Synod. He was a civil servant and had vast powers. The process of subordination of the Church to the state authority started by Peter the Great in 1721 by abolishing the Patriarchate and was completed by Katherine II in 1784. For this state of matters, clearly, Russia could not tolerate either economic independence of the Georgian Church or its utmost influence over the state authority. And, therefore, Russia/it made its goal to reorganize the Georgian Church.

On March 3, 1810 Catholicos Anton II almost forcibly was re-called off to Petersburg. On July 30, 1811, a Dicastery was established and the Georgian Church lost its autocephaly. Varlam Eristavi was appointed as a head of Dicastery and was given the title of Echzarkhos of Georgia. Since that time the gravest period in life of the Georgian Church began. The Russian authorities actively started reducing the number of eparchies which it used to do previously a well. This was done with a goal of getting rid of the people, unpleasant to the government.

On 30 August 1815 the Dicastery was changed into the "Office of Georgian-Imeretian Synod". The Russian government made/subordinated to it the churches of Guria and Samegrelo.

In 1817 Varlam Eristavi was called to Petersburg. From the same year the Russian

Archbishop of Riazan Theophilacht Rusanov was appointed as an Echzarkhos. Since then, till 1917, the Georgian exarchate was ruled by only be the bishops of Russian nationality. In 1819 Theopilakt reduced number of Imeretian eparchies through uniting them into one eparchy. He left one eparchy each in Guria and Samegrelo. Out of 12 West Georgia's eparchies only 3 remained. Apart from this, the Egzarkhoz was reducing number of open churches.

By the Russian government the Georgian Church was considered as one of the sources of the state revenue. The government assumed that by significant reduction of the number of clergy and other expenses they would increase the revenue of the treasury from the church.

The anti-church policy of the Russian empire grew the Georgian people angry. In July 1819 a revolt started in defense of the native Church. The rebels put out slogan "Freedom to Homeland". All layers of society participated in the fight against the soldiers and battalions armed by artillery.

In 1820 the Metropolitans Dositheos Kutatlei and Ekvtime of Gelati, and other influential people were arrested this reinforced up the revolt even more.

Elderly Metropolitan Dositheos Kutateli (Tsereteli) was put/placed in a sack and taken towards Russia. He was beaten to death in the same sack near town of Gori. The authorities arrested another Metropolitan Ekvtime Gelati (Shervashidze) as one of the organizers of the revolt.

The metropolitans and in general bishops had immunity and even Muslims respected this before. Russian activities stimulated the revolt. After the death-or-life battle the Russian army barely managed to prevail/succeed with greatest casualties. They devastated and burned down Racha, ruined to the ground with the artillery the fortress Shemokmedi in Guria. They burned down villages, hanged some rebels, put many/numerous people to exile/deported to Russia, and transferred their property to the treasury.

Historically, the Georgian Church had tens of episcopates, or eparchies in the East, West and South Georgia. With the abolishment of the eparchies the Christian faith weakened among Georgians and to improve the situation, the Georgian church clergy demanded that the abolished eparchies to be restored.

The policy of the Exarches caused faith indifference of the Georgian parish, ruining

national face of the Georgian Church. The people were particularly upset with abolishing Georgian language in the churches and educational institutions. The Georgian-language spiritual educational institutions were abolished and the Russian-language institutions were opened causing illiteracy of the future clergy. A part of the Georgian youth became estranged to the Georgian language. They were following the Russian and European ideas of socialism, atheism and anarchism.

The most exclusive and valuable property, collected throughout the centuries, were lost from the churches and monasteries, along with spiritual items decorated with gold and silver and with precious stones. The treasury confiscated lands from the churches and monasteries. Under these circumstances it is not surprising for the clergy to actively participate in the revolts for liberation of Georgia in 1804, 1812 and other years.

One of the leaders of the revolt in 1832 was Archimandrite Philadelphos Kiknadze. In 1866, during the rule of the Echzarkhos Paul Lebedev, an expelled seminarian Ioseb Lagiashvili killed the Rector of the Seminary Deacon Chudetski. At his funeral the Egzarkhos condemned the "native people that produced" the killer. The position of the upset Georgians was expressed in the letter of Dimitri Kipiani, which he sent to Lebedev. In this letter he demanded from the Egzarkhos that if the rumors spread were true than the "condemner be expelled from the condemned country". For this Dimitry Kipiani was sent into exile where he was killed in 1887.

The best representatives of the Russian nation put their voices in defense of the Georgian Church. One of these was a well-known scholar Slavophil Nicholas Durnov. He described the devastated state of the Georgian Church in his work "The Fate of the Georgian Church".

Unfortunately, in the XIX century, whilst Georgia being within the Russian Empire, the true faith was weakened among the Georgian nation.

In the XX century the empire began demolishing, which was reflected into the church life. For the strengthening of the empire it was necessary to have a loyal population with the same spoken language and with the same faith living in the empire. The issue of assimilation-integration of Georgians as well as other nations came onto an agenda. The effort against Georgian language was stepped

up. The goal of the Exarches was Russification of the parish. The Georgian people responded adequately to this effort of the empire.

In 1908 Exarch Nikon was killed. The Russian hierarchs called Georgia “a wild and cruel place” and the new Exarchs were afraid of arriving to Georgia.

It became clear to the fathers of the Georgian Church and the best representatives of the nation that in order to save the faith it was necessary to separate the Georgian Church from the machinery of the Russian empire, i.e. to restore the Autocephaly. The revolutionary processes within Russia also speeded up the process of demanding a revival/restoration of the autocephaly of the Georgian Church. The Russian Emperor and the Holy Synod were often addressed with these requests.

The representatives of the Georgian intelligentsia actively supported the request of restoration of the autocephaly proposed by the Georgian clergy: St. Illia the Righteous (Chavchavadze), St. Ekvtime Takaishvili, Jacob Gogebashvili, Al. Tsagareli, Al. Khakhanashvili, Niko Mari, and others. Two Russian scientists Soloviov and Zaorezski supported autocephaly of the Georgian Church.

After the murder of Ilia [Chavchavadze – transl.] and a victory of reactionary forces in the empire, the Georgian autocephalists decided to bring their idea to the heart of the population through publishing of books. They considered the freedom of the Church a prerequisite for future independence of Georgia.

After the February revolution of 1917 in Russian empire, the Georgian clergy decided to make use of this situation as soon as possible. On 12 March 1917 tens of thousands of believers gathered in Mtskheta. During the liturgy, at the Eucharist, Bishop Leonide (Okropiridze) made a speech and declared autocephaly of the administration-government of the Georgian Church restored. In September of the same year bishop Kirion (Sadzaglishvili) was elected as the Catholicos-Patriarch of Georgia. On 26 May 1918 independence of Georgia was declared. But, regrettably, not the national but socialist party managed to head the country. On 27 June 1918 St. Kirion was murdered in Martkopi. The socialist government of Georgia was disposed to atheism; therefore it was not able to value significance of the Georgian Church for the

Georgian nation. Catholicos-Patriarch Leonide was disappointed with all of these.

The “Mensheviks” could not foresee the expected danger coming from the “boiling Russia” and in February of 1921 Russia conquered Georgia again.

In 1921, after passing away of Leonide the Church Council elected St. Ambrose (Khelaia) as Catholicos-Patriarch of Georgia.

After the annexation of Georgia by the Bolshevik Russia, the state implemented number of methodical measures in order to totally eliminate the Church. Over the centuries the Christians have been persecuted many times but in this sense perhaps nothing could be compared to the persecution of Christians by the Communist-Bolsheviks during the 20s-30s of XX century. The Bolsheviks were destroying churches, torturing clergy physically as well as mentally, robbing the churches and monasteries. In the 30s of the XX century more than thousand churches were closed down, worship of God was abolished.

Precisely during this time of devastation and destruction Catholicos-Patriarch of All Georgia – St. Ambrose Khelaia truly sacrificed himself for the Georgian nation and sent a petition to the Genoa Conference informing the world about the disaster of the Georgian nation. In his petition he appealed for expedient withdrawal of the Russia’s occupant army from Georgia and providing the Georgian nation with an opportunity to design “such forms of socio-political life” that is acceptable [for the nation-transl] “without other’s forced intrusion and meddling”.

The Russian government was quite offended by the address of the Patriarch of Georgia to the Conference; therefore, St. Ambrose and his followers: Bishop of Kutaisi St. Nazari Lezhava, Archimandrite Paul Japaridze, Deacon of Kashueti Church – Kalistrate Tsintsadze, Deacon Dimitri (Lazari-shvili) and others, were arrested and put to the trial. During the process of investigation, they tried to break Holy Patriarch spiritually, trying to force him to deny the requests to the Genoa Conference. But, St. Ambrose strengthened even more these requests in his extended final speech. St. Ambrose was sentenced for 7 years of imprisonment. The sentence was shortened for illness of the Patriarch. He died when he was 66 on March 28, 1927.

During the Soviet era the fate and being of the Georgian Church was determined by the

attitude of the government to a church in general. This period could be divided into three parts. Prior to 1943, persecution of the Church continued as before. During the war with Germany, the Soviet government looked with mercy at the Church, declared the independence of the Russian Church, allowed Patriarch to be elected, and, consequently, the state of the Georgian Church improved too.

In 1943 the Russian Church declared/affirmed/confirmed/acknowledged three rights of the Georgian Church (autocephaly, honor to have the Patriarchate, VI place in Diptych).

The situation in the Church worsened again under the rule of N. Khrushchev. The so called "democratic worm-up" implemented by him was not extended to the Church. During this period the clergy were persecuted, but the methods used were different. Their public image was harmed by special state organizations. The object of such a persecution was, for instance, Ephraim II. Persecution of the Church was continued during the early years of the enthronement of Ilia II, the Catholicos –Patriarch Ilia II, until 1985.

From 1985-1986 the situation radically improved, but during 70-year period of time the communists raised whole generations with negative attitude to the church and clergy. It was not so easy for the people to overcome this barrier. At the end of its existence, the soviet authority did not prohibit publishing and dissemination of the Holy Scriptures (Bible), its publishing in mass media. With this background, when the reputation of the Bible increased again, but the reputation of the Church and clergy was still in low in the eyes of public, a strong basis was established for spreading of sect-cults; Baptists, Jehovah's witnesses and other sect-cults had the polygon open for their activities as they too admitted authority of the Bible and did not recognize the clergy.

Although, the restoration of autocephaly of the Georgian Church was declared on March 12, 1917, the Russian Church recognized this fact only in 1943, and the orthodox churches of the world – on January 25, 1990. But, the issue of Diptych is still not resolved to this day. The place of the Georgian Church is still unclear as off today and is a subject of studies of the churches of the world.

At the end of the XX century, his beatitude Ilia II the Catholicos-Patriarch of All Georgia Ilia II and the Holy Synod were blessing the best offspring of Georgia for restoration of its independence. After the

restoration of independence the Georgian people responded with love to the Holy Church, from the start of the XXI century the orthodox faith has strengthened, new churches were built in every town and village, an agreement was signed between the Church and the State in order to reinforce the Georgian nation and its Holy Orthodox faith, Amen.

სომეხი მეცნიერები და ქართული მედიკვიფრების (ეპლუსიების...) ე. წ. სომეხურობის პრობლემა

პროფ. ბადრი ცხადაძე

მსოფლიოში, ყოველწლიურად, როგორც სპეციალისტები გვამცნობენ, 3-5 ენა იღუპება. ენის დაღუპვა (მკვდარ ენად გადაქცევა) არაიშვიათად ერის დაღუპვასაც მოასწავებს (შუმერები, რომაელები, უბიხები და სხვ.). ერთადერთი და სამაგალითო ხალხი, ვინც სარწმუნოებრივ ნიადაგზე თავისი ერი და მამული აღადგინა, აღაზვეა, ააღორძინა, ებრაელებია. აი, ვის უნდა მივბაძოთ, აი, რა შეუძლია სარწმუნოებას. მართალია, ქართველები დღემდე ენას, მამულს, სარწმუნოებას მეტ-ნაკლებად ვინარჩუნებთ, თუმცა იქვე, იმაგდროულად, ყოველ საუკუნეში, ვკარგავთ ბევრ რამე ნიშნულს – საკუთარს, ძირეულს, ძირძველს... მათ შორის ქართულ ტერიტორიებს, აქ მათი სათითოდ ჩამოთვლა დიდ ადგილს წავგართმევს; ჩვენთვის ახლაც საშიში და თავსატეხია თუნდაც XX საუკუნის I მეოთხედის თურქეთ-საქართველოს ურთიერთობის „პიკის“ ამსახველი დოკუმენტი – „ყარსის ხელშეკრულება“ – წინდაუხედავი შეთანხმების შედეგი (ასევე ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულების მე-4 სპეციალური მუხლი) იმდროინდელი საქართველოსა („ეროვნული საბჭო“) და ამიერკავკასიის ქვეყნების (სეიმის) მართვა-გამგებლობა, რომელიც „დამოკლეს მახვილივით“ აღგვმართვია თავზე [1, 12].

რა გვეჭირს ქართველებს? აკი ყოველთვის თავს და მამულსაც ვიცავდით? ცნობილ ქართველ პროზაიკოსს მ. ჯავახიშვილს 1935 წელს, ერთგან, რამდენიმეჯის, თავის უბის წიგნაკში ჩაუნიშნავს:

1. „ქვემო იმერელი, გურული და მეგრელი ანალიტიკოსია, ჩვენ კი სინტეტიკოსები ვართ. ეს არის უმთავრესი ძალა ამერელისა და ნაკლი იმერე-

ლისა“ [2, 183]. მწერალი ამ შენიშვნით არ კმაყოფილდება და იქვე დასძენს: 2. „ჩვენ, ქართველებს, უფრო კი იმერლებს, ბუნებრივი ენერჯია არა გვაქვს. მის ნაცვლად ძალას ნერვიულ ფორიაქში ვეძებთ. შედეგი საშინელია: მალე ვიღვეით. არ გვყოფნის მიმდევრობა, მუდმივი შრომა, მხნეობა, უნიანობა“ [2, 181]; 3. „საქართველოს რელიგიური ძიება არა აქვს, რადგან შინაგანი თავისუფლება არა აქვს“ [გვ. 181]. 4. „ღმერთმა რომ საქართველოს გადმოხედოს, ატირდება [2, 183]; 5. „სამი რამ აკლია ქართველს: ეროვნული შეგნება, რეალობის ადლო და შრომის უნარი.

– ძალიან ცოტა ჰკლებია. არ ვიცი, რაღა შერჩა.

– მადა. ზარმაცობა, ოცნება“ [2, 182].

მწერლის ირონია გასაგებია: „მართლაც კაი რამე გეკლებია!“ დიდი ქართველის ამ მწარე შენიშვნებს მხოლოდ მის კომუნისტურ ხანაში ყოფას ნუ დავაბრალებთ. ეს ჩვენი ისტორიული თანამდევნი სიმართლეა, ჩვენი „აქილევსის ქუსლი“!

ქართველი კლასიკოსის ეს დაკვირვება მრავლისმთქმელია, თითოეული აზრი ღრმად განსაზრევი. განსაკუთრებით მწერლისეული მესამე, მეოთხე და მეხუთე პუნქტები.

ქართველი ბუნებით არა მარტო მცონარა და მეოცნებეა, არამედ მოჩვენებითად საქმიანი და დალატიანიც. ქართველისთვის მარადიული „ერთგულების“ ცნება არ არსებობს. ერთგულება და პასუხისმგებლობა მისთვის წამიერია, მომენტისეული! ამრიგად, ქართველი ბუნებით ორგული და დალატიანია. მართალია, ეს უკანასკნელი სიტყვა წარმოშობით არაბულია, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მისი ფარდი, სინონიმი ქართველებს ძველად არ გვქონდა (შდრ. ძველი ქართული (იოანე საბანისძის „აბოს წამებაში“ მოხსენიებული) გარდაგულარძნება „გადადრეკა“, გადახრა“ → „დალატი, მუხთლობა“).

ჩვენს საკუთარ ბედუკუდმართობასა თუ უნიათობას არაიშვიათად და არაერთხელ დროს ან მტერს ვაბრალებთ, თითქოს თავს ვიმართლებთ კიდევ.

მაგალითად, ერთ-ერთი ქართველი ისტორიკოსი წერს: „...რუსეთს მიზნად ჰქონდა საქართველო თავის განუყოფელ ნაწილად ექცია – ადგილობრივი მოსახლეობა „ენით, გონებითა და გრძნობით გაერუსებინა“, ოსმალეთი და ირანი მისწრაფოდა ქართველთა „გაუცხოების გზით“ საქართველოში „გურჯის“ სახსენებელი ამოვადო, ხოლო სომეხი ვარაუდობდა ამღვრეულ წყალში თევზი დაეჭირა“ [3, 518].

აქ გასაკვირი არაფერია – ყველას – ადამიანთა თუ ცხოველთა კრებულს, მაგალითად, მგლის ხროვას, სურს ნადავლი სათავისოდ დაისაკუთროს. აქ უფრო ისაა საინტერესო, კრიტიკულ სიტუაციაში როგორ ვიქცეოდით ჩვენ, როგორ ვწვევდით ჩვენს ბედს. საამისოდ „საქართველო-სომხეთის კონფლიქტის“ (ანუ სხვაგვარი მოხსენიებით: „სომეხ-ქართველთა ომი“) დამოწმებაც გამოდგება, რომლის შესახებ ქართველ მეცნიერთა ერთი (თუ ყველა არა...) აზრი, რეზიუმეზული სახით, ასეთია: „ეს კონფლიქტი „წარმოიშვა საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკასა და სომხეთის დაშნაკურ მთავრობას შორის, ამ უკანასკნელის უსაფუძვლო პრეტენზიების გამო ისტორიული ქართული მიწა-წყლის მიმართ (ახალციხის, ახალქალაქის, ბორჩალოს მაზრები). საქართველოს მთავრობამ პრობლემის მოსაგვარებლად წამოაყენა სამშვიდობო კონფერენციის ჩატარების იდეა 1918 წლის ნოემბრისათვის. სომხეთის მხარე წინადადებას მხოლოდ 13 ნოემბერს დათანხმდა და კონფერენციაც 30 ნოემბრისათვის გადაიდო. 6 დეკემბერს სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრმა ტიგრანიანმა ულტიმატუმი წაუყენა საქართველოს საქმეთა მინისტრს ვეგენი გეგეჭკორს და მოითხოვა ლორე-ახალქალაქის რაიონის დაცლა ქართული ჯარისაგან, წინააღმდეგ შემთხვევაში კონფერენციის ჩაშლით დაემუქრა. 9 დეკემბერს სომხურმა რეგულარულმა არმიამ სანაინში დაიწყო სამხედრო ოპერაციები. საქართველოს მთავრობამ ვითარების შეფასების შემდგომ გამოაცხადა სამხედრო მობილიზაცია და 19 დეკემბერს ელჩ ჯამალიანს დიპლომატიურ ურთიერთობათა

გაწვევების ნოტა გაუგზავნა. ორი კვირის მანძილზე ქართულმა არმიამ ბრწყინვალე სამხედრო წარმატებას მიაღწია და მტერი მთლიანად გააძევა თავისი ტერიტორიიდან. ქართული ჯარის ძლევამოსილი წინსვლა შეაჩერა ანტანტის სამხედრო დიპლომატიის ჩარევამ (ინგლისელი გენერალი რაიკროფტი და ფრანგი პოლკოვნიკი შარდენი). ნოე ჟორდანიასთან შეთანხმებით, 25 დეკემბერს მიიღეს ზავის დოკუმენტი, რომელიც არსებულ სიტუაციას აფიქსირებდა და ლორეს ნეიტრალურ ზონას ქმნიდა მოკავშირეთა ჯარის პიკეტით. სომხებმა თანხმობა მხოლოდ 30 დეკემბერს განაცხადეს, როდესაც ვითარება ფრონტზე მათთვის კიდევ უფრო გაუარესდა. ამ სიტუაციაში ყარაყალისის ზავს უკმაყოფილებით შეხვდნენ საქართველოს პარლამენტში (სპირიდონ კედიას პროტესტი). 1919 წლის 9-17 იანვარს ტფილისის სამშვიდობო კონფერენციაზე საბოლოოდ დაკანონდა ბორჩალოს მაზრაში ლორეს ნეიტრალური ზონის შექმნა. 1920 წლის სექტემბერში ოსმალეთმა ომი გამოუცხადა სომხეთს. ვინაიდან ლორეს ნეიტრალური ზონისთვის სომხეთს რეგულარული ჯარი აღარ ჰყოფნიდა, 13 ნოემბერს დაიღო შეთანხმება ქართულ მხარესთან, რომ საქართველოს ჯარი სამი თვით დაიკავებდა ლორეს. 1920 წლის დეკემბერში გასაბჭოებული სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრმა ალექსანდრე ბეკზადიანმა კატეგორიული ნოტიო მოითხოვა ქართული ჯარისგან ბორჩალოს მაზრის დაცლა, რასაც საქართველოს მთავრობამ უარით უპასუხა. 1921 წლის თებერვალში საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ ხელისუფლებაში მოსულმა ქართველმა ბოლშევიკებმა ლორე მთლიანად სომხეთს გადასცეს“ [4, 208-209].

როგორ მართლდება მ. ჯავახიშვილის ზემორე დაკვირვება ქართველებისა და ქართველობის შესახებ! მიუხედავად იმისა, რომ ეს კონფლიქტი თუ ომი არაერთგზის შეფასებულია მკვლევართაგან, ჩვენი მხრიდან აქ მაინც დავძენთ, რომ ქართველების უსუსური პოლიტიკის თუ უნირო, უნდილი, უგვანო და უდღეური დიპლომატიის წყალობით, კონფლიქტი დასაწ-

ყისშივე წაგებული ჩანს – ქართველი და საქართველო დამარცხებულია სომხების „დიდებული“ და გამჭრიახი და წინმსწრები პოლიტიკურ-დიპლომატიური ნაბიჯებით და არა ოდენ ინგლისელი გენერლისა და ფრანგი პოლკოვნიკის ჩარევით (ანტანტის სახელით); ქართველების მოქმედება ისეთია, რომ მათი პოლიტიკური და დიპლომატიური ნაბიჯები იმთავითვე განწირულია, „წყლის ნაყვია“, „უშედევო შედევია“, მათი პოლიტიკურ-დიპლომატიური თუ სამხედრო აზროვნება – ნულის ტოლი, განსაკუთრებით იმ შემთხვევაში, როცა დროებით, აქაოდა თურქებმა არ დაიკავეთ პოზიციები ლორეში, სომხების ნაცვლად დროებით ჩადგნენ ერთ-ერთი მტრის – სომხების სასარგებლოდ. ასეთი გაუგონარი და „გაუაზრებელი უაზრობა“ იშვიათად ახსოვს მსოფლიო პოლიტიკას თუ დიპლომატიას. რას ვერჩით სომხებს? ისინი დიდებულად მოიქცნენ!. რას ვერჩით ქართველებს? – ყველაფერს, რაც მათ ჩაიდინეს და მოიმოქმედეს. სამწუხაროდ, ქართველმა მეთაურებმა, პოლიტიკოსებმა არაერთხელ განცდილი მარცხით მაინც ვერაფერი ისწავლეს და კვლავ, არა მხოლოდ რუსებისა და სომხების, ან სეპარატისტულად განწყობილი აფხაზებისა და ოსების ერთობლივი მოქმედებით, არამედ საკუთრივ პოლიტიკურად უმწიფარი ჩვენი უსუსური ნაბიჯებით დღესაც, თანამედროვე გლობალიზაციის პირობებში, ნაადრევ „სამარეში ვწვებით“ – თანდათან ვკარგავთ ქართველობას – დედაენას, ეროვნებას, საკუთარს – მიწას, წყალს, ჰაერს, საზღვრებს, მართლმადიდებლურ ეკლესიებსაც კი, ჩვენსავე ტერიტორიაზე.

და მაინც, რა უნდათ ნიჭიერ, გამრჯე, შრომისმოყვარე, ერთმანეთის გამტან სომხებს ქართველებისგან? რა უნდათ და...

1. სომეხი ისტორიკოსი სამველ კარაპეტციანის აზრით [5, 28], ქართველთურქთა მოლაპარაკებებიდან სომხეთის ამოგდება ამორალურია, რადგან ეს ტაძრები (ტაო-კლარჯეთის ქართული ეკლესიები) ქართული კი არა, სომხურია (მაგრამ, როგორც ცნობილია, მის კედლებზე დღესაც რომ ამოტვიფრულია, ტაძრის ამგების ივანე

მორჩაიძის სახელი, ტბეთის ხუროთ-
მოძღვრის ვინაობაც ხომ ამ ტაძრის
კედელზეა დატანილი – მისი ავტორია
შახბუშ თათუხისძე, ხოლო შატბერდის
ხუროთმოძღვარი გახლავთ აბესალამა
კლდელი).

2. სამეფელ კარაპეტციანი (რუსი მეც-
ნიერის ტოკარსკის მოსაზრებას დაყრ-
დნობით) 1946 წელს გამოცემულ წიგნ-
ში – „ძველი სომხეთის არქიტექტურა“,
წერს: რომ ტაოს ტაძრები ქალკუ-
დონიკმა სომხებმა ააშენესო. ეს მოსაზ-
რებაა და არა ჭეშმარიტება და რეა-
ლობა-უტყუარობა. ბ. არველაძის შე-
ნიშვნით, ტოკარსკის თავის დროზე
სათანადო პასუხი გასცა აკად. ს. ჯანა-
შიამ ნაშრომით – „ისტორიული სიმარ-
თლის დამახინჯების ერთი მაგალითის
შესახებ“. ბატონი სიმონი მისთვის
ჩვეული არგუმენტირებული მტკიცებით,
გვამცნობს და გვარწმუნებს, რომ ეს
ტაძრები ქართული წარმოშობისაა.
სავსებით მართალია ბატონი ბ. არვე-
ლაძეც, როცა დასძენს: „ჩვენში ზოგს
ეცინება სომეხ ვაი-მეცნიერთა უსაფუძ-
ვლო პრეტენზიებზე, მაგრამ მათი
უპასუხოდ დატოვებაც არ შეიძლება,
რადგან გავა წლები და ეს პრეტენ-
ზიები ცუდად შემოგვიბრუნდება“.
გულისტკივილნარევი გააჯერებული
პასუხით ბ. არველაძე ს. კარაპეტციანის
შესახებ იმასაც შენიშნავს, რომ ამ
უკანასკნელმა 1995 წელს სომხურ,
რუსულ და ინგლისურ ენებზე გამოსცა
რუკა-ცნობარი – „სომხური ეკლესიები
საქართველოში“, სადაც ამტკიცებს,
რომ თითქოს აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოში, არც მეტი, არც ნაკლები, 653
ეკლესია სომხურიაო. ბ. არველაძემ მის
საპასუხოდ 1996 წელს გამოაქვეყნა
საპასუხო ნაშრომი (ქართულ, რუსულ
და ინგლისურ ენებზე) – „სომხური
ეკლესიები საქართველოში“ [6], სადაც
ისტორიული წყაროების მოშველიებით,
არგუმენტებით, გააქარწყლა და გაა-
ცამტვერა ს. კარაპეტციანის ქართული
ეკლესიების სომხურად გამოცხადების
„მტკიცებულობა“. გაირკვა ისიც, რომ
ს. კარაპეტციანის მიერ სომხურად
მიჩნეული ეკლესიების 95 პროცენტი
ქართულია. ს. კარაპეტციანი სომხურად
აცხადებს „თელეთის წმინდა გიორგის

ეკლესიას“, მეტიც – ზუგდიდის
ეკლესიასაც კი. სომხების სიყალბეს,
როგორც იტყვიან, საზღვარი არ აქვს.
მაგ., 1919 წელს დაშნაკებმა გამოსცეს
ე. წ. „ველიკაია არმენიას“ რუკები,
სადაც ჩვენი მიწები ლამის იმერთამდე
სომხურად არის გამოცხადებული!
ცნობილი ფაქტია ისიც, რომ სომხეთ-
საქართველოს ომის წინ დაშნაკურმა
მთავრობამ საქართველოს ოფიცია-
ლურად წაუყენა პრეტენზია – თბი-
ლისი სომხური ქალაქია და დედაქა-
ლაქი ქუთაისში გადაიტანეთო!

3. ვინმე ართუშ სანოსიანი ამტკი-
ცებს, რომ აწყური სომხური ტოპო-
ნიმია! როგორია მაინც ამ „მკვლევრის“
ეტიმოლოგიური ძიება? მისი „ახსნით“,
„აწ“ სომხური ენის ზმნის ნაწილია:
„აწელ“ (=„აშენება“), ხოლო ყური
„კურის ანუ მტკერის დამახინჯებული
ფორმაა!. მისი „დასკვნით“, აწყური
თურმე არის „მშენებლობა მტკერის
პირასო“!. ამ ავტორს უნდა შევახსე-
ნოთ, რომ ქართულად აწყურს ძველად
აწყვერი, აწყუერი ერქვა (აქედან ქარ-
თული ზეწოდება *მაწყვერელი*). „ყვერ“
სომეხი მეცნიერის ხედვა „ყვერუ-
ლიდან“ მომდინარეა, თუ „ყურუ-
ლიდან“? ანუ აწყვერის მეორე ნაწილს
როგორ ახსნის ყვერ <- ყურად თუ??
სომხურად *მტკეარ* „ქურ“-ად გამოით-
ქმის: შდრ. ქურა // <-კურა <- მტკურა
<- ძვ. ქართ. *მტკეარი* (მ-ტკუ-არ-ი).
ქართველური ტოპონიმისა და ჰიდრო-
ნიმის მკვლევრის პროფ. მ. ბერიძის
დასკვნით, კურაში ყ ბგერა არასოდეს
ყოფილა და ამიტომაც იწერებოდა
უცხოურ წყაროებში Ацур, Асур,
Азур აწყურისგან წარმომდგარი მეორე-
ული და ვარიაციული ფორმები. მისივე
ახსნით, აწყური იშლება ა და წყურ
ელემენტებად: ა-წყურ, ეს უკანასკნელი
კი დაკავშირებულია წყალთან. ამრი-
გად, აწყურ წყლიანი ადგილის აღმნიშ-
ვნელი სიტყვაა [7, 108]. მართლაც,
წყურ ფუძე გვაქვს *წყურია*, *წყურვილ*,
ძვ. ქართ. *წყურავს...* ზმნურ და
ნაზმნარ ფორმებში. სამწუხაროდ, ჩვენ
არ ვიცით, რა პროფესიისა ა. სანო-
სიანი, თუმცა მისი ეტიმოლოგიური
„აღმოჩენები“ მიუთითებენ ლინგვის-

ტურ-ქართველოლოგიური მეცნიერების უკმარისობა-არცოდნაზე.

სომეხი „მეცნიერები“ ასეთივე „წარმატებით“ ამტკიცებენ, რომ ჩვენი კულინარიული სიამაყე ხაჭაპურიც თურმე სომხური წარმომავლობისაა: ცხადია, აქ არ ვგულისხმობთ „ახალ სომხურ ეტიმოლოგიას“, რომლის თანახმად ქართული ხაჭაპური ევროპაში მოღვაწე სომხებმა „ხაჩატრიანად“ რომ მონათლეს. ბ. არველაძის თქმით, ჯერ კიდევ საბჭოურ პერიოდში, ერევანში მივლინებისას, სომეხ მეცნიერებს მისთვის უთქვამთ: „ხაჩ“ სომხურად „ჯვარს“ ნიშნავს (ეს მართალაც ასეა!) და აქედან წარმოიშვა ხაჭაპურის სახელდებაო! თუ ეს ასეა, ხაჭაპური „ქვის პური“ (ან „ქვასავით პური“) ყოფილა, მაგრამ ქვის ანუ ქვაზე გამომცხარ პურში ხაჭო რომ არ ფიგურირებს? ქართველმა ენათმეცნიერმა, პროფ. ზ. სარჯველაძემ X საუკუნის ტექსტში მიაკვლია ხაჭო//ხაჭუა პარალელური ფორმების არსებობას [8, 115]. ღირსსაცნობია, რომ ხაჭვა სიტყვა-ფორმა, მოსალოდნელი ხაჭოს ნაცვლად, გვხვდება ქართული ენის რაჭულ დიალექტშიც [9], იგი „ხაჭაპური“ კომპოზიტურ ლექსემაში ვ ბგერის გაუჩინარებითაა მიღებული: ხაჭაპური-ი <- ხაჭვაპური-ი, ასე რომ სომხურ ხაჩ ამ შემთხვევაში გამორიცხულია. აი, ასე იწონებენ თავს ცრუ, ანტიმეცნიერული ეტიმოლოგიებით სომეხი „მეცნიერები“.

აი, მათი კიდევ ერთი „მეცნიერული აზროვნების“ სიღრმე და დონე: აგარონ ადიბეგიანის, დამოუკიდებელი სოციოლოგიური ცენტრის, „სოციომეტრის“ დირექტორის თქმით [10, 28], „ღვინო „საფერავს“ სომხეთი საბჭოთა დროს უშვებდა, ის უფრო პოპულარული იყო, ვიდრე თქვენი „საფერავი“, არაფრის მთქმელია, ბევრს არაფერს ნიშნავს (მაშინ ლენინგრადის ღვინის ქარხანაც კი ასხმავდა ქართული დასახელების სამარკო ღვინოებს...); ეს შეიძლება ასეც რომ იყოს, ტერმინი „საფერავი“ წარმოშობითა და ენობრივი აგებულებითაც ქართულია, ისე როგორც „ხაჭაპური“ და „ჩურჩხელა“ (ეს უკანასკნელიც ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებშიცაა ასახული - სუფიქსის გარეშე

(ჩურჩხელ ფორმით. შდრ. ინგლ. ჩურჩა - ქლიავის ჯიში ერთგვარი [11, 139].

დ. ქობალია ვ. ველიძეს გადმოქართულებულ წიგნთან დაკავშირებით „რედაქტორის წინასიტყვაობაში“ აღნიშნავს, „სამწუხაროდ, ქართველების მიმართ ჩადენილ მრავალ მზაკვრულ, ვირეშმაკულ სიგლახესთან ერთად, ჩვენს წინააღმდეგ მუდმივად მტრულად განწყობილ სომეხთა არცთუ მცირერიცხოვანი წრე, ხშირად ისეთ სისულელეებს ამტკიცებს, რასაც საღად მოაზროვნე სომხები მაინც არ უნდა ეთანხმებოდნენ, რადგან დიდი მიაშიტობა იქნებოდა იმის გაფიქრებაც კი, რომ ქართულ ისტორიულ რელიქვიათა უტიფარი მითვისებისას სომეხ მეცნიერთა და მკვლევართა უნებლიე შეცდომასთან გვაქვს საქმე... ხომ ფაქტია, რომ ზოგიერთი ვაიმეცნიერისა და ვაისომხის მტკიცება, თითქოს თმოგვი და ხერთვისი ყოფილი სომხური ტერიტორიებია, ჯვრის მონასტერი კი სომხური კულტურის ძეგლია, იმ მცდარი საზოგადოებრივი აზრის დამკვიდრებას ემსახურება, თითქოს სომხები ქართველების მიერ ისტორიულად დაჩაგრული ერია. ამიტომაც მოვალედ მიიჩნევენ თავს, რომ ალადგინონ „ისტორიული სამართლიანობა“. აი, რაოდენ საშიში გახლავთ ამგვარი „გულუბრყვილო“ ცრუისტორიული ექსკურსები და სრულიად უსაფუძვლო, უსუსური მტკიცებები, რასაც „დაშნაკ-ცუტუნის“, მხარდამკერები ამკვიდრებენ. ამასთანავე ფაქტია, რომ არსებობს სხვა სომხეთი, რომელსაც არ სჯერა ამ ნაბოდვარის ისევე, როგორც არსებობს სხვა რუსეთი, რომელიც კეთილმეზობლური ზრახვებით მოქმედებს და კავკასიაში მშვიდობის დამყარებისათვის ზრუნავს“ [12, 3-4].

სამწუხაროდ, ჩვენივე წაჯექ-უკუ-ჯექობით, ლამის „ყოველ დღესა და საათს“ იკარგება ქართული ტერიტორიები, გამკითხავი კი არავინაა (ერთ-ერთი ჩვენი სტუდენტის, ქართველი სომეხის თქმით, „ჩემს ბავშვობაში ჩვენს სოფელს ერთი მინერალური წყარო ჰქონდა, ბავშვები იქ დავდიოდით, ვერთობოდით, ვთამაშობდით, ვბურთაობდით, ვჭიდაობდით, დღეს კი ეს ადგილი სომხეთისაა (სომხეთის რესპუბლიკის მოქალაქეების), ჩვენ, ამ

სოფლებები, ვეღარ დავდივართ, წაყროს ვერ ვეკარებით, რადგან იგი მათ საზღვრებშია მოქცეული“).

დაისმის არცთუ რიტორიკული და თანამედროვე ქართველი პოეტის ჩვენ მიერ პერიფრაზირებული კითხვა: „სად არიან ქართველნი, ქართველნი სად არიან?“ ეს ისეთი კითხვაა, რომელიც პასუხს არ საჭიროებს! მაგრამ მაინც ვიტყვით: ქართველებს სადათას ძილით ძინავთ.

მკითხველს კი შევასხენებთ: „სიფხიზლეს თავი არ სტკივა“, რადგან, როგორც 2011 წლის 20 მაისს ტელეკომპანია „კავკასიის“ ეთერიდან ფსიქოლოგმა დავით ამირეჯიბმა გვაცნობა, „1989 წელს ევგენი პრიმაკოვისა და ბორის ელცინის ხელმძღვანელობით შედგენილი გეგმა მიზნად ისახავდა საქართველოს, კერძოდ, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ტერიტორიის ჩამოშორებას და სომხეთისათვის გადაცემა-მიერთებას“.

გვიქრობთ, დედაეკლესიის ფხიზელმა მსახურებმა – ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის საჭეთმპყრობლებმა – უნდა იკისრონ ის, რაც „ქართველ კონფორმისტებს“ არ შეუძლიათ, თუ არ ვთქვით ის, რაც ევგენის, ასეთი პოლიტიკით ნაირგვარი მტრის მახვილზე წამოკვებებით. რას ვერჩით სომხებს, თუ ჩვენ თავს ვერ ვიცავთ?

ლექსად და სიმღერად თქმული „დრო ყველაფრის მკურნალია, იცოდე“ – უკურნებელ სენს ვერ განკურნავს: მტერს მტრულად უნდა დავუხვდეთ, მით უმეტეს მტრად მოსულ მოყვარეს. მწარე სიმართლეს თვალის გასწორება უნდა... მას დაბინდული გონი და თვალი ვერ დაინახავს.

ამრიგად, არაერთი სომეხი ისტორიკოსი თუ მეკლევარი არაიშვიათად და არაერთგზის ისტორიული სინამდვილის გამყალბებლის როლში გვევლინება. ისინი არად დაგიდევენ ქართველ-სომეხთა ისტორიულ და ნათესაურ ერთობას. ქართველებისადმი განსაკუთრებულ და გამორჩეულ სიავეს სომხები ქართველების ეთნოყოფითი და ლინგუოკულტუროლოგიური ფაქტების მიმართაც ავლენენ. გვეცილებიან ყველას და ყველაფერს, რაც ჩვენია

ისტორიულად თუ ეთნიკურად. მათთვის რუსთაველი სომეხია, სტალინი სომეხია, თბილისი სომხების ქალაქია, აღმოსავლეთ საქართველო სომხების ტერიტორიაა, თვით ზუგდიდის ეკლესიაც კი სომხური ყოფილა, საფერავი, ხაჭაპური, მაწონი..., ძველი ქართული ანბანიც სომხის შექმნილია...

ჩვენ კი მათ მხოლოდ თავდაცვითი, წყნარი შეგონებით – „ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლები ქართულია, რასაც თვით მე-7 საუკუნის სომხური წყაროებიც ადასტურებენ, რომ ეს არის ქართველებით დასახლებული ქართული მიწა“ და ა. შ. ვერას გავხედებით, ძახილი ძახილად დარჩება... იქნებ ამ კუთხით ქართულმა მართლმადიდებელმა დედაეკლესიამ თქვას თავისი გადამწყვეტი სეფე სიტყვა.

ლიტერატურა

1. ლ. ურუშაძე, XX საუკუნის I მეოთხედის თურქეთ-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიიდან. გაზ. „საქართველოს სამრეკლო“, 1993, 17 თებერვალი.
2. მიხეილ ჯავახიშვილის უბის წიგნაკებიდან. დაბეჭდ. კრებ. ლელვარი. ეძღვნება დიდი ქართველი მწერლის მიხეილ ჯავახიშვილის დაბადებიდან 125-ე წლისთავს, *ი. ორჯონიკიძის* რედაქციით. თბ., 2005.
3. ი. ახუაშვილი, ქართული გვარსახელები. 2. თბ., 1999.
4. ქართული დიპლომატიური ლექსიკონი. ტ. 2. *რ. მეტრეველის* რედაქციით, თსუ გამომცემლობა, თბ., 1999
5. ინტერვიუ არმენოლოგ ბონდო არველაძესთან: „სომეხი ვაი-მეცნიერები ზუგდიდის ეკლესიასაც კი სომხურად აცხადებენ“ – გაზეთ „ასავალ-დასავალი“ (№4(851), 2011 წლის 24-30 იანვარი.
6. ბ. არველაძე, სომხური ეკლესიები საქართველოში, თბ., 1996.
7. მ. ბერიძე, მორიელის სინდრომი, „ცისკარი“ (ქართული სიტყვიერებითი ჟურნალი), 2011, №10.
8. ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1975.

9. ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია. I. დიალექტთა განხილვა, ლექსიკონი, თბ., 1961.
10. გაზეთ „ასავალ-დასავალი“ (№4(851), 2011 წლის 24-30 იანვარი.
11. ა. ასრათოვი (ომარაშვილი), მასალები ინგილოური დიალექტის ლექსიკონისათვის. მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1978, №2.
12. ვ. ველიცო, კავკასია (რუსული საქმე და ტომთაშორისი საკითხები), თარგმნა რ. ჯაღალანიაძე, ფონდ „ელიზაბეტტალის“ გამოცემა, თბ., 2009.

რეზიუმე

ბადრი ცხადაძე

სომეხი მეცნიერები და ქართული მემკვიდრეობის (ეკლესიების...) ე. წ. სომხურობის პრობლემა

სტატიაში განხილულია სომეხ მეცნიერთა ერთი ნაწილის ქართული მემკვიდრეობისადმი (ეკლესიები და სხვ.) ფსევდომეცნიერული მიდგომა და ისტორიული და ლინგვისტური ფაქტებისადმი უნდილი დამოკიდებულება, რაც საფრთხეს უქმნის ორი ერის ძირძველ მეზობლურ და ნათესაურ ურთიერთობას. ავტორის დასკვნით, ამ მხრივ განსაკუთრებული სიტყვა უნდა თქვას ქართულმა მართლმადიდებლურმა ეკლესიამ.

ხუთი წმინდანის მამის – ბრიგოლ კარბელაშვილის საფლავი

ვაჟა ოთარაშვილი
ილია ჭავჭავაძის, გალაკტიონ ტაბიძის და ლადო ასათიანის პრემიების ლაურეატი

ქართულ საზოგადოებას კარგად მოეხსენება, რომ 2011 წლის 20 დეკემბერს სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის, მცხეთა-თბილისის მთავარეპისკოპოსის და ბიჭვინთისა და ცხუმ-აფხაზეთის მიტროპოლიტის, უწმიდესისა და უნეტარესის ილია II-ის თავმჯდომარეობით გამართულმა წმიდა სინოდის სხდომამ, წმიდა სინოდის განჩინებით ერისა და ეკლესიის წინაშე გაწეული განსაკუთრებული დვაწლისათვის ხუთი ძმა კარბელაშვილები: ფილიმონი (1836-1879 წწ.), ანდრია (1851-1924 წწ.), პოლიევქტოსი (1855-1936 წწ.), ვასილი (1858-1936 წწ.), პეტრე (1860-1924 წ.) წმინდანთა დასში შერაცხა. რაც განსაკუთრებული და იშვიათი მოვლენაა მართლმადიდებლური ქრისტიანობის ისტორიაში უდიდესია კარბელაანთ მგალობელთა გვარის დამსახურება ღვთისა და სამშობლოს წინაშე. მათ მიერ მიღებული, გადარჩენილი თუ შექმნილი საეკლესიო და საერო გალობა-სიმღერა უფლისა და ივერიის საღიდეებლად ეფინება სრულიად საქართველოს ხოლო მათი მოღვაწეობის ინტელექტუალური პორიზონტი უადრესად ფართოა და დღესაც აღფრთოვანებას იწვევს.

წმინდანთა ღვთისნიერი პაპა – პეტრე კარბელაშვილი (კარბელა) 1816 წლამდე მდ. ლეხურას ხეობაში: ჯერ სოფ. ქვემო ჭალაში (კასპის რ-ნი), ხოლო შემდეგ სამთავისის ტაძრის მგალობელთა გუნდს ხელმძღვანელობდა. მოგვიანებით კი იგი ეპისკოპოსმა სტეფანე რუსთაველმა მარტყოფში მიიწვია გალობის მასწავლებლად. აღსანიშნავია, რომ პეტრე კარბელაშვილის მთელი ოჯახი გალობდა, მაგრამ განსაკუთრებული ნიჭი და სმენა მის ოთხ ვაჟიშვილთაგან უმცროსს – გრიგოლ კარბელაშვილს, ზემოთ

ჩამოთვლილ ხუთ ძმა წმინდანთა მამას აღმოაჩნდა.

გრიგოლ კარბელაშვილი სოფ. ქვემო ჭალაში დაიბადა 1812 წლის 23 აპრილს. იგი თურმე უკვე რვა წლის ასაკიდან სამოციქულოს კითხულობდა და გალობდა შიომღვიმის მონასტერში, ხოლო თოთხმეტი წლისამ უკვე დიაკვნად მსახურება დაიწყო. როგორც ჩანს გრიგოლ კარბელაშვილს, მამის – პეტრეს მეცადინეობით კარგი სასულიერო განათლება მიუღია 1820-1824 წლებში შიომღვიმის მონასტერში. იგი მამასთან ერთად 1840 წლამდე ეპისკოპოს სტეფანე რუსთაველის მგალობელთა გუნდს ხელმძღვანელობდა. 1844 წლის დეკემბერში გრიგოლ კარბელაშვილი ეგზარქოს ისიდორეს (ნიკოლსკი) მღვდლად უკურთხებია. ამავე წელს გარდაიცვალა პეტრე კარბელაშვილი – ღვთისმოსავი პაპა კარბელაანთ სახელოვანი გვარისა. მამა გრიგოლ კარბელაშვილი 1849 წლიდან მშობლიურ სოფ. ქვემო ჭალაში ოჯახთან ერთად ცხოვრობს და მსახურობს. მამა გრიგოლის ოჯახში ხუთი ვაჟი და ერთი ქალიშვილი აღიზარდა: ფილიმონი, ანდრია, პოლიევქტორი, ვასილი, პეტრე და სიდონია. მამა გრიგოლმა და მისმა სათნო მეუღლე ანამ ბრწყინვალედ შეასწავლეს შვილებს მშობლიური ენა, წერა-კითხვა და უძველესი ქართლ-კახური საეკლესიო გალობა თუ საერო სიმღერა. 1862 წლიდან მამა გრიგოლ კარბელაშვილი ბოდბის წმიდა ნინოს მონასტრის წინამძღვრის – არქიმანდრიტმა კარის (მატათაშვილი) მიწვევით და ეგზარქოსის ნებართვით ქართულ გალობა სასწავლის ბოდბის მონასტერში. მისი მოღვაწეობით აღფრთოვანებულია თვით დიდი მამულიშვილი – დიმიტრი ყიფიანი (ამჟამად წმიდანი). განსაკუთრებით აღსანიშნავია მამა გრიგოლის მოღვაწეობა 1862-64 წლებში, როცა წარმატებით აღადგინა ანჩისხატის უძველეს ეკლესიაში ტრადიციული ქართული გალობა რომელიც სრულდებოდა მისი სამი მოსწავლის ტიტოკო ინაშვილის, ივანე დარჩიაშვილის და ყარამან მენთეშაშვილის მიერ. მამა გრიგოლ კარბელაშვილის შედგენილი მგალობელთა

გუნდები კვირაობით ანჩისხატის ტაძარში გალობდნენ, რასაც მაშინდელი ქართული საზოგადოება დიდად უჭერდა მხარს. 1862-1872 წლებში მამა გრიგოლი თბილისის სასულიერო სემინარიაშიც ასწავლიდა ქართულ გალობას, მაგრამ 1872 წელს რუსი ეგზარქოსის ბრძანებით ქართული გალობა და წერა-კითხვა სასულიერო სემინარიაში საერთოდ აკრძალეს, ხოლო ქართულ გალობის მასწავლებლის შტატი გააუქმეს და მამა გრიგოლი მშობლიურ სოფელ ქვემო ჭალას უბრუნდება, სადაც გარდაიცვალა კიდეც 1880 წელს.

დღემდე ცნობილი არ იყო ფართო საზოგადოებისათვის მამა გრიგოლ კარბელაშვილის – ხუთი წმინდანად შერაცხული ძმის მშობლის საფლავი. სიხარულით გაუწყებთ, რომ მღვდელი გრიგოლ კარბელაშვილი დასაფლავებულია სოფელ ქვემო ჭალაში, ე.წ. „ჯვარის ტყის“ სასაფლაოზე კვიტკირით ნაგები, ფორმით ერთნაიანი წმიდა გრიგოლის ძველი ეკლესიის წინ – დასავლეთის კედლიდან ორიოდ მეტრში. ამ ეკლესიას დღეს მხოლოდ სამხრეთ კედელთან აქვს შესასვლელი კარი. ეკლესიის გარშემო ძველი საფლავებია პარკაძეების, კარბელაშვილების, ოთარაშვილების, საჩაღელეების, ჭეხაშვილების და სხვა.

საფლავის ქვა ნახევრად არის ჩაფლული მიწაში. იგი საკმაოდ მოზრდილია ზომით. რუხი ბაზალტისაა. ქვაზე ამოტვიფრულია შემდეგი წარწერა:

„მწუხრსა განისვენოს გლოვამან და ცისკრის სიხარულმან ივერიელთა აქ განისვენებს მღვდელი გრიგორის პეტრე კარბელას ძის კარბელაშვილი – ქართლ-კახეთისა და სრულიად საქართველოს სრული მგალობლის გუამი.

გარდაიცვალა, 29 აპრილს 1880 წელს შობიდან 68 წლისა.

ვასილისაგან“

როგორც, ამ წარწერიდან ჩანს დეაწლმოსილი მამისათვის შვილს – ვასილ კარბელაშვილს, მომავალში ეპისკოპოს სტეფანე ბოდბელს დაუდგია საფლავის ქვა და წარწერაც გაუკეთებია. ჯერ-ჯერობით ვერ მივაკვლიე გრიგოლ კარბელაშვილის მეუღ-

ლის – ანა სტეფანეს ასულის საფლავს, რომელიც უფრო მოგვიანებით 1904 წლის 27 აპრილს გარდაიცვალა. ადრეულ ასაკში გარდაცვლილი სიღონია კარბელაშვილის – ხუთი წმინდანი ძმის ერთადერთი დის საფლავიც თავის აღმოჩენს ელოდება უფლის ნებით. ჩემის ვარაუდით სოფ. ქვემო ჭალის „ჯვარის ტყის“ სასაფლაოზე მამა გრიგოლ კარბელაშვილის საფლავის მახლობლად ანუ წმიდა გრიგოლის ეკლესიის მიმდებარედ უნდა განისვენებდნენ ისინიც, მათ შორის ღვთისმოსავი დიდი პაპა – პეტრე კარბელაც – კარბელაშვილი.

